

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

За редакцією
професора Г. М. Перепелиці

Київ
Виданичий дім «Стилос»
2013

ББК 66.3+66.4
Т 65

Опубліковано за підтримки
Представництва Фонду Фрідріха Науманна в Україні та Білорусі

Дослідження проведено за підтримки
Міжнародного Вишеградського фонду

Організаційний партнер:
Фонд Форуму східної політики

*Оцінки, представлені у цій книзі, належать їх авторам
і відображають виключно авторську думку*

Т 65 **Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської
групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф.
Г. М. Перепелиці. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2013. –
302 с.**

ISBN 978-966-193-087-1

У книзі знайшли глибоке й системне висвітлення проблеми пост-радянського, посткомуністичного та постколоніального переходу України. Тут також представлені результати досліджень різних моделей посткомуністичних трансформацій, які відбулися в Польщі, Чехії, Угорщині та Словаччині. Особливу увагу приділено аналізу передумов та етапів повернення до авторитаризму в результаті невдалих демократичних перетворень або, навпаки, їх відсутності. Автори досліджують корені та джерела таких історичних рецидивів повернення суспільства в минуле, яке веде країну шляхом деградації та регресу. Вони також дійшли висновку, що повернення до авторитаризму зумовлене низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників.

ББК 66.3+66.4

ISBN 978-966-193-087-1

Зміст

Про авторів	6
Передмова	11
Розділ I. Модель посткомуністичної трансформації в Україні та країнах Вишеградської групи у процесі утвердження незалежності	15
§ 1. Модель посткомуністичної трансформації Чеської Республіки	16
<i>Пітер Кірілі</i>	
§ 2. Посткомуністичні трансформації у Словаччині	31
<i>Григорій Месежніков</i>	
§ 3. Трансформаційні процеси в Україні: історичні, етнічні та політичні чинники	47
<i>Олексій Гарань, Олексій Сидорчук</i>	
§ 4. Авторитаризм і демократія в посткомуністичній трансформації: Словаччина	70
<i>Григорій Месежніков</i>	
§ 5. Авторитаризм, «плюралізм за замовчанням» і демократія в Україні	89
<i>Олексій Гарань, Олексій Сидорчук</i>	
§ 6. Загальні тенденції та відмінності у процесах трансформації України та країн Вишеградської групи	101
<i>Григорій Перепелиця</i>	

Розділ II. Зовнішньополітичні орієнтації країн Вишеградської групи та України.....	141
§ 1. Основні пріоритети чеської зовнішньої політики в період посткомуністичних перетворень	142
<i>Вім Достал</i>	
§ 2. Внутрішні чинники формування зовнішньої політики Словаччини.....	154
<i>Григорій Месежніков</i>	
§ 3. Внутрішні чинники в українській зовнішній політиці	157
<i>Григорій Перепелиця</i>	
§ 4. Між Росією та Європою: проблема зовнішньополітичного вибору України	174
<i>Григорій Перепелиця</i>	
Розділ III. Європейська система безпеки як чинник посткомуністичної трансформації в Україні і країнах Центральної та Східної Європи	193
§ 1. Майбутнє європейської системи безпеки: чи є альтернатива?.....	194
<i>Артур Джевіцкі</i>	
§ 2. Чи має Європейський Союз перспективи як структура європейської безпеки?	202
<i>Артур Джевіцкі</i>	
§ 3. НАТО як позитивний чинник посткомуністичної трансформації	208
<i>Артур Джевіцкі</i>	
Розділ IV. Потенціал ЄС для подальшої модернізації України	223
§ 1. Вплив європейської інтеграції на посткомуністичний перехід Словаччини	224
<i>Олександр Дулеба, Владімір Білчік</i>	
§ 2. Наслідки членства в ЄС: досвід Словаччини	234
<i>Олександр Дулеба, Владімір Білчік</i>	

§ 3. Європеїзація і «НАТО-їзація» Чехії: процес вступу та вплив членства	249
<i>Віт Достал</i>	
§ 4. Перспективи європейської інтеграції України	255
<i>Олександр Дулеба, Владімір Білчік</i>	
§ 5. Європейська інтеграція України: мотивація, наслідки та перспективи.....	266
<i>Олександра Шаповалова</i>	
Післямова	296

Про авторів

Владімір Білчік – старший науковий співробітник Програми європейських досліджень Дослідницького центру Словацької асоціації зовнішньої політики. Вивчав політологію та економіку в Swathmore College (США) та європейську політику в Оксфордському університеті (Велика Британія). У Дослідницькому центрі Словацької асоціації зовнішньої політики він працював на посаді керівника Програми європейських досліджень. В. Білчік готує незалежний аналіз із ключових питань у галузі міжнародних відносин та зовнішньої політики Словаччини, публікує періодичні й неперіодичні видання з питань європейської інтеграції, політичної теорії та реформи ЄС.

Віт Достал – заступник директора Наукового центру Асоціації міжнародних відносин та координатор чеської частини Проекту з європейської політики. Працює над кандидатською дисертацією в галузі європейських досліджень на факультеті соціальних досліджень Університету імені Масарика у Брно, має ступінь магістра в галузі європейських досліджень і ступінь бакалавра в галузі європейських досліджень та міжнародних відносин Університету імені Масарика. В. Достал завершив дослідження в колегіумі Civitas у Варшаві та стажування в посольстві Чехії в Польщі та Представництві Південно-Моравського краю в ЄС. Сфера досліджень – польська внутрішня і зовнішня політика, центральноєвропейське співробітництво й чеська зовнішня та європейська політика, інституційні аспекти європейської інтеграції.

Олександр Дулеба – директор Дослідницького центру Словацької асоціації зовнішньої політики. Отримав ступінь доктора політичних наук в Інституті політичних наук Словацької академії наук у 1998 р. та асоційованого професора в Університеті Коменського у Братиславі у 2009 р. Із травня 1993 р. до серпня 1995 р. О. Дулеба був аналітиком словацького Інституту міжнародних досліджень при Міністерстві закордонних справ Словацької Республіки. З вересня 1995 р. почав працювати науковим співробітником Дослідницького центру Словацької асоціації зовнішньої політики, у травні 2000 р. став його директором і водночас керівником програми досліджень Центрально-Східної Європи. Із травня 2010 р. О. Дулеба став також викладачем Інституту політичних наук Університету у Пряшеві. До його найновіших публікацій належать: «Інвентаризація “Східного партнерства” в Україні, Молдові, Вишеградської четвірки, і ЄС» (243 с., співредатор, 2011); «На шляху до стратегічних регіональних рамок для політики ЄС на Схід. Пошук взаємодії між “Східним партнерством” і Партнерством для модернізації з Росією» (52 с., співавтор, 2010); «Пошук нових імпульсів у відносинах ЄС – Росія: порядок денний, інструменти та інституції» (224 с., редактор, 2009); «Реформа політики сусідства. Інструменти, інституції та регіональний вимір» (79 с., співавтор, 2008).

Артур Джевіцкі – політолог, голова ради Фонду Форуму Східної політики, доцент кафедри зовнішньої політики Республіки Польща в Інституті міжнародних досліджень Вроцлавського університету у 2003–2009 рр., директор програми та керівник філії Європейського фонду «Діалог» в Україні. Учасник численних міжнародних навчальних поїздок, спеціалізованих навчальних курсів та наукових семінарів, у тому числі в Дипломатичній академії Міністерства закордонних справ Росії, у Фонді Фрідріха Науманна у Варшаві й у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова в Києві. Автор кількох десятків наукових праць у галузі міжнародних відносин та міжнародної безпеки, опублікованих у Польщі та за кордоном. Сфера його наукових інтересів охоплює стратегії безпеки, міжнародного прогнозування та моделювання, внутрішню і зовнішню політику України, питання безпеки в регіоні Центральної і Східної Європи, східної політики Німеччини та Польщі.

Олексій Гарань – професор порівняльної політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», директор-засновник Школи політичної аналітики НаУКМА. Автор книг «Україна в Європі: питання та відповіді» (2010), «Убити дракона: З історії Руху та нових політичних партій України» (1993), «Трансатлантичні дебати: поворот Західної Європи до розрядки і позиція США» (1990), співавтор видань «Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією» (2000), «Росія та Україна: десять років трансформації» (Москва, 2003). Він є членом Вашингтонської програми з нових підходів до досліджень та безпеки (PONARS-Євразія). До 2005 р. О. Гарань був членом Громадської консультативної ради при Президентові України і працював у консультативній раді Інституту Кеннана. Він є популярним коментатором у міжнародних засобах масової інформації на теми української політики.

Пітер Кірілі має ступінь магістра в галузі політології Університету Дебрецена і ступінь магістра в галузі міжнародних відносин та європейських студій Центральноевропейського університету. Був стажером у дослідницьких проектах, які підтримуються Фондом при Асоціації міжнародних відносин у Празі. Нині проходить стажування в Інституті досліджень проблем безпеки Європейського Союзу в Парижі.

Григорій Месежніков – випускник факультету мистецтв Московського державного університету. З 1983 р. до 1993 р. працював в Університеті Коменського у Братиславі, з 1993 р. до 1997 р. – в Інституті політичних наук Словацької академії наук. Він є одним із засновників Інституту зі зв'язків з громадськістю, у якому працював від червня 1997 р., в лютому 1999 р. став його президентом. У 1994–1998 рр. Г. Месежніков був секретарем Словацької асоціації політичних наук, а в 1996–1997 рр. читав лекції на факультеті політичних наук Транавського університету. Як запрошений лектор читав лекції в університетах Торонто, Оттави, Едмонтон, Нью-Йорка, Праги, Брно, Тайбея, Нью-Делі, Мумбаї. Г. Месежніков опублікував низку експертних досліджень з політичних перетворень у посткомуністичних суспільствах у різних монографіях, збірниках і наукових журналах Словаччини, Чеської Республіки, Польщі, Австрії, Словенії, Угорщини, Німеччини, Данії, США, Канади, Великої Британії, Сербії, Бельгії, Франції, Тайваня, України та Білорусі. Він регулярно проводить аналіз політичної ситуації у Словаччині й виступає у вітчизняних та зарубіжних засобах масової інформації. З 1993 р. він був зовнішнім кореспондентом радіо

«Свобода» / радіо «Вільна Європа». Г. Месежніков є співредактором і співавтором низки книг, зокрема «Глобальні доповіді про Словаччину», у якій щорічно публікується всебічний аналіз розвитку країни в усіх секторах суспільства (внутрішня та зовнішня політика, економіка, соціальна політика тощо).

Григорій Перепелиця – доктор політичних наук, професор, директор Інституту зовнішньої політики при Дипломатичній академії МЗС України (з 2006 р.), професор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З 1995 р. він був начальником відділу воєнної політики в Національному інституті стратегічних досліджень, заступником директора Національного інституту стратегічних досліджень (2003). Відомий в Україні та за кордоном як фахівець у галузі зовнішньої політики та політики безпеки, автор понад 100 наукових публікацій і книг, зокрема «Конфлікт у Придністров'ї (причини, проблеми вирішення та прогнози)» (2001), «Конфлікти в посткомуністичній Європі» (К.: Стилос, 2003), «Генезис конфліктів на європейському просторі Європи» (2003), у співавторстві : «Україна на шляху до НАТО» (К. : Видавничий дім «Стилос»), «Асиметричні відносини»; (К. : Видавничий дім «Стилос», 2005), «The Belarus Factor in the European policy of Ukraine» (у книзі «Independent Belarus: Domestic Determinants, Regional Dynamics, And Implications for the West», Harvard University Press, 2002), «The Black Sea region: cooperation and security building» (New York, East-West Institute, 2004), «Problems of Ukraine's Military Integration into European Security Structures» (у книзі «Ukraine and European Security», St. Martin's Press, Inc., 1999), редактор і співавтор щорічників «Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети» за 2006–2012 рр. (К. : Видавничий дім «Стилос», 2007–2013).

Олександра Шаповалова – доцент кафедри зовнішньої політики і дипломатії в Дипломатичній академії України при Міністерстві закордонних справ України. Отримала ступінь магістра міжнародних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2007 р. і ступінь кандидата політичних наук у 2009 р. З квітня 2010 р. до травня 2011 р. О. Шаповалова працювала аналітиком Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України. Її найновіші публікації: «Україна в системі двосторонніх відносин із провідними європейськими державами» (2010); «Політичні наслідки “Східного партнерства” для України: основа для зближення чи поглиблення розколу в Європі» (2008).

Олексій Сидорчук – докторант кафедри політології Університету «Києво-Могилянська академія». Тема його дослідження – «Перспективи парламентсько-президентської форми правління в Україні: порівняльний аспект». У сферу наукових інтересів О. Сидорчука входять порівняльна політологія, конституційна інженерія, посткомуністичні дослідження. Він працює також аналітиком в українському фонді «Демократичні ініціативи».

Передмова

Ідея написання цієї книжки виникла після приходу до влади в Україні у 2010 р. В. Януковича. Моя робота з дослідження досвіду приєднання Словаччини до ЄС і НАТО в рамках наукового проекту Словацької асоціації зовнішньої політики, а також дискусії зі словацькими експертами логічно привели мене до питання: чому країнам Вишеградської групи вдалося так швидко інтегруватися в Європу та Євроатлантичний безпековий простір, а Україні, не кажучи вже про інші пострадянські країни, – ні. Словаччина в цьому контексті була досить удалим об'єктом досліджень, оскільки свого часу (в 1990-ті рр.) переживала внутрішньополітичні процеси, подібні до тих, з якими Україна стикається сьогодні в перехідному процесі. Практика встановлення авторитарного режиму В. Мечіяра в Словаччині дуже схожа на заходи з авторитарної реформації, які в Україні запроваджує В. Янукович.

Очевидно, що причина тут криється не тільки в особистих рисах лідерів країн, а передусім у тих глибинних внутрішніх і зовнішніх перехідних процесах, які переживають наша країна й міжнародне середовище загалом у певні історичні періоди. Словаччина пройшла свій шлях авторитаризму в 90-ті рр. минулого століття, Україна долає цей драматичний етап свого розвитку в другому десятилітті XXI ст.

Порівняльний аналіз перехідних процесів у країнах Вишеградської групи дає змогу побачити не тільки спільні риси й тенденції, а й суттєві відмінності цього історичного переходу.

Очевидно, що перед країнами колишнього комуністичного блоку після його розвалу постали спільні завдання, які полягали в демонтажі попередньої політичної системи: відмові від комуністичної ідеології, переході від тоталітаризму до демократії, побудові ринкової економіки на руїнах колишньої планово-адміністративної економіки.

Упродовж двадцяти років ці перетворення здійснили всі країни колишньої комуністичної системи. Проте шляхи, глибина й результати перетворень виявилися принципово відмінними. Відмінності зумовлювалися різними історичними, політичними, соціальними, економічними й духовними чинниками, різною силою впливу на ці трансформаційні процеси як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

Головний вододіл у цих відмінностях проходить між країнами Центральної Європи – колишніми сателітами СРСР та країнами, що утворилися в результаті його розпаду. Країни Центральної Європи завжди були частиною політичної та геополітичної Європи. Ніхто не піддавав сумніву їхню належність до європейської цивілізації, європейської культурної спільноти та європейської історії. Належність цих країн до комуністичного табору тлумачилась як наслідок радянської окупації за результатами встановлення Ялтинсько-Потсдамської системи в Європі.

Україна перебувала в Європі тільки географічно. Вона не могла розглядатися як частина політичної Європи, а тим більше як частина європейської цивілізації, оскільки перебувала у складі СРСР. Тож ті критерії, за якими Захід підходив до визначення долі країн Центральної Європи, не могли бути застосовані до України.

Інший вимір відмінностей – державотворчі та націєтворчі процеси в країнах Центральної Європи, Україні та інших країнах пострадянського простору. В історичному контексті ці процеси пов'язані з постімперським та постколоніальним переходом.

Як показує дослідження, складність і відмінність трансформаційних процесів в Україні після розпаду Радянської імперії та комуністичної системи полягали в тому, що перед нею в один і той самий історичний період постали одразу чотири історичні завдання: створення власної незалежної держави, формування української нації, проведення ринкових економічних реформ та встановлення демократичного політичного режиму.

Тож у цій книзі знайшли глибоке й системне висвітлення проблеми пострадянського, посткомуністичного та постколоніального переходу України. Тут також представлені результати досліджень різних моделей посткомуністичних трансформацій, які відбулися в Польщі, Чехії, Угорщині та Словаччині. Особливу увагу приділено аналізу передумов та етапів повернення до авторитаризму в результаті невдалих демократичних перетворень або, навпаки, їх відсутності. Автори досліджують корені та джерела таких історичних рецидивів повернення суспільства в минуле, яке веде країну шляхом деградації та регресу. Вони також дійшли висновку, що повернення до авторитаризму обумовлене низкою об'єктивних та

суб'єктивних чинників. Окремий параграф книги присвячений з'ясуванню впливу історичних, етнічних та політичних чинників на трансформаційні процеси в Україні та Словаччині.

Викладений у книзі аналіз причин і характерних ознак повернення до авторитаризму має також певну прогностичну цінність, оскільки дає змогу передбачити розвиток авторитарних тенденцій в Україні та їх внутрішні й міжнародні наслідки. Вони можуть призвести не тільки до маргіналізації суспільства й втрати Україною свого майбутнього, а й до поширення вакууму безпеки й нестабільності у Східній Європі. Тож замість проекту «об'єднаної», або «ширшої Європи», цілком реальною є перспектива утворення на терені Східної Європи зони нестабільності з авторитарними, квазіавторитарними та клептократичними режимами, які можуть становити серйозний виклик демократії та безпеці Західної й Центральної Європи, об'єднаних у ЄС і НАТО.

Передбачаючи можливість такого варіанта розвитку, автори книги вказують на шляхи та заходи уникнення подібної загрозливої перспективи. На прикладі Словаччини детально проаналізовані шляхи подолання авторитаризму й відновлення демократії. Особлива увага при цьому приділена формуванню соціальної бази демократії, шляхам досягнення консенсусу та об'єднання політичної еліти, ролі національної ідентичності в цьому процесі, а також інструментальним засобам демократизації країни.

На підставі вивчення демократичного тренду Словаччини, Польщі та Чехії автори вказують на ті завдання і кроки, які мають зробити українське суспільство й держава для відновлення демократії в Україні.

Інша, не менш важлива частина книги, присвячена впливу зовнішніх чинників на внутрішні трансформаційні процеси в країнах Вишеградської групи та Україні. Зокрема це стосується впливу НАТО, ЄС та Росії. Причому, якщо домінуючий вплив на внутрішні процеси й зовнішню політику країн Балтії та Центральної Європи чинили ЄС, НАТО і США, то на пострадянському просторі такий зовнішній вплив чинить Росія. Якщо вплив Заходу спрямований на демократичні перетворення та економічні реформи в країнах Балтії та Центральної Європи, то вплив російського чинника на пострадянському просторі, в тому числі й на Україну, має зворотний характер.

У книзі також викладено розгорнутий аналіз зворотного впливу внутрішніх чинників на формування й реалізацію зовнішньої та безпекової політики країн Центрально-Східної Європи та України. Окремий розділ присвячений тому, яку роль можуть відіграти ЄС і НАТО для України за умови, що вона залишатиметься поза

межами цих організацій у майбутньому. Саме цими прогностичними оцінками й рекомендаціями книга може бути цікавою не лише для широкого кола читачів, а й для фахівців та політиків.

Безумовно, ця книга, як і саме дослідження, не з'явилися би без наполегливої роботи міжнародного авторського колективу, який складався з провідних українських, польських, словацьких та чеських експертів, за що хотілося б висловити їм глибоку вдячність.

Особлива заслуга у виданні цієї книги належить Представництву Фонду Фрідріха Науманна в Україні та Білорусі, яке підтримало цей проект і знайшло можливість його профінансувати.

З повагою,
професор Григорій Перепелиця

Розділ I

МОДЕЛЬ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ У ПРОЦЕСІ УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

§ 1. Модель посткомуністичної трансформації Чеської Республіки

Пітер Кірілі

З падінням комунізму у Східній Європі розпочалася нова ера в розвитку новоутворених демократичних держав. Цей процес був частиною так званої «третьої хвилі демократії», що розпочалася в Західній Європі та Латинській Америці й мала продовження у Східній Європі, вважає С. Гантінгтон¹. Занепад посттоталітарних режимів зумовлювався головним чином браком їх ідеологічної легітимності, економічними труднощами та зростаючими потребами середнього класу, не кажучи вже про вирішальне значення перебудови в історії Радянського Союзу та всього Східного блоку.

Характер перехідного періоду вплинув на становлення нового політичного устрою загалом, окресливши, зокрема, можливості переходу до консолідованої демократії. Щоб визначити особливості посткомуністичних змін у Чеській Республіці, слід звернутися до історичного тла, на якому вони відбувалися, дослідити процес змін у суспільній та загальнонаціональній структурах, а також проаналізувати особливості чеської політичної системи. Задля повноти контексту важливо завершити цей дискурс порівняльним аналізом трансформацій в інших східноєвропейських країнах.

Історичні передумови політичних перетворень у Чехії

Уявлення про політичні перетворення в Чехії буде неповним без принаймні поверхового погляду на інтелектуальну спадщину чехословацької демократичної опозиції після періоду «ревізійністського» повороту 1960-х рр. та «Хартії-77». Після провального експерименту «соціалізму з людським обличчям» подальші репресії

¹ *Huntington S. P. Democracy's third wave // Diamond L., Plattner M. F. (eds.). The global resurgence of democracy. – Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1996. – P. 4.*

унеможливили відкриту політичну дискусію. Інтелектуальна еліта відійшла від політичних тем у спробі привернути увагу до цинічності існуючої системи, котра вимагала конформізму, але не переймалася особистим визнанням. Актуалізація проблеми прав людини зумовила сприятливі можливості для дискусії не тільки в літературному дискурсі. Безумовно, головним політичним змістом «Хартії-77» була невідповідність між положеннями Гельсінської угоди про права людини і громадські свободи та втіленням їх у життя. Хоча подібний «інтелігентський» підхід не був єдиним (особливо серед письменників-емігрантів, наприклад для Мілана Кундери, твори котрого не завжди мали на меті громадянські цілі), очевидно, що він таки був прийнятним, панівним, реально вкоріненим у життя. Утім, конsumerистський курс комуністичної партії початку 1980-х рр., здавалося, давав свої результати. Опозиція все ще залишалася проектом, існуючим у головах декількох тисяч прибічників-інтелігентів, тоді як більшість населення, зіштовхнувшись із авторитетом партії та держави, виявилася пасивною й недієздатною².

Попри масове обурення, що поширилося наприкінці 1980-х рр., влада все ще була далекою від шляху реформ. Навіть після заворушень, котрі спалахнули в Польщі, Угорщині й Німеччині, та напередодні студентської демонстрації 17 листопада 1989 р., яка була жорстоко розігнана поліцією та під час якої, із чуток, загинув студент, видимої політичної кризи в країні не сталося. Було встановлено, що чулки про смерть студента поширював поліцейський агент, але саме ці чулки призвели до розгортання масових демонстрацій уже протягом наступних днів. На тлі міжнародних обставин і внутрішнього невдоволення події досягли крайньої напруженості. За кілька днів дисидентами був сформований Громадянський форум (Občanské fórum, OF) з вимогами політичних, культурних та суспільних змін і відставки чинного уряду. Суспільна думка одразу ж показала, що реформістські пропозиції є нездійсненними. Повернення Олександра Дубчека могло б стати підставою для другого експерименту з реформуванням соціалізму, однак його політична програма 1989 р. виявилася вже неактуальною. Дух 1968 р. з його принципами законності й раціональності для більшості чехів і словаків був уже застарілим³. 29 листопада комуністичну партію було викреслено з Конституції, а 10 грудня почав роботу перший

² *Judt T.* Postwar: a history of Europe since 1945. – London : Vintage, 2010. – P. 570–577.

³ *Ibid.* – P. 620.

некомуністичний уряд Чехословаччини. Політичні перетворення Чехії та Словаччини виявилися найпізнішими в регіоні, але разом з тим і найшвидшими: старий уряд було усунуто менш як за два тижні.

Економічні й політичні наслідки перевороту поставили проблему налаштування політичної стабільності в Чехословацькій Федеративній Республіці. Тоді як характер перебігу «Оксамитової революції» у Братиславі та Празі був подібним (чехи та словаки однаково проголосували за збереження Чехословаччини), на виборах 1992 р. між провідними політичними елітами обох народів мали місце суттєві розбіжності в планах щодо завершення перетворень у соціальній та економічній сферах. Для обох сторін розділення держави не було бажаним; різко проти поділу виступив президент Вацлав Гавел. Однак незабаром стало очевидним, що поділ держави є єдиною реальною можливістю для Вацлава Клауса та Владіміра Мечіяра реалізувати власні політичні й економічні програми. Тож у липні 1992 р. прем'єр-міністри дійшли згоди щодо поділу країни. Упродовж осені були узгоджені основні юридичні питання, і з 1 січня 1993 р. Словаччина та Чеська Республіка пішли кожна своїм шляхом посткомуністичних змін та євроінтеграції.

Зміни в соціальній сфері

Глибоко символічним було те, що «Оксамитова революція» розпочалася студентськими демонстраціями. Після 1968 р. сформувався покоління, не обтяжене спогадами про репресії, різко невдоволене існуючим державним керівництвом та обурене державним псевдоконсумеризмом, і це покоління було достатньо сміливим, щоб збирати та об'єднувати студентів, ворожих до комуністичного режиму⁴. Тому зміни в політичному житті Чехії можна вважати наслідком змін соціальних. Разом з тим після руйнації старої політико-економічної системи й формування ринкових відносин почалися соціальні процеси, зумовлені саме змінами в політичній сфері. У цьому плані чеський досвід мав історичне підґрунтя. І в 1989 р., і перед приходом до влади комуністів чеське суспільство з його споживацькими, буржуазними цінностями було найпередовішим у регіоні. Тож перехід до ринкових відносин для економіки й суспільства Чехії був легшим та менш витратним, ніж для

⁴ *Simral V. The Games of the Velvet Revolution: An Integrative Approach to the Transition in Czechoslovakia 1989. – 2011.*

сусідніх країн, але все ж таки відчутно позначився на чеській соціальній структурі.

Оптимістичні сподівання на швидкий перехід розвіялися з осягненням широкими верствами населення ціни цього переходу. Як буде видно з подальшого викладу, переваги «шокової терапії» на противагу більш м'якому, поступовому соціально-економічному перетворенню були предметом дискусій та головним питанням під час мирного поділу Чехословаччини⁵. Реорганізація чеської індустрії обійшлася дуже дорого: 500 тис. безробітних у Богемії та Моравії⁶. Утім, від раптових політичних та економічних змін чеське суспільство постраждало менше, ніж передбачалося: потрясіння й розчарування прийшли лише в 1997 р. Відставка уряду, зумовлена низкою фінансових скандалів, призвела не тільки до змін у чеському політикумі, а й до кризи у фінансовій сфері та до інших економічних труднощів, прямим наслідком яких було зростання безробіття⁷.

Крім очевидних прямих результатів, перехід до ринкової економіки призвів до двох побічних наслідків для чеського суспільства: з поваленням усемогутньої держави виявилось можливим організувати більш ієрархізовані структури, тоді як сприятливі умови для підприємництва та зростання приватного сектору сприяли відродженню середнього класу⁸. Ці зміни похитнули чеське суспільство, адже воно вже стало відкритішим і також зазнало демографічних змін, подібних до тих, що сталися в західноєвропейських країнах у 1990-х рр. або в результаті відносно ліберальної доби напередодні 1968 р. У 1990-х рр. значно впав рівень народжуваності з огляду на неможливу в попередні роки толерантність до нетрадиційних сімей та більш пізні шлюби. Позначився також факт проживання жінок віком старше двадцяти років разом із батьками та їхні плани отримати вищу освіту. Хоча ці явища були спричинені економічними негараздами, усе це разом призвело до змін у системі цінностей молодого покоління⁹. У результаті проявилися суттєві відмінності

⁵ *Klaus V.* The transformation of Czech society: retrospect and prospect // *Economic Affairs.* – 2008. – 17 (4). – P. 44–47.

⁶ *Kopačka L.* Industry in the transition of Czech society and economy // *GeoJournal.* – 1994. – 32 (3). – P. 207–214.

⁷ *Večerník J.* Czech Society in the 2000s: A Report on Socio-economic Policies and Structures. – Alibris, 2009. – P. 27.

⁸ *Ibid.* – P. 20.

⁹ *Sobotka T., Zeman K., Kantorová V.* Demographic shifts in the Czech Republic after 1989: A second demographic transition view // *European Journal of Population / Revue européenne de démographie.* – 2003 19 (3). – P. 249–277.

в цінностях та поведінці між представниками нового і старшого поколінь. Молодші люди надавали більшого значення таким цінностям, як відкритість до змін та впевненість у собі, хоча їхній індивідуалізм ще не був пов'язаний з наданням переваги індивідуалістичній концепції поведінки перед конструктивними формами співпраці з іншими членами колективу.

Політичний устрій Чехії

Існуючий політичний устрій, сформований у перехідний період, несе на собі відбитки егалітарної та плюралістичної політичної культури Чехії. Він базується на змішаному / пропорційному представництві з п'ятивідсотковим бар'єром проходження до парламенту. Важливим елементом чеського політичного устрою є можливість преференційного голосування, що дає виборцям змогу впливати на черговість кандидатів у партійному списку. Причому процедури преференційного голосування в законі про вибори часто коригуються. Спроби змінити виборчу систему на користь мажоритарної були зроблені правлячою Чеською соціал-демократичною партією (ЧСДП – *Česká strana sociálně demokratická, ČSSD*) та опозиційною Громадянською демократичною партією (ГДП – *Občanská demokratická strana, ODS*) у 1999–2000 рр. Однак через брак конституційної більшості, а також за рішенням конституційного суду щодо закону про виборчу систему передана для розгляду президентом В. Гавелом реформа провалилася майже по всіх пунктах, за винятком змін, які стосувалися виборчих округів та прохідного відсоткового бар'єра для партійних об'єднань¹⁰.

Особливості партійної системи Чехії зумовлені, як зазначалося вище, егалітарною та традиційною центристською чеською політичною культурою та змішаною мажоритарно-пропорційною виборчою системою¹¹. Звідси – її подрібненість, напівполяризована плюралістичність, більша кількість партій, ніж у більшості демократій¹². Однак це не означає, що партійна система Чехії є цілком унікальною або специфічною у своїй політичній подрібненості. Зберігається традиційна опозиція «лівих» і «правих»: із середини 1990 рр. вона

¹⁰ *Nikolenyi C.* When Electoral Reform Fails: The Stability of Proportional Representation in Post-Communist Democracies // *West European Politics*. – 2011. – 34 (3). – P. 607–625.

¹¹ *Judt T.* Postwar: a history of Europe since 1945. – P. 621.

¹² *Nikolenyi C.* When Electoral Reform Fails: The Stability of Proportional Representation in Post-Communist Democracies. – P. 614.

помітна у протистоянні Чеської соціал-демократичної та Громадянської демократичної партій. Проте значна кількість партій у ліберальному центрі не сприяє утворенню коаліцій, що ускладнює формування стабільного уряду, на відміну від інших країн, де центристські партії відіграють меншу роль¹³. Можливо, найбільш специфічним моментом історії чеської партійної системи є постійна присутність комуністичної партії (Комуністична партія Чехії та Моравії, КПЧМ – *Komunistická strana Čech a Moravy, KSČM*). КПЧМ не тільки не змінила назви й залишила слово «комуністичний», а й, попри політичну ізоляцію, впевнено зайняла позицію із 10–18% голосів¹⁴. Через такі особливості партійної системи Чехії показники парламентської більшості є найменшими в центрально-європейському регіоні.

Парламент Чехії є двопалатним: Палата депутатів налічує 200 місць, Сенат – 81 місце. Вибори до Сенату, ініційовані опозицією, вперше відбулися в 1996 р. Слід зазначити, що дієвість чеської двопалатної системи у політичному сенсі значно менша, ніж в інших двопалатних демократичних країнах поза межами центральноєвропейського регіону. Сенат має вкрай обмежене право вето і, таким чином, відіграє меншу роль, навіть якщо більшості в обох палатах істотно відрізняються¹⁵.

Специфіка чеської політичної історії полягає також у тому, що, на відміну від сусідніх країн, у процесі політичних перетворень уряд залишався відносно стабільним. У 1996 р. Громадянська демократична партія за допомогою партнерів-коаліціантів спромоглася сформуванню два уряди поспіль з мінімальною перевагою. Так, у 1997 р., після низки фінансових скандалів та відставки уряду, настав період коаліційних дебатів та відносного скорочення терміну роботи кабінету міністрів у 2000-х рр.¹⁶. Попри те що основою політичного устрою Чехії є парламент, президент мав більше фактичної сили завдяки персональному авторитетові Вацлава Гавела, а не положенням нової Конституції¹⁷. Цей момент призвів до деяких типових проблем зі співіснуванням політичних сил у Чехії, особливо

¹³ *Haughton T., Novotná T., Deegan-Krause K.* The 2010 Czech and Slovak Parliamentary Elections: Red Cards to the «Winners» // *West European Politics*. – 2011. – 34 (2). – P. 394–402.

¹⁴ *Kraus M.* The Czech Republic's First Decade // *Journal of Democracy*. – 2003. – 14 (2). – P. 50–64.

¹⁵ *Nikolenyi C.* When Electoral Reform Fails: The Stability of Proportional Representation in Post-Communist Democracies. – P. 607–625.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Judt T.* *Postwar: a history of Europe since 1945*. – P. 621.

зважаючи на вкрай різні позиції президента Вацлава Гавела та прем'єр-міністра Вацлава Клауса, а пізніше, особливо у 2005–2006-х рр., президента Клауса та прем'єра Іржи Пароубека¹⁸. Незабаром стане зрозуміло, чи рішення 2012 р. про прямі президентські вибори виявиться лише простим визнанням зміцнення його позиції, чи, навпаки, матиме серйозніші наслідки для політичного життя загалом, результатом чого стане загострення конфлікту між президентом і прем'єром.

Як інститут, чеська політична система досягла значного рівня розвитку. Однак посткомуністичні роки показали, що з реальним утіленням демократії не все так добре. Однак і низька довіра до владних інститутів, і повільно зростаюча й відносно невелика кількість недержавних організацій з відповідно невеликим залученням громадян не є виключно чеськими проблемами¹⁹. Законодавча та виконавча гілки влади доповнюють одна одну та врівноважуються Конституційним судом і Національним банком. Однак склад членів правління Національного банку призначається президентом, що ставить під сумнів справжню незалежність цієї установи. Найбільш демократичні структури, наприклад громадські ініціативи або референдум, мають мінімальний вплив на політичне життя Чехії, що робить її централізованою демократією з високим рівнем державного контролю²⁰. Наднаціональні структури управління розпалися вже під час перехідного періоду, тож регіональні реформи стали першочерговою внутрішньополітичною справою, а згодом і необхідною умовою вступу до ЄС. Однак ліберально спрямована Громадянська демократична партія виступила проти формування додаткових бюрократичних механізмів та органів. Унаслідок цього регіональна реформа могла бути проведена не раніше 2000 р. і лише за умови зібрання соціал-демократами достатньої підтримки так званої «Четвірки центристських партій»²¹.

¹⁸ *White S., Batt J., Lewis P. G.* Developments in Central and East European Politics 4. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2007. – P. 131.

¹⁹ *Pridham G.* Democratic consolidation in the Czech Republic: Comparative perspectives after twenty years of political change // *Politologický časopis. – Czech Journal of Political Science.* – 2009. – 4. – P. 267.

²⁰ *Jahn D., Müller-Rommel F.* Political Institutions and Policy Performance: A Comparative Analysis of Central and Eastern Europe // *Journal of Public Policy.* – 2010. – 30 (Special Issue 01). – P. 23–44.

²¹ *Brusis M.* The Instrumental Use of European Union Conditionality: Regionalization in the Czech Republic and Slovakia // *East European Politics and Societies.* – 2005. – 19 (2). – P. 291–316.

Загалом політичне перетворення Чеської Республіки виявилось вдалим: швидка та мирна політична революція, далі – вирішення питань економічного майбутнього, що закінчилося поділом Чехословаччини, та другий етап переходу після 1997 р., коли суспільство втратило довіру до політичного й економічного керівництва. Однак треба зазначити, що в політичному досвіді Чехії мали місце й популістські політичні сили, і пусті, суто «політичні» бійки, проте політичний проект удалося зорієнтувати й утримати на ліберальних засадах, хоча потім різні уряди й відхиляли його в бік лівих або правих сил.

Словацьчина

Хоча деякі розбіжності між чеським та словацьким суспільствами глибоко позначилися на їхніх шляхах розвитку, ані вони, ані інші, менш суттєві конфлікти щодо ролі федерації, не є достатнім поясненням того, чому словацька сторона відхилила чехословацький політичний проект. Більшість пересічного населення виступала за подальше існування єдиної Чехословаччини. Але між чеськими та словацькими політичними лідерами, головним чином між прихильниками «життєздатної федерації» в Громадянській демократичній партії (таких, наприклад, як Вацлав Клаус) та членами Словацької народної партії «Рух за демократичну Словацьчину» (РДС – Hnutie za demokratické Slovensko, HZDS), на чолі з Владіміром Мечіаром, виникло непорозуміння. Розбіжності в поглядах зосередилися головним чином на проблемі вибору оптимальної стратегії політичних та економічних змін. Словацька сторона обстоювала повільніший темп економічних реформ, зважаючи на досвід економічного застою 1960-х рр. та наслідки для країни безперервної індустріалізації 1948–1988 рр.²²

За своє рішення словацька сторона заплатила досить високу ціну й виявилася єдиною державою в регіоні, якій було відмовлено у вступі до ЄС та НАТО. Європа розцінювала політику уряду Мечіяра в кращому разі як «дуже сумнівну», в гіршому – як застарілу, авторитарну²³. Це призвело до поляризації в середині 1990-х рр. словацького політикуму навколо питань конституційного порядку, прав опозиції та прав меншин. З 1998 р. так званий «уряд змін»

²² *Judt T.* Postwar: a history of Europe since 1945. – P. 439.

²³ *Carbone M.* National politics and European integration: from the constitution to the Lisbon Treaty. – Edward Elgar Publishing, 2010.

Словацької демократичної коаліції (СДК – Slovenská demokratická koalícia, SDK), Партії лівих демократів (ПЛД – Strana demokratickej ľavice, SDL'), Партії угорської коаліції (ПУК – Strana maďarskej koalície, SMK) та Партії громадянського порозуміння (ППП – Strana občianskeho porozumenia, SOP) у коаліції з Мікулашем Дзуріндою призвів до значного перегрупування та внутрішнього розколу головних політичних сил країни. Деякі з них невдовзі почали зникати з політичної арени, адже з 2002 р. більшість провідних політичних сил визнала необхідність інтеграції в Європу.

Таким чином, між 1992 та 1998 рр. Чехія та Словаччина пройшли дуже різні шляхи, причому словацька модель перетворення за своєю ефективністю виявилася аналогічною до чеської або навіть удалішою, хоча це коштувало країні політичної ізоляції. А подолавши ізоляцію, Словаччині після 1998 р. удалося зберегти економічну життєздатність та скоротити різницю між рівнем життя в обох державах.

Угорщина

На відміну від сусідніх країн, Угорщині в процесі її політичних трансформацій не вистачало певних істотних елементів: демократичний досвід був короткотривалим, активність населення під завісу комуністичної ери була вкрай низькою²⁴. Перетворення в Угорщині, котрі мали спільні риси з аналогічними процесами в Польщі, можна розглядати як серію домовленостей та компромісів між реформістським крилом Угорської партії соціалістичних робітників (УПСР – Magyar Szocialista Munkáspárt, MSZMP) та демократичною опозицією. При цьому слід відзначити два моменти. По-перше, на відміну від Чехословаччини та Польщі, автором та ініціатором проекту перетворень була не демократична опозиція, а реформістське крило УПСР. По-друге, угорська опозиція від самого початку не вирізнялася політичною та ідеологічною єдністю, проте їй удалося сформувати єдиний представницький корпус під час так званих національних «круглих столів». Не вистачало сильних і згуртованих організації на зразок «Солідарності» або ж масових демонстрацій на кшталт «Оксамитової революції». Тільки по трьох пунктах удалося досягти результатів, відчутних не лише для вузького кола еліти. Питання угорських меншин у сусідніх країнах та

²⁴ Braun A., Barany Z. D. Dilemmas of transition: the Hungarian experience. – Rowman & Littlefield, 1999. – P. 96.

переосмислення історії, особливо революції 1956 р., визначили коло важливих проблем на майбутнє, включно з питанням зовнішньої політики Угорщини стосовно країн зі значною угорською меншиною²⁵.

Політична система Угорщини в посткомуністичний період вирізнялася такими рисами: однопалатний парламент, члени котрого обиралися за змішаною системою, що вважалася однією з найскладніших та найзаплутаніших у світі; могутній прем'єр-міністр; слабкий, символічний президент, який обирався непрямим шляхом; надзвичайно сильний і впливовий конституційний суд. Завдяки п'ятивідсотковому прохідному парламентському бар'єру, партія-переможець отримувала в парламенті непропорційну більшість, а довготривалі суперечності в угорській політичній культурі призвели до утворення сильного уряду з панівною коаліційною партією. Відчувалася також тенденція до ствердження двопартійної політичної системи. Вибори 2010 р., на яких цілковиту перемогу здобула партія Фідес – Угорський громадянський союз, отримавши абсолютну конституційну більшість, мали результатом фундаментальні зміни, серед яких – нова конституція, новий закон про вибори та реформування кількох державних установ. Наслідки цих змін поки що не проявилися²⁶, але вже очевидно, що, попри існуючі досі питання, пов'язані з радянським минулим країни, угорським політикам удається швидко залагоджувати більшість посткомуністичних проблем.

Угорський досвід президентства привертає увагу до того факту, що рамки закону часом допускають ширше розуміння деяких політичних ролей. Так, угорські президенти мали досить неясне розуміння свого місця в політичній системі. Ураховуючи це, а також досвід різних партійних об'єднань, образ президента у країні коливається від постаті Пола Шмита, налаштованого на співробітництво та кооперацію, до Ласло Шолома, якого часто критикували за надмірну активістську позицію. Подібні особистісні відмінності позначалися також на дебатах у конституційному суді, де «активістська спадщина» й чеське минуле в тому числі, жорстко критикувалися як імовірна загроза демократії.

²⁵ *Judt T.* Postwar: a history of Europe since 1945. – P. 609.

²⁶ *Körösnéyi A., Tóth C., Török G.* The Hungarian Political System. – Budapest: Hungarian Center for Democracy Studies Foundation, 2009.

Польща

Польща була єдиною країною в регіоні, де посткомуністична трансформація була підготовлена об'єднаною опозицією за масової підтримки населення. У цьому сенсі випадок Польщі є унікальним, хоча це можна заперечувати й наводити подібні приклади Угорщини та Чехословаччини 1956 р. та 1968 р. Польська опозиція була не лише інтелектуальним проектом. Вона була тісно пов'язана із захистом прав робітників, починаючи з другої половини 1970-х рр., а досвід 1956 р. з його можливостями змін через протести був удаліший за аналогічний досвід Угорщини та Чехословаччини. Короткий період між 1980 та 1981 рр., коли «Солідарність» не була заборонена, а її лідери були на свободі, виявився унікальним для втілення перших ініціатив реформування та опору²⁷. По суті, польська трансформація була втіленням високого рівня національної єдності та відродження, полякам майже вдалося побудувати своє альтернативне суспільство, чого зовсім не було в Чехословаччині та Угорщині через консумеристську політику та популізм політичної еліти.

Проект такого альтернативного суспільства був досить розвиненим. Так, коли комуністичній партії довелося зіткнутися із соціально-політичними наслідками зростання цін на товари масового споживання, опозиційна «Солідарність» сприймалася як рівний партнер у процесі переговорів. Роль католицької церкви також була унікальною, оскільки саме церква запропонувала додатковий майданчик для реалізації такого проекту. Подібного майданчика бракувало Угорщині та Чехословаччині, де не було легального простору для політичних дискусій²⁸.

Під час переговорів за «круглим столом» 1989 р. склалася можливість окреслити основи нового політичного та соціального устрою Польщі. Це була принизлива поразка комуністичної партії, яка поховала ідею про домінування комуністів у Польщі. Комуністична партія цього разу вже не могла не визнати змін та своєї поразки: Тадеуш Мазовецький став першим некомуністичним головою уряду²⁹.

Що стосується зовнішньої сторони процесу перетворень, то й тут історично зумовлені труднощі Польщі дещо відрізнялися від її умов, що склалися в Центральній-Східній Європі. Демократична Польща, на відміну від Чехословаччини і згодом Чеської

²⁷ *Judt T.* Postwar: a history of Europe since 1945. – P. 588.

²⁸ *Ibid.* – P. 427.

²⁹ *Ibid.* – P. 607.

Республіки, опинилася у складному становищі стосовно проблеми Німеччини та німецького об'єднання 1989 р., вбачаючи в ній водночас можливість укріпити орієнтацію на Європу та потенційну небезпеку опинитися «проміжною» країною. Однак євроатлантична інтеграція забезпечила для Польщі також змогу стати регіональною силою і, зважаючи на величину території та чисельність населення країни, стати найзначнішою й найбільшою державою Центральної та Південно-Східної Європи.

На відміну від інших країн «Вишеградської групи», польський політичний устрій базується на засадах змішаної республіки. Цей момент чітко простежується в процесі польської трансформації. Інститут жорсткого президентства був створений для зміцнення позиції Войцеха Ярузельського, однак згодом суперництво між Тадеушем Мазовецьким та Лехом Валенсою також вело до посилення президента, попри те, що представники середнього класу в «Солідарності» віддавали перевагу парламентській системі.

На початку трансформації партійна система Польщі була значно подрібненою, але, подібно до угорського сценарію, більшість невеликих партій зникла, не отримавши місць на перших виборах. Упродовж 1990-х рр. партійна система залишалася мінливою, але згодом зміцніла, що стало очевидним за результатами виборів 2007 р. та 2011 р. Від 2007 р. внутрішнє політичне життя розгортається навколо двох супротивних правоцентристських партій: Громадянської платформи (ГП – Platforma Obywatelska, PO) та «Право і Справедливість» (ПС – Prawo i Sprawiedliwość, PiS). Радикальні праві партії здобувають дедалі менше підтримки і втрачають місця. На думку деяких коментаторів, з огляду на вибори 2007 р. можна зробити висновок про суттєві зміни в польському політичному середовищі: поява двополюсної структури свідчить про те, що подрібненість посткомуністичного періоду позаду³⁰. Загалом ліберально-популістське середовище стає, очевидно, дедалі бажанішим та важливішим, заступаючи стару вісь «Солідарність» – (пост)комуністи попередніх періодів польської історії³¹.

Католицизм є іншим важливим аспектом польського політичного досвіду завдяки його історичній ролі у формуванні

³⁰ *Szczerbiak A.* The Birth of a Bipolar Party System or a Referendum on a Polarizing Government? The October 2007 Polish Parliamentary Election // *Journal of Communist Studies and Transition Politics.* – 2008. – 24 (3). – P. 415–443.

³¹ *Jasiewicz K.* «The Past Is Never Dead» Identity, Class, and Voting Behavior in Contemporary Poland // *East European Politics & Societies,* 2009. – 23 (4). – P. 491–508.

національної свідомості та пізнішого його сприйняття в комуністичну еру – великою мірою завдяки постаті Івана Павла II. Згідно з результатами виборів 2007 р., політики, котрі мають духовний сан, не завжди отримують підтримку виборців. Проте релігійний момент у формуванні національної свідомості в Польщі відчутніший, ніж в інших країнах регіону з меншим числом християнських демократичних партій³². Певна релігійність польської громадськості забезпечує деякі можливості розвитку для консервативних та націоналістичних партій³³.

Висновки

Загалом у регіоні, схоже, мають тенденцію до повторного відтворення певні історичні моделі, доповнюючи й урізноманітнюючи таким чином досвід країн. Політичні перетворення в Польщі були результатом діяльності чітко організованої опозиційної еліти, підтриманої масами. Чеська та Словацька «Оксамитова революція» вилася у швидші зміни: тоді як у багатьох країнах відбувалися масові демонстрації, співвідношення ролі еліти та широких мас у руйнуванні старих режимів було різним. Інші специфічні чинники на кшталт ролі католицизму в Польщі або наявності угорських меншин за межами Угорщини також вплинули на візерунок останнього періоду політичного перетворення регіону і трансформувалися у внутрішньополітичні справи країн. Деякі важливі завдання були спільними для всіх течій опозиційного руху в Центральній Європі, наприклад руйнація провідних владних радянських економічних та військових структур, які незабаром і були реалізовані. Тож різні країни обрали собі різні шляхи розвитку внутрішньої та зовнішньої політики.

При незначних спільних рисах політичних процесів центральноєвропейських держав, обумовлених єдиною посткомуністичною спадщиною, все ж таки мали місце певні суттєві спільні моменти. По-перше, не зважаючи на те, що й понині для країн регіону характерний високий рівень нестабільності у виборчій та партійній

³² *Jasiewicz K.* «The Past Is Never Dead» Identity, Class, and Voting Behavior in Contemporary Poland // *East European Politics & Societies*, 2009. – 23 (4). – P. 491–508.

³³ *De Lange S. L., Guerra S.* The League of Polish Families between East and West, past and present // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2009. – 42 (4). – P. 527–549.

системах, це не призвело до нестабільності загалом³⁴. По-друге, приєднання до ЄС мало певний вплив на суспільство й політичне життя, але цей вплив можна вважати незначним у масштабах внутрішньої політики. Партії та партійні системи майже зовсім не відчували приєднання до ЄС, попри те, що європейські питання та проблеми були інкорпоровані в порядок денний політичного життя більшості країн регіону.

З іншого боку, існують також значні відмінності, зумовлені особливостями історії та політичної культури або специфікою виборчих систем. Чеська Республіка залишилася єдиною країною, останні вибори в якій продемонстрували політичну подрібненість, а комуністична партія, попри політичну ізоляцію, досі має значну підтримку серед виборців. В Угорщині та Словаччині великі політичні партії виграли вибори у 2010 р. та 2012 р. зі значною перевагою, хоча при цьому переможцями виявилися різні крила пари «ліві – праві». На сьогодні в усіх країнах регіону присутні політичний популізм та крайні праві угруповання. Виборча підтримка та присутність у парламенті цих угруповань залишаються вкрай мінливими, так само і як сприйняття їх іншими партіями чи коаліційними партнерами. Тоді як проблема утворення коаліцій була суттєвою для Словаччини (особливо у 2010 р.) та Чеської Республіки, політична культура Угорщини зробила таке об'єднання, як, наприклад, «Напрямок – соціальна демократія» (НСД – Smer-SD) зі Словацькою національною партією (СНП – Slovenská národná strana, SNS) та Рухом за демократичну Словаччину (РДС) майже неможливими.

Трансформація в усіх країнах «Вишеградської групи» була переважно інтелектуальною конструкцією, запропонованою демократичною опозицією. На початковому етапі трансформації політичній й економічній проблеми рідко були єдиним предметом дискусії – навіть між номенклатурою та демократичною опозицією або між різноманітними політичними підгрупами останньої³⁵. Причиною стрімких політичних змін була суміш зі страху перед зниженням рівня життя, невдачі в подоланні невдоволеності консумеристською політикою, як це бачилося Білаку або Кадару, та відміни табу на деякі епізоди національних історій, наприклад на події 1956 р. або 1965 р.

Другий спільний момент – мирне й відносно швидке політичне перетворення на ранніх етапах. Цьому сприяли три чинники:

³⁴ *Tavits M.* On the linkage between electoral volatility and party system instability in Central and Eastern Europe // *European Journal of Political Research.* – 2008. – 47 (5). – P. 537–555.

³⁵ *Judt T.* Postwar: a history of Europe since 1945. – P. 569–577.

комуністичний лад у кожній країні був пов'язаний з Радянським Союзом та міжнародним оточенням; жодна із центральноєвропейських країн не була в змозі забезпечити прямий зв'язок між своєю економічною моделлю та політичною легітимністю; з'явився певний простір для непокори після смерті Сталіна. У випадку Чехії та Словаччини цей швидкий та ненасильницький переворот припав на переломні події Листопада, тоді як у Польщі мало місце більш повільне формування альтернативного суспільства разом з руйнуванням легітимності комуністичної партії. В Угорщині більшу роль відігравали партійні прихильники реформ.

По-третє, слід відзначити важливу роль окремих особистостей у формуванні політичних установ. Відносини урядів та президентів відбувалися на змінах у політиці всіх країн Центральної Європи, що залежало від особистих рис та поглядів президентів. Деякі із цих змін закріплювалися на законодавчому рівні, змінюючи, таким чином, систему по осі «парламент – президент». А деякі ініціативи президентів були дієвими лише під час правління їхніх авторів і зникали з приходом наступного інакомислячого президента.

Остання спільна риса полягала в тому, що в перехідній фазі досягли успіху не всі політичні проекти, поряд з ними з'являлися нові, непередбачувані аспекти розвитку³⁶.

Програма демократичної опозиції була здебільшого недалекоглядною. Про політичне та економічне майбутнє країн у ній не йшлося. За винятком Польщі, у країнах Центральної Європи перетворення були скеровані відносно невеликими політичними елітами з єдиною програмою змін, але з украй розмитими уявленнями про наступні дії. Це було помітно з кінця 1980-х рр. в Угорщині, пізніше різні погляди на політичне й економічне майбутнє країни призвели до розділення Чехословаччини. У наступні двадцять років внутрішні політичні програми та партійні й політичні системи країн Вишеградської групи формувалися навколо старих негараздів та нових посткомуністичних проблем. У цих обставинах перед опозиційною елітою, яка, виконавши свої програмні обіцянки щодо зміни політичної системи, отримала владу, постало питання про долю регіону після повалення комуністичного режиму. Крім турбот про соціально-економічні зміни, центральноєвропейські країни мають також захищати свої позиції після падіння порядку старого біполярного світу.

³⁶ *Judt T. Postwar: a history of Europe since 1945. – P. 572.*

§ 2. Посткомуністичні трансформації у Словаччині

Григорій Месежніков

Вступ

Словаччина є прикладом успішного переходу від комуністичного авторитаризму до ліберальної демократії, побудови функціональної ринкової економіки та інтеграції в ЄС і НАТО. Однак досвід Словаччини підтвердив, що перетворення суспільства не є лінійним процесом, особливо якщо це відбувається в умовах поляризації суспільства, з характерними для нього численними елементами різноманітності (етно-демографічної, соціально-культурної, релігійної, регіональної тощо) та заперклого протистояння антагоністичних політичних таборів (помірно продемократично орієнтованих політичних утворень та авторитарних, націоналістичних і популістських).

Перші п'ять років після розділення Чехословаччини і створення незалежної Словацької Республіки (1993–1998) проходили під напівавторитарним правлінням націонал-популістів, яке супроводжувалося руйнацією основних підвалин демократичного режиму, практикою партійного «кумівства», порушенням принципів законності, проведенням недружньої політики щодо етнічних меншин. У результаті країна втратила у процесі інтеграції в ЄС і НАТО. Ще вісім років потому (1998–2006) були періодом подолання несприятливих тенденцій у розвитку країни, виправлення успадкованих спотворень, інституційної стабілізації, початком глибоких інституційних і соціально-економічних реформ та успішного завершення приєднання до ЄС і НАТО. Словаччина приєдналася до обох організацій у 2004 р.

Розпочаті реформи принесли в основному позитивні макроекономічні результати. Однак соціальні наслідки деяких реформ, спрямованих на різні групи населення, відкрили можливості для посилення антиреформаторських політичних сил, яким удалося

сформувати правлячу коаліцію після парламентських виборів 2006 р. і керувати країною до 2010 р., що зашкодило системним змінам і призвело до зниження якості демократичного управління.

У 2010 р. у Словаччині відбулися парламентські вибори, які змінили політичний ландшафт країни. Перемогу в них здобули прихильники реформ – правоцентристські демократично орієнтовані сили. Їм удалося сформувати нову правлячу коаліцію. У своєму програмному маніфесті нова адміністрація виклала такі головні пріоритети: стабілізація демократичних інститутів, боротьба з корупцією, підвищення прозорості у витратах державних коштів, відновлення справедливості та взаємної довіри між урядом і громадянами, скорочення регіональних відмінностей усередині країни й розв’язання найактуальніших економічних і соціальних проблем, викликаних глобальною економічною кризою та неналежним станом патерналістсько-клієнтельної політики, запроваджуваної колишньою адміністрацією. Однак через роз’єднаність усередині правлячої коаліції в жовтні 2011 р. вона не змогла затвердити Європейський фонд фінансової стабілізації, й уряд після невдалого голосування про довіру в парламенті пішов у відставку.

Результати дострокових парламентських виборів у Словаччині, які відбулися в березні 2012 р., принесли переконливу перемогу партії НДС, яка отримала більшість місць у парламенті. Прореформаторські центристські сили знову пішли в опозицію.

Такий історичний дискурс дає підставу розглядати Словаччину як одну з посткомуністичних країн Центральної Європи в контексті боротьби між авторитаризмом і демократією. Приклад Словаччини підкреслює виняткову важливість конкретного зовнішнього чинника – європейської інтеграції та трансатлантичної співпраці – для успіху внутрішніх процесів трансформації, а також подолання наслідків авторитарного рецидиву 1990-х рр.

Демократична трансформація країн Центральної Європи в контексті європейської інтеграції та євроатлантичного партнерства

Одним з найважливіших аспектів соціальної трансформації в Центральній Європі в перехідний період стала участь у процесі євроатлантичної інтеграції. У цьому процесі Північноатлантичний альянс являв собою ту зовнішню структуру, яка відіграла роль мотиваційного чинника для поглиблення демократичних реформ, а також зниження вірогідності прояву авторитарних тенденцій

розвитку, рецидиву авторитаризму в посткомуністичний перехідний період. Трансформація та інтеграція були двома сторонами однієї медалі.

Після краху комуністичного режиму в 1989 р. найпопулярнішим гаслом у країнах Центральної та Східної Європи стало «повернення в Європу». Хоча не так багато людей у цих країнах на той час мали чітке уявлення про те, що формальні аспекти такого «повернення в Європу» спричинять побудову, здавалося б, усім зрозумілих основ суспільного порядку, які вже існували в розвинених країнах Західної Європи. Було абсолютно ясно, що люди в цих країнах повинні почати будувати своє суспільство заново і збудувати його на скрижалях свободи, демократії, ринкової економіки, поваги прав людини, особистої відповідальності. Для більшості країн Центральної та Східної Європи «повернення в Європу» швидко стало синонімом приєднання до спільноти держав, які втілювали ідею об'єднаної Європи. Загальні суспільні перетворення та прагнення вступити до ЄС (а також у НАТО як організації колективної безпеки та оборони) стали двома сторонами однієї медалі.

Країни Центральної та Східної Європи впродовж відносно короткого часу приєдналися до процесів європейської інтеграції та форсованого трансатлантичного партнерства. Десять країн регіону отримали повноправне членство в ЄС протягом останнього десятиліття: у 2004 р. це були Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Литва, Латвія, Естонія, а у 2007 р. – Румунія та Болгарія (у 2013 р. Хорватія, яка вже завершила процес вступу до СОТ, має вступити в ЄС як повноправний член). Усі ці держави (включно з Албанією) вступили в НАТО.

Тісний взаємозв'язок процесу європейської інтеграції та суспільних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи продемонстрували значущість впливу міжнародних чинників на розвиток цих країн у період важливих змін у суспільстві. Як зазначив французький політолог Жак Рупнік, «...у жодному іншому регіоні світу вплив міжнародних чинників на демократизацію не був таким очевидним, як у Центральній та Східній Європі. Для революцій 1989 р. були характерні дві важливі функції: по-перше, вони стали можливі завдяки звільненню від пут радянської імперії. Радянський блок розпався, швидко і мирно. ... По-друге, революції 1989 р. були унікальними тим, що вони не запропонували нову модель суспільства. Імітація існуючих західних моделей і возз'єднання з докомуністичним минулим розглядалися як найшвидший шлях до демократії та процвітання ... Перспективи інтеграції в західні інститути стали розглядатися як зовнішня рушійна сила

демократизації»³⁷. Ж. Рупнік сформулював чотири основні виміри прагнень Центральної Європи стати складовою частиною єдиної Європи.

1. Культурний: «Центрально-європейці ... засвідчили свою відданість європейській культурі, цивілізації та демократичним цінностям, які пережили стару комуністичну ідеологію».

2. Політичний: «Вони розглядали інтеграцію в ЄС як індикатор успіху і незворотність їх переходу до демократії».

3. Економічний: «ЄС розглядався як клуб не тільки демократії, а й процвітаючих країн».

4. Безпековий: «ЄС переслідує більш превентивну (або непрямую) ціль безпеки – створити таку мережу взаємозалежності держав-членів, яка унеможливила б виникнення конфлікту»³⁸.

Повернення країн Центрально-Східної Європи в Європу стало можливим завдяки принципу включення, який ЄС задіяв після того, як визначив свою позицію стосовно посткомуністичних держав. Розширення ЄС шляхом включення країн Центрально-Східної Європи відбувалося по-іншому, порівняно з попередніми розширеннями. Ці особливості були зумовлені такими причинами: найбільшою кількістю країн-кандидатів на членство, міжнародним та геополітичним контекстом, характером суспільних змін, які відбулися в нових державах-членах під час процесу приєднання.

Як уже зазначалося, у 2004 р. десять країн стали членами ЄС: Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Литва, Латвія, Естонія, Мальта та Кіпр. Це було п'яте розширення Європейського Союзу / Європейського співтовариства з моменту його заснування. У цьому розширенні до ЄС було прийнято більше держав, ніж за всі чотири попередні хвилі розширення, разом узяті. Три роки потому, у 2007 р., Румунія та Болгарія завершили останню хвилю розширення ЄС.

Загалом десять посткомуністичних країн стали членами ЄС. У минулому ці країни були складовими так званого «Східного блоку», представленого двома блоками: економічним (Рада економічної взаємодопомоги) та військово-політичним (Варшавський договір). Словенія – республіка колишньої Югославії – була формальним винятком, оскільки не була членом ані РЕВ, ані Варшавського договору, проте була частиною комуністичної системи. До 1989 р. тоталітарні режими, які існували в цих державах,

³⁷ *Rupnik J. Eastern Europe: The International Context // Journal of Democracy. – 2000. – April. – Volume 11. – No. 2. – P. 115–116.*

³⁸ *Ibid. – P. 123–124.*

відігравали роль акторів «холодної війни» між комуністичним Сходом і демократичним Заходом. Хоча при цьому їм відводилася другорядна роль через їх покірну позицію щодо СРСР або вони були (як балтійські країни) безпосередньою частиною Радянського Союзу.

Оскільки НАТО і Європейське співтовариство були інституційними акторами «холодної війни» з боку західного світу, то під час розширення вони інкорпоровали своїх колишніх ворогів. Таким чином, розширення, яке відбулося у 2004–2007 рр., означало також географічний зсув європейської інтеграції у східному напрямі. Як наслідок, виникли однорідні зони інтеграції в центральній-східній частині Європи від Балтійського до Чорного морів.

Надзвичайно важливим було те, що останній хвилі розширення ЄС передували два раунди розширення НАТО (у 1999 р. і 2004 р.). Такий розвиток подій змінив ситуацію в царині безпеки в Центральній і Східній Європі. Членство цих країн у НАТО мало вирішальний вплив на позиції нових членів ЄС, а також ЄС як такого, у процесі розробки Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Надзвичайно важливо й те, що ЄС і НАТО вдалося втілити свою модель розширення попри заперечення Росії, яка відкрито виступала проти цих змін від самого початку.

У рамках п'ятого розширення ЄС країни, яким упродовж 15 років удалося перетворити свої суспільства, стали повноцінними членами Союзу. Їхнє досягнення полягало в тому, що вони відмовилися від моделі суспільства, заснованого на соціалізмі радянського типу. Основні особливості такої моделі охоплюють: демонтаж демократичних інститутів, уведення провідної ролі комуністичної партії, репресії проти супротивників режиму, покарання за висловлювання незгоди з правлячим режимом, часті порушення прав людини, введення монополії комуністичної ідеології, націоналізацію приватної власності, ліквідацію вільного ринку й економічної конкуренції. Після краху комуністичного режиму країни Центральної та Східної Європи зіткнулися з необхідністю проведення фундаментальних змін у житті суспільства. Ці новаторські зміни передбачають:

- ліквідацію спадщини, яка дісталася від комуністичного минулого. Країни Центральної та Східної Європи пройшли через процес політичної й судової реабілітації, реституції власності та процедур перевірки (люстрації);
- формування політичної системи, заснованої на плюралізмі й демократії. Країни Центральної та Східної Європи запровадили ефективні механізми стримувань і противаг, верховенство закону, багатопартійну політичну систему, вільні та справедливі вибори і т. п.;

- створення функціональної системи захисту прав людини і прав меншин. Країни Центральної та Східної Європи стали членами Ради Європи на початку 1990-х рр., усі вони ратифікували Європейську конвенцію з прав людини;

- формування сучасного громадянського суспільства;
- упровадження принципів ринкової економіки (приватизацію державної власності, лібералізацію економічних відносин). У результаті реформ у всіх посткомуністичних країнах приватний сектор став домінуючим в економіці та у виробництві ВВП.

Країни Центрально-Східної Європи почали демонструвати свою зацікавленість у євроатлантичній інтеграції на початку 1990-х рр. Попри те що тоді ці зусилля викликали на Заході різну реакцію, в тому числі скептицизм, позитивний підхід у поєднанні з прагматичними й моральними аргументами врешті-решт переважили. Прагматична аргументація на користь членства нових держав акцентувала на необхідності створення однорідної системи економічного й політичного співробітництва в Європі, і найбільш адекватною формою включення посткомуністичних держав у цю співпрацю, як тоді здавалося, має бути їх повноправне членство в Європейському Союзі та НАТО.

Моральний аспект питання символізує загальну відповідальність західних демократій стосовно народів колишніх комуністичних країн. Західним демократіям у минулому з різних причин, зокрема власних невдач і тиску з боку тоталітарних диктатур, не вдалося допомогти країнам Центрально-Східної Європи відновити свій суверенітет і демократичний порядок (підписання Мюнхенської угоди з нацистською Німеччиною, прийняття нових комуністичних режимів радянського стилю після Другої світової війни, політика умиротворення стосовно політичної гегемонії СРСР у 1950–1980-ті рр.). Після краху комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи стало очевидно, що єдина й вільна Європа неможлива без входження цих країн до ЄС і НАТО.

У 1993 р. на засіданні Європейської Ради в Копенгагені Європейський Союз сформулював можливість повноправного членства для асоційованих країн і визначив набір критеріїв для його досягнення. Ці критерії визначали широту й характер змін, які мали здійснити країни-кандидати в рамках процесу приєднання до ЄС.

Європейська Рада сформулювала чітку позицію щодо перспективи розширення ЄС, заявивши, що якщо будь-яка європейська країна виявляє інтерес до членства в Союзі, то вона може досягти цього, однак процес вступу в ЄС може розпочатися лише тоді, коли ця країна буде в змозі виконати зобов'язання членства відповідно до необхідних економічних і політичних умов. Ці умови охоплюють:

- стабільність демократичних інститутів, верховенство закону, повагу прав людини та меншин;
- функціонування ринкової економіки;
- здатність задовольняти вимоги ринку ЄС;
- здатність брати на себе зобов'язання членства, зокрема прихильність цілям політичного, економічного й валютного союзу.

Оцінюючи вплив інтеграційних процесів на розвиток країн Центральної та Східної Європи, можна дійти висновку, що впродовж 1990-х рр. процес європейської інтеграції виступав незамінним каталізатором поставторитарних трансформацій. Справді, на завершальному етапі процесу вступу виникла сильна мотивація до інтеграції, спрямована насамперед на досягнення суспільних змін у країнах-кандидатах. Ці умови вели до двох результатів – політики заохочення для тих країн, які відповідають критеріям членства, або політики відмови для тих країн, які не відповідають цим критеріям (у даному разі такий підхід мав на меті створення тиску для мотивування внутрішніх змін у тих країнах, де політичні сили виступають з альтернативною до інтеграції програмою).

Словаччина: суспільство й нація

Словаччина є відмінним прикладом того, як процес розширення ЄС зазнав відчутної шкоди через внутрішній розвиток країни, зокрема процес переходу до демократії. На цей процес у Словаччині вплинули такі чинники:

- положення Словаччини в рамках федеративної Чехословацької держави та шляхи вирішення так званого «чехословацького конституційного питання»;
- етнічна гетерогенність населення;
- конкретні соціально-культурні процеси соціальної трансформації, зокрема ціннісні орієнтації людей, а також традицій політичної культури (традиції націоналістичного конфесійного авторитаризму в міжвоєнний період та під час Другої світової війни, колективістський державний патерналізм комуністичної епохи, політико-культурний вплив так званої «м'якої» – порівняно із Чеською Республікою – «нормалізації» після придушення «Працької весни» в 1968 р. і радянського вторгнення);
- сила (або слабкість) антикомуністичного інакомислення і ступінь його залучення в політику після падіння комуністичного режиму.

Словацька Республіка стала незалежною державою в 1993 р. у результаті поділу Чехословаччини. Словаччина була частиною Чехословаччини з 1918 р. До цього територія, населена етнічними словаками, належала Австро-Угорській монархії, її угорської частини. Процес формування сучасної словацької нації почався в першій половині XIX ст. і супроводжувався зусиллями національно-визвольного руху наприкінці XIX ст. Сильний асиміляційний тиск, здійснюваний угорським урядом наприкінці XIX ст. проти неугорської національності, зокрема словаків, призвів до створення альянсу словацької інтелектуальної та політичної еліти із численнішими й більш соціально та культурно просунутими чехами, які населяли територію, що належала австрійській частині Австро-Угорщини. Розпад Австро-Угорщини в результаті Першої світової війни, а також рішення держав-переможниць запровадити новий територіальний і політичний лад у Центральній Європі мали наслідком створення в 1918 р. нової національної держави чехів та словаків – незалежної Чехословацької Республіки.

Політичні й ідеологічні засади новоствореної держави базувалися на концепції єдиної чехословацької нації, яка стверджувала, що чехи та словаки являють собою дві гілки (крила) однієї етнічної нації. Практичне застосування політичної концепції «чехословакізму», заснованої на культурній і мовній близькості двох народів, з одного боку, сприяло соціально-економічному й культурному розвитку Словаччини, розвитку інститутів плюралістичної демократії та модернізації спільної країни. З другого боку, ця концепція не враховувала специфіки національних особливостей словаків як окремої етнічної групи зі своєю мовою, культурою та ідентичністю.

Результатом зазначеної невідповідності стала поява національно орієнтованого руху за автономію Словаччини у спільній державі. Керівники руху за автономію у своїх міркуваннях про державно-правові домовленості не виходили за рамки існування єдиної чехословацької держави. Вони прямо не вимагали незалежності Словаччини. Проте загальний розвиток подій у Європі в 1930-х рр., зокрема зміцнення нацистської Німеччини, яка готувалася до великої територіальної експансії та подальшої анексії прилеглих територій, після Мюнхенської угоди 1938 р. зрештою призвів до втрати Чехословаччиною суверенітету та окупації чеської частини єдиної чехословацької держави Німеччиною. У Словаччині представники руху автономістів установили колабораціоністський пронімецький режим, який 15 березня 1939 р. оголосив державну незалежність і під час Другої світової війни (1939–1945) був союзником нацистської Німеччини.

За час існування «незалежної» Словацької держави засади демократії та політичного плюралізму були ліквідовані. Усі партії, окрім правлячої клерикально-націоналістичної Словацької народної партії Глінки (СНПГ), були розпущені. Існуючий політичний режим поєднував у собі елементи авторитаризму, корпоративізму та ідеократії. Він переслідував політичних опонентів і проводив нацистську расову політику, яка призвела до депортації та подальшого знищення переважної більшості єврейського населення країни. У серпні 1944 р. у центральній частині Словаччини спалахнуло антифашистське Словацьке національне повстання, спрямоване проти колабораціоністського режиму. Протягом наступних кількох місяців повстання було жорстоко придушене німецькими військами, яких запросив на допомогу Йозеф Тісо – президент «незалежної» держави.

Після розгрому фашистської Німеччини й закінчення Другої світової війни Чехословацька Республіка була відновлена. У 1948 р. у країні був установлений недемократичний комуністичний про-радянський режим, який правив країною до 1989 р. За 40-річний період словацьке суспільство пройшло через значні соціально-економічні трансформації, зокрема індустріалізацію, урбанізацію, колективізацію сільського господарства. У 1968 р. Чехословаччина стала федеративною державою, яка складалася з двох національних республік – Чеської та Словацької. Комуністичний період залишив незгладимий слід на обличчі країни у вигляді численних спотворень, у тому числі антидемократичної практики переслідування політичних опонентів та інакомислячих, обмеження основних громадянських прав і свобод. Спроба лібералізації чехословацького комуністичного режиму в 1968 р., відома як «Празька весна» й «соціалізм з людським обличчям», була зупинена вторгненням військ Варшавського договору на чолі із СРСР і подальшою радянською окупацією. У листопаді 1989 р. комуністичний режим у Чехословаччині впав, і почався процес демократичних перетворень.

Початок демократичних трансформацій і демократичної політики

Поділу спільної чехословацької держави в 1992 р. передували три роки інституційних змін, які заклали фундамент демократичного правління після краху комуністичного режиму. У цей період чехословацькими Федеральними зборами позачергово були затверджені важливі правові норми (конституційне право на власність,

Хартія основних прав і свобод, конституційний закон про повернення народу майна Комуністичної партії Чехословаччини, проринкові економічні закони, приватизаційні закони, закони про реституцію, земельний закон, судовий і позасудовий акт реабілітації, повернення майна церквам тощо). У цей час були також прийняті важливі правові акти, які визначають організаційні та правові основи парламентської демократії (закони про політичні партії, про депутатський мандат, про вибори, про громадські об'єднання, про право на зібрання, про право на петиції, про періодичну пресу та ін.).

Перші вільні вибори в червні 1990 р. виграло широке громадянське об'єднання – «Громадськість проти насильства» (ГПН) – провідна сила «Оksamитової революції» у Словаччині, заснована на ліберально-демократичних принципах і цінностях. Перші вільні вибори стали своєрідним плебісцитом, який дав змогу покінчити з комуністичним режимом і перейти до демократії, завдяки чому ГПН стала головною силою ненасильницької боротьби з комуністичним режимом та отримала широку підтримку громадян різних ідеологічних орієнтацій.

Розпочаті після 1989 р. суспільні перетворення, особливо в економічній сфері, призвів, серед іншого, до того, що в Словаччині склалася специфічна конфігурація політичних сил, у якій провідну роль відігравали націоналістичні й авторитарні політичні сили, котрі використовували невдоволення значної частини населення соціальними наслідками економічних реформ для захоплення влади після других вільних парламентських виборів у 1992 р. Ця частина словацької політичної еліти не змогла домовитися із чеською правлячою елітою про подальше існування Чехословаччини як єдиної держави чехів і словаків. Була досягнута угода лише про поділ федеральної держави на дві незалежні республіки.

На відміну від Чехії, де після створення незалежної держави процес реформ інтенсивно поглиблювався, у Словаччині будівництво нової держави після 1993 р. супроводжувалося загостренням боротьби з політичним режимом. Аналіз цієї боротьби спонукав деяких учених стверджувати про відхилення Словаччини від загальної трансформаційної тенденції, характерної для Центральної Європи в 1990-х рр. Це відхилення вилилось у відмову Словаччині у членстві в НАТО під час «першої хвилі» розширення в 1999 р. та невключення її в 1997 р. у першу групу країн, з якими ЄС почав переговори про вступ.

Справді, під час переходу до демократії у Словаччині відбулося повернення до авторитарної політики. Відхилення Словаччини від

центральноєвропейського варіанта переходу характеризувалося такими ознаками: концентрацією влади; інституційним протистоянням; супроводжувалося частими порушеннями законності; підірвалися конституційні основи держави; обмежувався простір для демократичної та вільної конкуренції політичних сил; створювалася система патронажу і зрощення політичної та економічної влади. Основні політичні суб'єкти часто застосовували діаметрально протилежні підходи до розв'язання соціальних проблем. Політичні еліти були роздроблені й не могли досягти консенсусу з фундаментальних питань розвитку суспільства.

Згадані проблеми були пов'язані в основному з внутрішньою природою конкуруючих політичних сил. Після других вільних виборів у 1992 р. словацька партійна система вирізнялася сильною поляризацією, яка визначала характер взаємодії окремих політичних партій (особливо це стосувалося створення правлячої коаліції і типу політики опозиції). Ця поляризація стосувалась розбіжностей політичних партій у методах здійснення влади, а не їхніх ідеологічних уподобань. Партійна система у Словаччині характеризувалася поділом партій на дві групи з різними ідеологічними орієнтаціями.

Партії, котрі прагнули встановити режим ліберальної демократії, заснованої не лише на вільних і демократичних виборах, а й на верховенстві закону, поділі влади, захисті основних свобод (слова, зібрань, віросповідання і права на власність), належали до першої групи. Ці партії мали чіткі ідеологічні контури, проєвропейську та проєвроатлантичну орієнтацію. Вони намагалися вирішити соціальні конфлікти шляхом переговорів. Зазначені політичні утворення були членами існуючих міжнародних та європейських партійних об'єднань (консервативних, ліберальних, соціал-демократичних, зелених). Партії цього типу в 1992–1998 рр. діяли в опозиції та в 1998–2006 рр. і 2010–2012 рр. – в уряді.

До другої групи належали політичні партії, які керували країною у 1992–1998 рр. (і пізніше, у 2006–2010 р.). Вони дотримувалися авторитарних методів правління, відзначалися популістською політикою, націоналізмом та ізоляціонізмом. Їхня політика характеризувалася конфронтаційністю та механістичним стилем, а також недооцінкою методів досягнення угод і компромісів. Політики із цих партій були прихильниками встановлення політичного режиму з елементами неліберальної демократії, в якій демократично обрані еліти могли ігнорувати конституційні основи влади, і практики демократії без конституційного лібералізму. Ці партії намагалися вирішити соціальні конфлікти шляхом застосування сили

у власних інтересах, навіть якщо це вимагало порушення існуючих правил.

Таке розділення партійної системи у Словаччині було тісно пов'язане з розколом у суспільстві між містом і селом, регіональними, етнічними й соціально-демографічними відмінностями, різними соціально-культурними орієнтаціями певних груп населення. Аналіз електоральної поведінки населення Словаччини доводить, що політичні партії демократичного спрямування мали громадську підтримку в основному в міських районах, у містах і селищах, серед більш освічених і молодих громадян, людей з ліберальними цінностями і прозахідними поглядами. Авторитарні популістські партії, навпаки, отримували вищу підтримку в сільській місцевості, серед літніх і менш освічених громадян з явними націоналістичними поглядами, схильних до патерналізму й ізоляціонізму.

Зигзагоподібний шлях: від поновлення демократичних тенденцій до нових труднощів трансформації

Результати парламентських виборів 1998 р. викликали різку зміну розвитку країни загалом і відновили шанси на «повернення в Європу». На основі результатів цих виборів була сформована широка демократична коаліція СДК – ПЛД – ПУК – ПГП.

Результати виборів уможливили радикальні зміни у співвідношенні сил основних політичних суб'єктів. Уряд так званої «великої коаліції», який діяв у 1998–2002 рр., представляв значні сегменти словацького суспільства, зокрема етнічні меншини. Його робота була надзвичайно важливою для загального зміцнення демократії в країні. У 1998–2002 рр. парламент прийняв поправки в законодавство, спрямовані на усунення деяких наслідків дій попереднього уряду, стабілізацію політичної системи і зміцнення демократичних елементів. Як наслідок, можливі рецидиви авторитаризму зіткнулися б зі значно міцнішими інституційними перешкодами. У конституцію були внесені відповідні поправки, тому авторитарні сили не могли більше використовувати значні конституційні прогалини, які існували раніше. Змінена конституція заклала правову основу, набагато сильнішу, ніж попередня. Були створені нові інститути (уповноважений з прав людини, Судова рада), зросла роль конституційного суду, був запроваджений другий рівень місцевого самоврядування (регіональні збори, які представляли вищі територіальні одиниці). Фундаментальні зміни в конституції поглибили

демократичний характер держави й модернізували регулювання відносин вищих органів держави.

У 1998–2002 рр. у країні вдалося ліквідувати більшість деформацій попереднього періоду й відновити демократичні механізми. Широка коаліція прийняла й реалізувала низку законів, які сприяли розширенню загальної стабільності політичної системи країни й поліпшенню дотримання прав людини та меншин. Запровадження реформи державного управління, яка передбачала передачу важливих повноважень від центральних органів виконавчої влади на рівень регіонального й муніципального самоврядування, ще більше зміцнило децентралізаційні тенденції.

Вибори 2002 р. зміцнювали позитивні тенденції в розвитку країни. Новоутворена адміністрація розпочала реалізацію радикальних реформ у ключових державних секторах, а саме в системах охорони здоров'я, соціального забезпечення, податковій та системі освіти. Постійно підвищувався інвестиційний рейтинг, країні вдалося залучити рекордні обсяги прямих іноземних інвестицій. Словаччина успішно завершила переговори з ЄС про повноправне членство у той самий час, коли й решта дев'ять країн-кандидатів, зокрема її сусіди (Чехія, Польща та Угорщина).

Подальші події у Словаччині показали, що навіть в умовах консолідованої демократії у внутрішньополітичного розвитку країни за певних обставин може з'явитися тенденція, несумісна з духом ліберальної демократії. Це сталося у 2006–2010 рр., коли після парламентських виборів у червні 2006 р. була сформована правляча коаліція НСД – СНП – Ліберальна партія (ЛС) – РДС.

Словаччина може слугувати прикладом інституційної консолідованої ліберальної демократії, якій удалося здійснити глибокі соціальні та структурні реформи й успішно інтегруватися в ЄС і НАТО, але вона зіткнулася з моделлю державного управління, запровадженою політичними силами, чие розуміння реалізації влади суперечило духу сучасної ліберальної демократії. Типові ознаки такого підходу до здійснення влади так званою «більшістю» (тобто без досягнення консенсусу) були очевидним проявом партократії та «куміства», за якого перевага віддавалася зниженню конкурентоспроможності в процесі перерозподілу державних коштів та зневазі до принципів неупередженого управління. Між адміністрацією, з одного боку, і незалежними ЗМІ, неурядовими організаціями та громадськими ініціативами, з другого, нерідко виникали конфлікти. Деякі з підготовлених законодавчих ініціатив не відповідали духу сучасного конституційного лібералізму.

У царині виконавчої влади часто траплялися невідповідності між формальними й неформальними правилами, які також були частиною інституційного середовища й загальною формою поведінки політиків. Мабуть, найсерйознішою проблемою була невідповідність між установленими інституційними основами політичної системи Словаччини та обраним коаліцією шляхом здійснення влади. Політична система у Словаччині ґрунтувалася на консенсусній моделі демократії, і саме тому правляча коаліція НДС – СНП – ЛС – РДС виявилась не в змозі змінити ці основні інституційні основи, базовані на принципі конституційного лібералізму. Цей принцип був закріплений досить міцно, багато в чому завдяки успішному процесу демократичної консолідації після 1998 р. Водночас здійснення влади відійшло від узгодженої моделі демократії в результаті недемократичного стилю поведінки домінуючих у владних коридорах політичних гравців. Прем'єр-міністр Роберт Фіцо, очевидно, віддавав перевагу моделі управління вибраною «більшістю», від якої він не вимагав досягнення консенсусу з опозицією.

Хоча система вищих конституційних органів у 2006–2010 рр. була досить стабільною та функціональною, посилення «партії кумівства», а також навмисно спровокована конфронтація у взаємовідносинах політичних гравців послабили її демократичний зміст. Важливим елементом політичного дискурсу, який значно знизив ефективність державного управління, стало інспірування владою звинувачень у кримінальних злочинах окремих лідерів опозиції та навіть усієї опозиції, прикриті риторикою про необхідність виправлення деформацій, виниклих у два попередні виборчі терміни, та покарати винних.

Тривожні тенденції 2006–2010 рр., котрі призвели до зниження якості демократичного управління у Словаччині, охоплювали:

- спрощений підхід правлячих партій до розв'язання нагальних соціальних проблем, пов'язаних з утіленням так званого «принципу більшості» в концепції демократії. Цей підхід був продемонстрований правлячою коаліцією на прикладі відмови альтернативному середовищу (наприклад, парламентській опозиції, незалежним експертам, професійним асоціаціям) у праві законодавчої ініціативи;
- недостатню готовність із боку правлячих політичних сил до консенсусу з іншими політичними суб'єктами;
- партократія, непрозорість і схильність до корупції та «кумівства» у процесі розподілу державного бюджету й коштів з державних джерел, зокрема фондів ЄС. Діяльність державних установ

й надалі сильно залежала від принципу партійності та політичної лояльності до правлячої коаліції, на відміну від принципу компетентності та професіоналізму;

- конфронтаційний політичний стиль;
- застосування елементів етнічного націоналізму як інструменту електоральної та політичної мобілізації;
- спроби узурпувати політичні й кадрові повноваження в судовій системі (навіть через індивідуальні законопроекти) та чинити адміністративний тиск на суддів; вибіркоче правосуддя в деяких судах та суперечки між окремими суддями й політиками (у тому числі з колишнім міністром юстиції, який головує у словацькому Верховному суді), з одного боку, і незалежними ЗМІ – з другого.

Застосування контрольних механізмів у рамках чинної системи поділу влади продемонструвало впродовж 2006–2010 рр. очевидні недоліки. Функція управління парламенту стосовно виконавчої влади обмежувалася різними перешкодами, котрі чинили депутати від правлячої коаліції, які часто були відсутніми на пленарних сесіях та засіданнях парламентських комітетів, де обговорювалися пропозиції провести перевірки в міністерствах, або ж безпосередньо зривали ініційовані опозицією заходи парламентського контролю над центральними органами виконавчої влади. Подібні ж наміри мала відмова органів виконавчої влади в наданні запитуваної депутатами парламенту інформації з метою контролю.

Поліпшення якості демократії

2010 рік відзначився докорінними змінами в соціально-політичному розвитку країни. Нова правляча коаліція у складі чотирьох правоцентристських партій, сформована після парламентських виборів у червні 2010 р., показала інший підхід до розв'язання соціальних проблем, порівняно зі своєю попередницею. Словачина знову стала прикладом того, що соціальні перетворення, які відбуваються в результаті зміни уряду, можуть істотно вплинути на загальний перебіг розвитку суспільства і якість та ефективність роботи демократичних інститутів навіть у країнах з уже сформованою демократичною політичною системою та ринковою економікою.

Ефективність роботи демократичних інститутів і забезпечення верховенства закону у 2010–2012 рр. показали ознаки певного поліпшення ситуації, порівняно з минулим, особливо в тому, що правлячі політичні сили приймали рішення стосовно виконавчої влади шляхом компромісу, властивого ліберальній демократії. Стала

очевидною тенденція до загальної інституційної стабілізації та підвищення прозорості у процесі прийняття рішень з найважливіших соціально-економічних проблем та використання державних коштів. Нова правляча коаліція показала свою повагу до верховенства права, включаючи принцип рівності перед законом. На відміну від «тиранії більшості», модель якої широко застосовувалася в попередній виборчий термін 2006–2010 рр. і яка перетворила опозиційних депутатів на статистів, підірвала контрольні функції парламенту й негативно вплинула на якість законотворчості, нова правляча більшість не порушила принципу процедурного консенсусу й не поставила під загрозу виконання основних функцій парламенту.

Пропозиції та поправки, запропоновані опозиційними депутатами, не відхилялися апріорно тільки тому, що були запропоновані представниками опозиції. Попри суперечливі відносини правлячої коаліції та парламентської опозиції, не було спроб маргіналізації останньої на основі принципу більшості. Правляча коаліція, а також окремі правлячі партії віддавали перевагу насамперед переговорам і рахувалися з вимогами, висунутими опозицією (пропорційно їхній обґрунтованості, звичайно). Не існувало жодних проблем, які могли б загрожувати парламентському контролю над виконавчою владою.

Однак через внутрішні розбіжності всередині правочентристської коаліції в питанні державного механізму стабілізації Євро уряд Радічової в жовтні 2011 р. подав у відставку, і в березні 2012 р. НСД виграла дострокові парламентські вибори. Вона отримала абсолютну більшість у парламенті і сформувала – уперше в історії посткомуністичної Словаччини – однопартійний уряд.

§ 3. Трансформаційні процеси в Україні: історичні, етнічні та політичні чинники

Олексій Гарань, Олексій Сидорчук

Шлях до незалежності

Україна пройшла складний шлях до здобуття своєї незалежності. Більша частина її території перебувала у складі Російської імперії і протягом трьох століть зазнавала глибокої русифікації: спочатку відкритої (кульмінацією її став Емський указ 1876 р., який заборонив усі публікації, публічні читання й театральні вистави українською мовою), а згодом – у складі Радянського Союзу – прихованої, особливо поширеної на Півдні та Сході країни. Після лютневої революції 1917 р. у Російській імперії на території України розгорнулися визвольні змагання, й у листопаді того самого року виникла Українська Народна Республіка (УНР). На початку 1918 р. було проголошено незалежність УНР від Росії, однак новостворену державу захопили російські більшовики. Спроби відновити незалежну Українську державу тривали до 1920 р., однак у підсумку українські землі були поділені між чотирма державами – майбутнім Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Українські землі у складі Радянського Союзу стали жертвою комуністичного експерименту, який призвів до мільйонних людських жертв. Попри те що в 1920-х рр. комуністична влада вдалася до політики «українізації» заради легітимізації свого режиму, вже протягом наступного десятиліття українці зазнали масових репресій, котрі зачепили практично всі прошарки населення. Їх найтрагічнішим виявом став штучний Голодомор, організований радянською владою в 1932–1933 рр., у результаті якого лише прями втрати склали понад 3 млн жертв³⁹.

³⁹ *Snyder Timothy*. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. – New York : Basic Books, 2010. – P. 42–46.

З іншого боку, більша частина Західної України до 1918 р. входила до складу Австро-Угорщини, у міжвоєнний час – до складу Польщі й лише в 1939–1940 рр. була приєднана до Радянського Союзу. Відповідно, вона зазнала меншої русифікації, й тому у своїх традиціях, політичній культурі, геополітичних орієнтаціях цей регіон більше нагадував три країни Балтії⁴⁰. Саме на цих землях була основна база Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА), активність яких згодом вийшла за межі Галичини й поширилася на Центральну Україну.

У складі СРСР українці відігравали активну роль у дисидентському русі. У 1976 р. була створена Українська гельсінська група, завданням якої було контролювати виконання Радянським Союзом підписаного ним Заключного акту Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, передусім у сфері дотримання прав людини. Після приходу до влади Михайла Горбачова й початку так званої «перебудови» в Україні почали виникати різноманітні об'єднання, що засвідчило поступове зародження громадянського суспільства. Найпотужнішим утворенням, котре виникло за часів «перебудови» (1989), стала масова організація «Народний Рух за перебудову», на основі якої згодом утворилася політична партія (1992–1993).

На початку діяльності Руху переважали дві ідеї, навколо яких відбувалося об'єднання людей, дуже різних за ідеологією. Перша – ідея демократизації в дещо абстрактному плані. Вона не обов'язково означала усунення Комуністичної партії, а полягала передусім у встановленні плюралізму. Друга – ідея суверенітету України, хоча його тоді уявляли по-різному. Коли створювався Рух, ідея незалежності прямо не висловлювалася. Саме суспільство тоді ще не було готове її сприйняти. В установчих документах Руху згадувалася ідея нового союзного договору, як це було спочатку й у країнах Балтії. Але вже з літа 1990 р. було взято курс на незалежність.

На Заході України ситуація за багатьма параметрами нагадувала балтійську: високий рівень національної самосвідомості, глибокі демократичні традиції, значний вплив релігії, історичні обставини воз'єднання з Україною тощо. Це, по-перше, зумовлювало динамічніше розширення соціальної бази Руху, зокрема і його підтримку робітництвом. По-друге, як і в Прибалтиці, тут також виникла можливість залучення населення до масового демократичного руху

⁴⁰ Важливо наголосити, що, починаючи з 2004 р., не лише Західна, а й Центральна Україна голосувала за «помаранчеві»/«постпомаранчеві» сили. Таким чином, мешканці цих регіонів за великим рахунком мали спільні виборчі переваги.

саме через висування таких вимог, як державний статус української мови, реабілітація національної символіки, незалежність України. Водночас на Сході та Півдні України аналогічні спроби наштовхувалися на значні труднощі; більше того, частина населення відвернулася від Руху. Проте у 1990–1991 рр. склався союз між «рухівцями» та шахтарським рухом на Сході країни, і шахтарі зрештою виступили за незалежність України.

В Україні так і не було створено громадської організації російськомовного населення на кшталт «Інтерфронту», як це було в Естонії чи Латвії. Рух наголошував на тому, що сприятиме національному відродженню й розвитку всіх меншин, і саме тому їхні представники підтримали Рух і ввійшли до складу його керівних органів (зокрема, була створена Рада національностей Руху). Було прийнято резолюції Руху щодо прав і кримських татар, і євреїв, і росіян. У той час як деградуюча комуністична номенклатура хотіла усіх роз'єднати, Рух, навпаки, об'єднував, і це стало одним з факторів успіху в мирному досягненні незалежності України та її підтримки цивілізованим світом.

Михайло Горбачов, зі свого боку, де-факто готував соціал-демократизацію Комуністичної партії. Був підготовлений проект нового Союзного договору, який розширював права республік. Однак усе це було перерване спробою путчу в серпні 1991 р., який відкинув можливість еволюційного шляху трансформації СРСР.

Іноді прихильники альтернативної історії зазначають: якби не путч, було би більше часу, вдалось би краще підготуватися до незалежності, мати ширшу підтримку, створити структури громадянського суспільства. Водночас саме провал путчу дав Україні такий шанс, яким не можна було не скористатися.

Референдум 1 грудня 1991 р. на підтримку незалежності України став консенсусом основних політичних сил країни, свідченням чого були переконливі результати голосування: з 84% тих, хто взяв участь у голосуванні, за незалежність проголосували 91% – більшість у всіх регіонах, у тому числі у Криму та Севастополі. Ідея незалежності знайшла підтримку також більшості основних етнічних груп, що стало результатом толерантної політики опозиційного, націонал-демократичного Руху і націонал-комуністів на чолі з першим Президентом Леонідом Кравчуком (тобто тих представників комуністичної еліти, які виступали за незалежність республіки). Цьому сприяло й те, що в Україні було обрано так званий «нульовий варіант» надання громадянства, тобто його отримали всі, хто проживав на території республіки. У формулюванні запитання референдуму не було жодних натяків на будь-яке конфедеративне

об'єднання. Наступним кроком стали Біловезька угода та «цивілізоване розлучення» колишніх союзних республік шляхом утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД), у якій Київ обстоював позицію обмеження повноважень наднаціональних інститутів.

Однак націонал-комуністи на чолі з Леонідом Кравчуком вдало розіграли «національну карту». Перехопивши в Руху гасло «незалежної демократичної України», вони змогли зберегти свої позиції. Комуністичної партії Радянського Союзу вже не було, але так звана «партія влади» складалася тепер з колишньої комуністичної номенклатури, котра раптом стала «безпартійною».

Роздробленість опозиційних сил сприяла перемозі Кравчука вже в першому турі виборів (61,6% голосів). Кандидат від Руху В'ячеслав Чорновіл посів друге місце (23,3%). Отже, українське суспільство було ще не готове до радикального розриву з минулим. Воно погодилося на незалежність України, але не на Чорновола на чолі нової держави. Більшість не сприймала радикального розриву з минулим та люстрацій. І це стало одним з основних чинників того, чому досягнуті результати було так важко закріпити.

Після проголошення незалежності Україна була змушена розбудовувати не лише демократію та ринкову економіку, а й нові державні інститути та сучасну націю, тобто здійснити перетворення одночасно в чотирьох сферах («*quadruple transition*»)⁴¹. Це робило її становище складнішим, порівняно з Польщею, Угорщиною та країнами Балтії, – факт, який на Заході часто залишали поза увагою.

Після референдуму та виборів 1 грудня перед націонал-демократами постала нова дилема – співпрацювати з Президентом незалежної України (як це зробили лідери Української республіканської партії та Демократичної партії України) чи залишитися в опозиції (шлях, обраний Чорноволом).

Етно-лінгвістична ситуація

Результати перепису населення 2001 р. (першого в незалежній Україні) засвідчили поступову українізацію частини раніше русифікованих українців. Порівняно з 1989 р. частка тих, хто вважав себе етнічними українцями, зросла з 72,7% до 77,8%, тоді як частка етнічних росіян скоротилася з 22,1% до 17,3%, що

⁴¹ Kuzio Taras. The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition // Contemporary Politics. – 6. – No. 2 (June 2000). – P. 143–164.

приблизно відповідало показникам 1959 р. Разом з тим, кількість тих, хто вважав російську мову рідною, була вищою – 29,6%⁴².

Наприкінці існування Радянського Союзу, у 1990 р., лише 45% учнів навчалися українською мовою, а 90% предметів у вищих навчальних закладах викладалися російською. У незалежній Україні русифікацію освіти було зупинено. Утім, у 2009/2010 навчальному році 18% учнів навчалися російською мовою, а якщо взяти до уваги тих, хто вивчав російську мову як шкільний предмет, цей показник зростає до більш як 45%⁴³. (Порівняйте з Росією: там мешкає близько 2,5 млн українців, однак немає жодної української школи, а українську мову вивчають близько 200 учнів).

Згідно з офіційними даними, у 2009/2010 навчальному році 12% українських студентів навчалися російською мовою, а реальний показник є навіть вищим (про його справжній рівень можна лише здогадуватися, адже один професор може викладати російською, а інший – українською). При цьому в східних і південних регіонах частка тих, хто навчається українською мовою, суттєво нижча. У Криму українці становлять 24% населення, однак лише 7% учнів навчаються українською мовою. У професійно-технічних училищах Криму всі предмети викладають російською мовою, так само як і 90% предметів у тамтешніх вишах. У Донецькій області аналогічний показник для вишів становить 50%. Більше 40% книговидання є російськомовними, а беручи до уваги імпорт із Росії, цей показник зростає до 90%. Дві третини газет, 90% журналів і половина телефірми також є російськомовними⁴⁴. Російська мова продовжує домінувати в бізнесі та шоу-бізнесі. Попри положення Конституції, яка закріплює за українською мовою статус єдиної державної, багато українських депутатів не переймаються вивченням української мови і продовжують розмовляти в парламенті російською. Тому надання російській мові статусу другої державної, про що заявляють деякі політики (зокрема Віктор Янукович під час президентської кампанії 2010 р.), загрожуватиме самому існуванню української мови.

У той час як Україна рухалася до незалежності, деякі представники комуністичної номенклатури намагалися спинити цей процес, висуваючи територіальні претензії до центральної влади в Києві.

⁴² Всеукраїнський перепис населення. Результати / Державний комітет статистики. – <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/>.

⁴³ Більшість даних стосовно мовної ситуації взято із випусків газети «Дзеркало тижня» від 15 серпня 2009 р. та 25 вересня 2010 р.

⁴⁴ Там само.

Приводом стало те, що нинішні кордони України були сформовані протягом Другої світової війни (зокрема внаслідок радянського вторгнення до Польщі й загрози застосування сили до Румунії після укладення пакту Молотова – Ріббентропа). Після 1991 р. низка ультрарадикальних сил у Польщі, Угорщині та Румунії висували територіальні претензії до України, не говорячи вже про російські претензії щодо Криму. Однак ці територіальні вимоги не відігравали значної ролі в політичному житті більшості українських сусідів. Керівництво Української держави та його націонал-демократична опозиція, у свою чергу, дотримувалися принципу непорушності повоєнних кордонів, незважаючи на те, що під час комуністичної епохи деякі українські території були включені до складу Росії та Польщі. Цей принцип є справжнім *sine qua non* зовнішньої політики України, і тому всі українські президенти підтримували територіальну цілісність Грузії та Молдови⁴⁵.

Попри деякі апокаліптичні прогнози на зорі незалежності, що ґрунтувалися на високому ступені русифікації Східної України, країна не розкололася навіть під час найскладнішого 1993 р., коли інфляція сягнула 10 000%. Опитування, проведені на початку 1994 р., засвідчили, що лише 1% опитаних у Львові та 5% опитаних у Донецьку (головних містах Заходу і Сходу країни, відповідно) бажали того, щоб Україна припинила своє існування як єдина держава. Згідно з даними опитувань Київського міжнародного інституту соціології, після короткого падіння в 1993 р. частка тих, хто підтримував незалежність України, з 1994 р. повернулася до рівня 1 січня 1991 р. – 75% опитаних (а показник січня 2011 р. навіть перевищив цей рівень)⁴⁶.

Ризик протистояння всередині України зменшується по мірі розмивання етно-лінгвістичних кордонів і переплетення російської та української мов. Сам розподіл на носіїв російської та української мов великою мірою є перебільшеним, тому що більшість українців де-факто двомовні. Представники наймолодшого покоління українців знають російську мову попри те, що половина з них не вчить її в школі, оскільки в Україні показують багато російських телепередач, а більшість радіопередач в Україні ведуться або російською, або обома мовами.

⁴⁵ Навіть попри те, що молдавани становлять усього 32% населення самопроголошеної республіки Придністров'я, тоді як 30% її мешканців є росіянами і 29% – українцями, а до 1940 р. цей регіон був частиною Української РСР.

⁴⁶ Хмелько В. Суверенітет як загальнонаціональна цінність: соціологічний аспект / Київський міжнародний інститут соціології. – <http://www.kiis.com.ua/pub/2011/sverenitet.pdf>.

Що стосується питання громадянства, то, як уже згадувалося, у жовтні 1991 р. українське керівництво обрало «нульовий варіант». Усі, хто проживав в Україні на той час, могли отримати її громадянство без будь-яких додаткових вимог. Таким чином, соціально-економічні та політичні можливості українських громадян не були обмежені жодними етно-лінгвістичними критеріями. І тим, що Україна здобула свою незалежність мирно та без міжетнічних конфліктів, вона відрізняється від багатьох інших колишніх радянських республік. Це було результатом, по-перше, компромісу між націонал-демократичною опозицією та націонал-комуністами, і, по-друге, толерантного ставлення Руху та етнічних меншин один до одного. У преамбулі до української Конституції 1996 р. зазначалося, що «український народ» охоплює «громадян України всіх національностей». Відповідно, український націоналізм є територіальним, а не етнічним, і радше інклюзивним, а не ексклюзивним.

Важливо й те, що російськомовні політики не відчують себе відірваними від політичного процесу в Києві та вважають більш реалістичним змагатися за владу й ресурси в Києві, а не в Москві. Незалежність України підняла статус тих, хто раніше належав до провінційних еліт, і стала однією з важливих цінностей для політичних і бізнесових еліт, незалежно від того, якою мовою вони спілкуються⁴⁷. Крім того, Україна надто регіонально та політично неоднорідна, щоб одна сила могла монополізувати владу (що отримало назву «плюралізм за замовчуванням» – *pluralism by default*). Політичні та бізнесові еліти прагнули уникати подальшої поляризації країни, яка може призвести до дестабілізації ситуації й таким чином створити загрози їхнім корпоративним інтересам.

Попри те що електоральний поділ між Півднем і Сходом, з одного боку, та Заходом і Центром, з другого боку, існував під час усіх виборів, починаючи з 1990 р., останнім часом з'являються сигнали з приводу того, що серйозні політичні гравці починають просуватися в регіони, які традиційно підтримують їхніх опонентів. Водночас радикальні націоналістичні сили (і російські, й українські) не долали тривідсотковий прохідний бар'єр.

⁴⁷ Характерно, що Леонід Кучма, другий Президент України (1994–2004), повторно вивчив українську мову (яку він забув під час свого навчання в інституті й роботи в ракетній галузі). Більше того, він написав книгу (опубліковану в Росії російською ж мовою) «Україна – не Росія», у якій пояснив, чому російська мова не повинна отримати статус державної.

Федералізація чи справжнє самоврядування?

Ідею федералізації України, поміж інших, висував у 1989 р. В'ячеслав Чорновіл, колишній дисидент, а після 1991 р. – голова Руху. Однак під час здобуття Україною незалежності представники радянського керівництва намагалися використати цю ідею, щоб поляризувати країну й організувати сепаратистські рухи. Уже в перші роки незалежності стало зрозуміло, що федералізм, привабливий для демократичних мультикультурних суспільств, в умовах України може призвести до виникнення відцентрових тенденцій. Тому В. Чорновіл дуже швидко змінив свою вихідну позицію. Конституція 1996 р. не містила згадок про федералізм і не надавала російській мові статусу державної. Те, що до націонал-демократів (правих) приєдналися центристи й навіть частина лівих депутатів, зробило процес ухвалення Конституції значно простішим.

Під час та після «Помаранчевої революції» 2004 р. Партія регіонів також використовувала ідею федералізації задля забезпечення стабільної електоральної бази у виборчих кампаніях та як виклик «помаранчевій» владі в Києві. Зважаючи на регіональну поляризацію країни, відсутність адміністративно-територіальної реформи й, відповідно, слабку фінансову базу самоврядування, федералізація призведе радше не до розвитку самоврядування, а до регіональної «феодалізації» країни. Головним завданням на часі є посилення самоврядування на місцевому рівні: села, міста, району тощо. Серед основних політичних сил країни існує консенсус із приводу пріоритетності цього завдання. Характерно, що Партія регіонів також вирішила відмовитися від уживання слова «федералізм» у своїй програмі. Важливо наголосити, що навіть опитування в червні 2007 р. (під час гострого політичного протистояння між тодішніми Прем'єр-міністром Януковичем і Президентом Ющенком, у результаті якого останній ініціював позачергові парламентські вибори) засвідчили, що сепаратистські ідеї були відкинуті жителями всіх регіонів країни (див. *табл. 1*).

Таблиця 1⁴⁸

**Відповідь на запитання:
«Чи хотіли б Ви, щоб Ваша область вийшла зі складу України
і приєдналася до іншої держави?», %**

	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	3,4	1,4	11,6	10,4
Ні	91,3	93,1	75,1	70,9
Важко відповісти	5,3	5,5	13,3	11,7

Ситуація з кримською автономією

Крим – єдиний регіон України, більшість мешканців якого становлять росіяни (58%). Він також є історичною територією проживання кримських татар, яких у 1944 р. депортував Сталін і яким дозволили повернутися на свою землю лише після 1989 р. (нині вони складають близько 12% населення півострова).

Водночас серйозною проблемою залишається військово-морська база Росії в Севастополі, яка є зручним інструментом тиску на Україну. Російське консульство, зокрема, роздавало російські паспорти українським громадянам у Криму, хоча в Україні й заборонено подвійне громадянство (те саме роблять Румунія й Угорщина).

Однак малоімовірно, що Росія зможе розіграти в Криму «південноосетинський» чи «абхазький» сценарії. Насправді правам росіян у Криму нічого не загрожує (хоча Росія та проросійські сили в Криму часто стверджують протилежне), а підтримки в Криму потребують саме українська мова та культура. Згідно з даними опитування Центру Разумкова, проведеного в березні 2011 р., 70% мешканців Криму вважають Україну своєю батьківщиною. Для кримських еліт (більшість представників яких уже є членами всеукраїнських партій) набагато вигідніше залишатися у складі України й вести гру як з Києвом, так і з Москвою. Якби вони стали частиною авторитарної Росії, то позбулись би своєї вигідної переговорної позиції.

⁴⁸ Соціологічне опитування «Чи хотіли б Ви, щоб Ваша область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої держави (регіональний розподіл)?» / Центр Разумкова, 2007 рік. – http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=318.

Становище кримських татар є ключовим для майбутнього Криму. З кінця 1980-х рр. Рух і кримські татари підтримували один одного. Лідери кримських татар проходили до українського парламенту за партійними списками Руху, а згодом – блоку Віктора Ющенка «Наша Україна».

Проте якщо кримські татари почнуть сумніватися в тому, що їхні права, передусім право на землю для побудови домівок, захищають, це може зіграти на руку радикалам поза межами Меджлісу (де-факто кримськотатарського парламенту), якому протягом десятиліть удавалося зберегти мирний характер руху. І попри те, що коли кримських татар депортували з Криму, він був частиною Російської Федерації, нині він входить до складу України, тож основний фінансовий тягар їх повернення додому покладено саме на Київ. Загалом ставлення України до кримських татар кардинально відрізняється від сучасної ситуації в Росії з її поширеною анти-ісламської риторикою.

Зрештою, потенційний широкомасштабний конфлікт довкола Криму спровокує гостру реакцію міжнародної спільноти, що суперечитиме інтересам Росії. З іншого боку, Москва може скористатися ситуацією в Криму, аби дестабілізувати регіон і тиснути на Київ заради коригування його внутрішньої та зовнішньої політики. Саме це сталося у 2008 р., коли Україна подавала заявку на приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО: одразу ж у Криму було організовано антинатовські демонстрації. «Яструби» в Росії, зокрема, можуть пробувати провокувати зіткнення етнічних росіян Криму із кримськими татарами за землю або з українськими націоналістами з приводу Чорноморського флоту в Севастополі.

Конфесійні проблеми: розколоте православ'я

Більшість українських віруючих (близько двох третин) є православними. Греко-католицька церква (яка за часів Сталіна була підпільною) зосереджена на Заході України й налічує приблизно 20% усіх вірян⁴⁹. В Україні мешкають також римо-католики, протестанти, іудеї та мусульмани.

Після здобуття Україною незалежності Російська православна церква розкололася, й утворилася Українська православна церква

⁴⁹ Соціологічне опитування «Віруючим якої церкви, конфесії Ви себе вважаєте?» / Центр Разумкова, 2006 рік. – www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=300.

Київського патріархату (УПЦ КП). Вона підтримує ідею єдиної української православної церкви, незалежної від Москви. Однак цю церкву не визнають ані інші канонічні православні церкви, ані Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), яка за кількістю громад і власністю все ще залишається найбільшою в Україні⁵⁰.

Однією з найпам'ятніших сцен «Помаранчевої революції» 2004 р. була щоденна загальна молитва десятків тисяч протестувальників на Майдані Незалежності. У ній брало участь духовенство всіх головних українських конфесій: православних, католицьких, протестантських, іудейських і мусульманських.

Росія намагається використовувати УПЦ МП як інструмент своєї політики щодо України. Водночас УПЦ МП має власну автономію, зокрема право формувати свій синод і призначати єпископів без формальної згоди московського патріарха. Більше того, дехто з її єпископів підтримує ідею єдиної, автокефальної української православної церкви. Протягом 2007–2009 рр. УПЦ МП і УПЦ КП розпочали обережний діалог. У листопаді 2008 р. синод УПЦ МП визнав Голодомор в Україні 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, що вступило в кардинальну суперечність із позицією Росії. Однак це лише початкові кроки. Кірілл, патріарх Російської православної церкви з 2009 р., намагається не лише зашкодити виникненню діалогу, а й обмежити автономію УПЦ МП. З іншого боку, з'являються сигнали того, що Константинопольський патріарх може визнати автокефалію УПЦ МП, що відкрило б шлях до її об'єднання з УПЦ КП.

Становлення української конституційної системи

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. засвідчив утворення нової незалежної держави. Який вигляд мала її політична система? Чинною на той час була Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнята ще в 1978 р., із певними доповненнями та змінами. Отже, існувала вертикаль рад, яка складалася з Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад, що було абсолютно

⁵⁰ В Україні існує також невелика, однак символічно важлива Українська автокефальна православна церква (вона існувала в Україні з 1920–1921 рр., однак у 1930-х рр. зазнала репресій і відродилася лише наприкінці 1980-х рр.), яку УПЦ МП так само не визнає.

нетиповим явищем для демократичних країн. До відання Верховної Ради належали найважливіші питання державного значення, серед яких і формування Кабінету Міністрів за поданням Голови Верховної Ради. Кабінет Міністрів, найвищий орган державної виконавчої влади, був відповідальним і підзвітним перед Верховною Радою, яка мала право висловити недовіру та відправити у відставку весь Кабінет чи окремих його міністрів.

Посада Президента, введена ще в липні 1991 р., відіграла дуже незначну роль і практично не мала владних повноважень⁵¹. Таким чином, існуюча модель лише за формальними ознаками передбачала розподіл влади, а по суті була непристосованою до функціонування демократичних інститутів. Повноваження Президента фактично не були прописані в Основному законі держави.

Однак подальший розвиток подій призвів до значного зростання впливу цієї посади. Обрання Леоніда Кравчука першим Президентом на прямих загальнонаціональних виборах 1 грудня 1991 р. (одночасно зі всеукраїнським референдумом, котрий переконливо підтвердив Акт проголошення незалежності) стало вихідною точкою у формуванні двох основних політичних центрів впливу. Необхідність зміни існуючої системи влади в державі заради перерозподілу повноважень між основними гілками влади стала однією з причин гострих конфліктів між Президентом та Верховною Радою, які почалися з 1992 р.⁵²

Особливої гостроти ця боротьба набула після позачергових президентських виборів 1994 р., на яких перемогу здобув колишній Прем'єр-міністр Леонід Кучма. Тоді ж відбулися вибори до Верховної Ради, більшість у якій отримали опозиційна до нового Президента Комуністична партія України (котру було відновлено в 1993 р.). Відповідно, голова держави мусив співіснувати з критично налаштованою до нього парламентською більшістю. Одним із ключових елементів цієї боротьби стало намагання обох сторін вплинути на процес написання Конституції з метою закріплення в ній вигідних для них положень. Більше ініціативи в цьому проявляв Президент Кучма, який наприкінці 1994 р. подав до Верховної Ради законопроект, що встановлював президентську модель влади. Після того як парламенту вдалося заблокувати прийняття конституційного закону в другому читанні, ситуація зайшла в глухий кут. Тимчасовим виходом стало підписання 1995 р. Конституційного договору

⁵¹ Конституція (Основний Закон) України № 888-IX від 20.04.1978. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=888-09>.

⁵² *Миرونенко О.* Історія Конституції України. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 48.

між Президентом і Верховною Радою, який мав стати «малою Конституцією» до часу прийняття Основного закону парламентом. Конституційний договір установлював президентську модель влади, де виконавча вертикаль була прямо підпорядкована голові держави.

Тимчасовий характер Конституційного договору не зміг подолати протистояння парламенту й голови держави. Протягом року, котрий відводився для прийняття нового Основного Закону, велася активна робота з розробки проекту майбутньої Конституції. Його було доопрацьовано 11 березня 1996 р. та незабаром внесено на розгляд до Верховної Ради. У результаті розгляду його парламентом проект був дещо модифікований у бік збільшення повноважень законодавчого органу. 19 червня 1996 р. розпочалося друге читання остаточного варіанта проекту Конституції.

Попри те що роль Президента залишалася дуже сильною навіть у парламентському варіанті проекту Конституції, Кучма не бажав іти на будь-які компроміси. 26 червня він видав указ про проведення всеукраїнського референдуму щодо ухвалення нової Конституції у вигідній йому редакції. Побоюючись позитивних для Кучми результатів референдуму, парламентарі прийняли рішення працювати без перерв і в максимально швидкому темпі – доти, доки нова Конституція не буде прийнята.

«Гра нервів» між головою держави й парламентом завершилася 28 червня 1996 р., коли після 24 годин безперервної роботи народні депутати таки прийняли Конституцію незалежної України. Вона встановила напівпрезидентську модель із переважанням Президента. Згідно з положеннями Основного закону, Президент подавав кандидатуру Прем'єр-міністра до Верховної Ради, яка була наділена повноваженням остаточно його затвердити. Після цього за поданням Прем'єр-міністра Президент формував склад Кабінету Міністрів. Уряд у своїй діяльності був відповідальний перед Президентом, а також підконтрольний і підзвітний Верховній Раді, яка затверджувала Програму його діяльності. Уряд міг бути відправлений у відставку Президентом, а також Верховною Радою шляхом прийняття нею резолюції недовіри.

Що стосується відносин між Президентом і Верховною Радою, то кожна із цих гілок мала певні важелі впливу на іншу. Так, Президент має право накласти вето на будь-який закон, прийнятий Верховною Радою, проте в разі подолання вето конституційною більшістю парламенту був зобов'язаний його підписати. Президент також був наділений правом законодавчої ініціативи. З іншого боку, в Конституції був прописаний механізм усунення Президента в порядку імпічменту, проте процедура втілення його в життя була

настільки складною, що він і досі залишається «мертвою нормою». Президент, у свою чергу, міг достроково припинити повноваження Верховної Ради в разі, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Проте і це право Президента є суто формальним і практично неможливим для втілення в життя⁵³.

Таким чином, у новій моделі влади Президент і парламент мали співіснувати один з одним, а отже, ця система була збалансованіша, ніж російська модель, що, власне, і закладає можливості для її подальшої лібералізації.

Водночас текст Конституції містив цілу низку проблем, які в майбутньому могли ускладнити функціонування нової моделі влади. Основними з них були такі:

- 1) фактичне підпорядкування уряду Президентові, який при цьому не ніс відповідальності за діяльність виконавчої влади;
- 2) неефективність системи стримувань і противаг між Президентом та Верховною Радою;
- 3) відсутність політичного зв'язку між Верховною Радою та Кабінетом Міністрів через механізм парламентської більшості⁵⁴.

Таким чином, за умов, коли у формуванні уряду брали участь як Президент, так і Верховна Рада, не було налагоджено механізмів їх співпраці, а майже весь контроль над урядом перебиврав на себе голова держави. Більше того, уряд по суті перебував між двох вогнів, адже ніс подвійну відповідальність перед Президентом і Верховною Радою. Як Президент, так і парламент мали право відправити уряд у відставку. І якщо підзвітність уряду Верховній Раді була по суті формальністю, то його керованість із боку голови держави стала реальністю. При цьому за відсутності відповідальності Президента за діяльність виконавчої влади, усі прорахунки та невдалі кроки покладалися саме на Кабінет Міністрів⁵⁵.

⁵³ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – С. 28–56.

⁵⁴ Україна: рік з новою Конституцією: Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень. – К., 1997. – С. 8–14.

⁵⁵ *Бостан С.* Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. – Запоріжжя : Юридичний ін-т, 2005. – С. 417–418.

Посилення ролі Президента в системі влади

У перші роки після ухвалення Основного закону практично одразу стало очевидним прагнення Президента Л. Кучми максимально сконцентрувати важелі влади у своїх руках. Заради цього він удався до чіткої стратегії на обмеження впливу парламенту та встановлення контролю над діяльністю Кабінету Міністрів. При цьому кроки, які він робив з метою обмеження впливу інших центрів влади, часто виходили за межі чинного законодавства, а іноді прямо порушували положення Конституції. Серйозним важелем впливу на виконавчу владу з боку Президента стало дублювання функцій Кабінету Міністрів за допомогою утворення різноманітних підконтрольних голові держави відомств, що набуло особливого поширення після створення Адміністрації Президента⁵⁶. У результаті основні повноваження виконавчої влади були передані у відання цих утворень, а Кабінет Міністрів лише формально керував роботою цієї гілки влади.

Відносини Президента й парламенту у цей час також мали досить односторонній характер. У більшості випадків під час прийняття рішень Л. Кучма намагався діяти одноосібно, в обхід Верховної Ради. До 1999 р. він активно використовував своє конституційне право видавати декрети з економічних питань, які мали силу закону й не потребували згоди парламенту. Більш небезпечним для процесу демократичної консолідації були, однак, прямі порушення Конституції, які час від часу допускав Президент. Зокрема, він неодноразово відмовлявся підписувати закони, вето на які Верховна Рада долала двома третинами голосів. Ще одним способом досягнення своїх цілей без урахування позиції Верховної Ради стали кількаразові намагання Президента використати механізм загальнонаціонального референдуму. Утім, йому так і не вдалося довести цю справу до логічного завершення.

Більш прямим способом контролю за діяльністю парламенту були спроби Л. Кучми створити в ньому пропрезидентську більшість. Це відбувалося двома основними шляхами. По-перше, за допомогою створення пропрезидентських партій з метою забезпечення їх проходження до парламенту. З 1995 р. було створено низку партій пропрезидентського спрямування, які не мали ані своєї ідеології, ані чіткої програми, а були покликані підтримувати ініціативи

⁵⁶ Кармазіна М. Конфліктогенність президенціалізму в Україні: об'єктивно-суб'єктивна зумовленість (1991–1996 рр.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2004. – Вип. 26. – С. 320–321.

голови держави після входження до парламенту. Найяскравішим прикладом цього стала Народно-демократична партія, утворена в 1996 р., яка пройшла до Верховної Ради на виборах 1998 р. і повністю підтримувала політичний курс Президента.

Другим способом стало використання Президентом свого неформального впливу на чинних парламентарів для забезпечення їхньої лояльності. Такий клієнтелізм проявлявся у створенні неформальних патронажних мереж на чолі з головою держави, який нагороджував депутатів конкретними (часто економічними) преференціями за підтримку власних ініціатив. І навпаки, у разі відмови депутатів демонструвати свою лояльність, Президент міг застосувати свої важелі впливу для позбавлення їх цих преференцій⁵⁷. Зрозуміло, що така система могла існувати лише завдяки глибокій корумпованості державного апарату й тісному взаємозв'язку політичної та економічної сфер, який із часом лише посилювався.

Подібна патронатна мережа існувала й у межах виконавчої вертикалі. Це давало Президентові змогу так само контролювати багатьох посадовців на місцях. В умовах, коли адміністративно-територіальна система України була надто централізованою, що особливо проявлялося в розподілі податків, а повноваження місцевих державних адміністрацій були виписані недостатньо чітко, Президент дуже успішно використовував формальні й неформальні методи впливу та контролю за місцевими чиновниками. У багатьох випадках такий контроль набував чітко вираженого політичного забарвлення, як у випадку зняття трьох губернаторів між першим і другим туром президентських виборів 1999 р. унаслідок того, що вони не змогли забезпечити потрібного Л. Кучмі результату у своїх областях⁵⁸.

Влада Кучми трималася й на вдалому балансуванні між основними економічними гравцями країни. У результаті приватизації 1990-х рр. виник прошарок так званих «олігархів», які відкрито конвертували свої економічні та – часто – адміністративні ресурси в контроль над засобами масової інформації, партіями й парламентськими фракціями. З метою контролю над ними Кучма створив, користуючись терміном західних політичних науковців, «державу шантажу» (*blackmail state*), у якій був компромат на всіх ключових акторів⁵⁹.

⁵⁷ *Protsyk Oleh*. Troubled Semi-Presidentialism: Stability of the Constitutional System and Cabinet in Ukraine. – P. 1079–1091.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ *Darden Keith*. Blackmail as a tool of state domination: Ukraine under Kuchma // *East European Constitutional Review*. – 2001. – 10 (2/3). – P. 67–71.

Така політична реальність ішла всупереч конституційним нормам, які встановлювали напівпрезидентську модель влади. Насправді ж протягом другого президентського терміну Л. Кучми (1999–2004) форма правління максимально наблизилася до президентської. Водночас побудувати авторитарну модель на зразок російської за Володимиром Путіним чи білоруської за Олександром Лукашенком не вдалося. Чому?

Щоб відповісти на це запитання, варто зауважити, що із часів перебудови та здобуття незалежності в 1991 р. найважливіші рішення у країні приймалися в результаті компромісу. У цьому сенсі, як уже зазначалося, Україна відрізнялася від багатьох радянських республік, адже здобула незалежність мирно, без міжетнічних конфліктів, у результаті домовленості між націонал-демократичною опозицією та «націонал-комуністами». Крім того, Україна стала першою країною СНД, у якій на демократичних виборах (у 1994 р.) змінився і Президент, і парламент. Та й саму Конституцію України 1996 р. було прийнято в результаті компромісу між Президентом і парламентом, на відміну від Росії, де її ухваленню передував штурм парламенту.

Такий компромісний характер української політики призводив до того, що одному гравцю було надзвичайно важко зосередити у своїх руках весь масив повноважень, адже для цього потрібно було отримати підтримку всіх інших політичних акторів. Зокрема, Л. Кучмі так і не вдалося скористатися плодами референдуму 2000 р., за результатами якого він отримував би авторитарні повноваження. Конституційний суд визнав два із шести питань, винесених на референдум, неконституційними (ситуація, яку важко уявити в Росії). Крім того, своїм рішенням Конституційний суд постановив, що результати референдуму мають утілюватися в життя згідно з конституційною процедурою, тобто зі згоди двох третин парламенту. Попри позірну всесильність Л. Кучми, йому не вистачило чотирьох голосів у парламенті. У період з 1998 р. по 2007 р. ані при Л. Кучмі, ані при В. Ющенкові політичним силам, які претендували на те, щоб стати «партіями влади», не вдавалося здобувати перемогу на парламентських виборах. За партійними списками вони зазвичай отримували лише третій результат.

Політичний розвиток України в умовах конституційної реформи

Поза тим, у 2004 р. добігав кінця другий президентський термін Л. Кучми, і, згідно з Конституцією, він більше не мав права балотуватися на цю посаду. Утім, Л. Кучма спробував знайти інший спосіб законсервувати політичну систему й забезпечити спадкоємність влади. Наприкінці свого другого президентського терміну він ініціював розробку конституційних змін, які перемістили б основний центр влади в переважно лояльний до нього парламент і позбавили б майбутнього президента значного масиву повноважень. Другою складовою стратегії Л. Кучми стала президентська кампанія 2004 р., під час якої він намагався забезпечити перемогу тодішнього Прем'єр-міністра Віктора Януковича.

За результатами другого туру виборів, який відбувся в листопаді, переможцем було оголошено В. Януковича, що було згодом скасовано рішенням Верховного Суду України через значні фальсифікації (які й викликали масові ненасильницькі протести, відомі як «Помаранчева революція»). Для проведення перевиборів та уникнення можливого повторення фальсифікацій опозиційні сили виступали за внесення відповідних змін до виборчого законодавства. Проте власних голосів у парламенті їм не вистачало. Результатом переговорів між владою та опозицією стало рішення щодо «пакетного» голосування за два законопроекти одночасно, одним з яких мав стати законопроект № 4180, що вносив зміни до Основного закону, обмежуючи владні повноваження майбутнього президента. У результаті обидві сторони здобули необхідну кількість голосів для прийняття потрібних їм законів (нагадаємо, що остаточне голосування за законопроект щодо внесення змін до Конституції потребує як мінімум 300 голосів, яких не було у провладних парламентських фракцій), і 8 грудня 2004 р. обидва закони були успішно ухвалені. У підсумку в «третьому турі» президентських виборів переміг опозиційний кандидат Віктор Ющенко, однак уже з 1 січня 2006 р. набрати чинності мали положення конституційної реформи.

І під час «Помаранчевої революції», і під час політичної кризи 2007 р., яка стала наслідком розпуску парламенту Президентом В. Ющенком, виявлялося, що конкуруючі еліти не прагнули посилення поляризації, яка могла призвести до дестабілізації всієї країни й таким чином поставити під загрозу їхні бізнес-інтереси. У підсумку «Помаранчева революція» з її гаслами «Бандитам – тюрми» та конституційна реформа завершилися політичними

компромісами. Однак подібні компроміси мали й очевидний негативний бік, особливо коли домовленості мали закулісний характер: вони відклали на невизначений термін проведення потрібних для країни радикальних реформ у політичній та економічній сферах.

Прийнятий 8 грудня 2004 р. закон про внесення змін до Конституції передбачав суттєвий перерозподіл владних повноважень між Президентом, парламентом і урядом. Згідно з ним, право призначати прем'єр-міністра отримала парламентська коаліція, яка повинна була налічувати більше половини від складу депутатів і мала утворюватися не пізніше ніж за 30 днів після початку роботи парламенту нового скликання. Майже весь персональний склад уряду Верховна Рада затверджувала за поданням прем'єр-міністра, але президент зберіг право подавати кандидатури міністрів оборони та закордонних справ. Крім того, голова держави отримував додаткові підстави для розпуску парламенту. Так, він міг достроково припинити повноваження законодавчого органу за умови несформування парламентської коаліції протягом 30 днів після початку роботи нового складу Верховної Ради, а також за умови несформування складу Кабінету Міністрів протягом 60 днів з того самого моменту. Крім цього, законопроект передбачав продовження повноважень Верховної Ради із чотирьох до п'яти років. За головою держави залишалося право керувати зовнішньополітичною діяльністю держави, тоді як Кабінет Міністрів отримав прямий контроль над утворенням, реорганізацією та діяльністю органів виконавчої влади⁶⁰. Загалом нова модель влади залишилася напівпрезидентською, однак центр ваги змістився до уряду й прем'єр-міністра, які у своїй діяльності мали спиратися на парламент.

Процес формування парламентської коаліції після чергових парламентських виборів 2006 р. одразу ж засвідчив наявні проблеми, з якими зіткнулося втілення в життя нової форми правління. Українські політичні сили виявилися фактично неготовими до прозорого й послідовного процесу формування коаліції. На заваді цьому стояли передусім владні амбіції всіх парламентських політичних сил, які не бажали залишатися в опозиції й водночас прагнули отримати якомога більше державних посад. Наслідком цього став, по-перше, затяжний процес формування «помаранчевої» коаліції у складі Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ), «Нашої України» (НУ) та Соціалістичної партії України (СПУ), і, по-друге,

⁶⁰ Закон України № 2222-IV «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15>.

несподіваний вихід СПУ зі згаданої коаліції та формування нової парламентської більшості, до якої також увійшли Партія регіонів (ПР) і Комуністична партія України (КПУ). Зрозуміло, що протягом цього часового проміжку, який тривав до серпня 2006 р., не було сформовано уряду, так само не функціонував належним чином і законодавчий орган.

Про що свідчили такі складнощі у формуванні парламентської коаліції? Передусім вони вказували на те, що українські партії просто не звикли до процесу структурування парламенту за зразком «більшість – опозиція» та формування стійкої та працездатної парламентської більшості. Значною мірою це зумовлювалося спадщиною часів президентства Л. Кучми, коли парламентські більшості були нестійкими й формувалися ситуативно, під конкретне завдання, а парламентська опозиція була позбавлена важелів впливу на владну команду. З іншого боку, це було ознакою того, що українські партії все ще були неготовими до чіткого структурування в межах парламенту.

Ще одним серйозним конфліктом усередині політичної верхівки, яка змусила говорити про недосконалість нової редакції Конституції, стали події навколо розпуску парламенту навесні-влітку 2007 р. На той час у парламенті була сформована коаліція у складі ПР, КПУ та СПУ. Проте на початку 2007 р. до цієї коаліції почали переходити окремі депутати з БЮТ і НУ. Це призвело до того, що представники опозиції почали звинувачувати парламентську коаліцію в підкупі народних депутатів заради їхнього переходу до лав більшості. Тоді йшлося про те, що парламентська коаліція прагне збільшити свій склад до 300 депутатів, щоб долати вето Президента, приймати найважливіші рішення самостійно та, зрештою, змінити Конституцію, остаточно позбавивши Президента В. Ющенка повноважень на користь уряду В. Януковича.

Реакцією В. Ющенка на цей парламентський конфлікт став указ про розпуск Верховної Ради та оголошення дострокових виборів⁶¹. Зрозуміло, що це рішення викликало гостру критику з боку представників коаліції та підтримку з боку опозиційних сил і, відповідно, лише підняло загальний градус політичного конфлікту. Унаслідок довготривалих переговорів компромісу все ж було досягнуто, і депутати погодилися на розпуск парламенту. Позачергові вибори до парламенту були призначені на 30 вересня 2007 р.

⁶¹ Президент розігнав Раду // Українська правда. – 2007. – 2 квітня. – <http://www.pravda.com.ua/news/2007/4/2/56715.htm>.

Після їх проведення знову виникла потреба у формуванні парламентської коаліції. Цього разу процес завершився швидше, проте проблеми під час створення парламентської більшості були очевидними. На заваді швидкому утворенню коаліції з двох «помаранчевих» сил – БЮТ і блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУНС) (які декларували бажання об'єднатися в новому парламенті ще під час виборчого процесу) цього разу став Президент В. Ющенко та прихильні до нього депутати, які активно втручалися у процес формування коаліції. Цей фактор став серйозною перешкодою для роботи як самого парламенту, так і уряду, який очолила лідерка БЮТ Юлія Тимошенко і який у своїй роботі мав спиратися на парламентську більшість.

Ще одним випробуванням життєздатності парламентської коаліції стали події вересня 2008 р., коли внаслідок суперечностей між БЮТ і НУНС, останній прийняв рішення про вихід із парламентської більшості. У результаті цього близько трьох місяців у парламенті не було правлячої коаліції. Реакцією Президента на це став ще один указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради від 8 жовтня, проте цього разу компромісу між основними політичними гравцями знайдено не було. Унаслідок того що Кабінет Міністрів заблокував фінансування позачергових виборів, а більшість політичних сил не бажали йти на них, вибори так і не відбулися. І лише 9 грудня була утворена нова коаліція у складі БЮТ, НУНС і Блоку Литвина (Володимир Литвин був тоді спікером парламенту).

Зрештою, попри значні недоліки нової конституційної моделі, варто звернути увагу на певні позитивні моменти нової моделі влади, які проявилися протягом 2006–2009 рр. Вони полягали передусім у поступовій практиці формування стабільних коаліцій та уряду на їх основі. Зазначалося, що цей процес супроводжувався значними проблемами та перешкодами, проте очевидно, що формування коаліції у 2007 р. було суттєво швидшим та ефективнішим за довгу та суперечливу «коаліціаду» 2006 р. Так само поступово накопичувався досвід роботи уряду, який спирався у своїй роботі на парламент і відповідав перед ним. Очевидно, що необхідність формування парламентської коаліції та відповідального перед парламентом уряду із часом має стати серйозним стимулом для розвитку української партійної системи та інституту парламентської відповідальності уряду⁶².

⁶² Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. – К. : ВД «КМ Академія», 2002. – С. 160–193.

Водночас протягом цього періоду очевидними були успіхи в демократизації політичної системи; рейтинг «Freedom House», котрий у 2005–2009 рр. зараховував Україну до «вільних країн», став ще одним підтвердженням цього. Це було результатом не стільки конституційної реформи, яка вступила в дію з 2006 р., скільки зміни характеру взаємодії основних політичних акторів і владних інститутів. Попри те що впродовж практично всього зазначеного часового проміжку президент і прем'єр-міністр перебували у стані відкритого чи латентного конфлікту, вони не вдавалися до спроб неконституційними методами усунути свого конкурента від процесу прийняття важливих рішень. Іншими словами, жоден політичний актор протягом цього періоду не намагався узурпувати всю повноту державної влади. У результаті розподіл повноважень між гілками влади зберігався, хоч конкуренція між ними часом і набувала неприродних форм. Таким чином, протягом 2005–2009 рр. Україна перебувала у стані хоч і неконсолідованої, але демократії.

Відповідно, основними досягненнями «Помаранчевої революції» стали політичні свободи, зокрема свобода ЗМІ, та конкурентні вибори, у результаті яких, починаючи з 2004 р., крісло прем'єр-міністра переходило від влади до опозиції вже п'ять разів.

З іншого боку, більшість гасел «Помаранчевої революції», зокрема боротьба з корупцією, реформа судової системи, запровадження верховенства права, виявилися нереалізованими, що призвело до розчарування виборців, передусім тих, хто у 2004 р. голосував за В. Ющенка, а в 2006 і 2007 рр. – за його виборчий блок «Наша Україна».

Окрім слабкості самого В. Ющенка як політика та постійних чвар усередині його команди, на шляху реалізації задекларованих реформ виникло кілька важливих інституційних перешкод.

1. Конституційна реформа значно послабила роль президента, внаслідок чого В. Ющенко володів масивом повноважень, достатнім для проведення необхідних реформ, лише протягом першого року свого президентства.

2. Труднощі становлення демократії та вервечка виборів (парламентські 2006 р., позачергові парламентські 2007 р., президентські 2010 р.) зробили «помаранчеві» сили заручниками електоральної демократії та загалом сприяли зсуву української політики в бік популізму. У результаті необхідні (проте непопулярні) реформи так і не були проведені.

Політичні свободи створили сприятливі умови для критики «помаранчевих» їхніми супротивниками, громадянським суспільством і ЗМІ. Хоча на виборах 2006 і 2007 рр. «помаранчеві»

сили разом отримували більшість місць у парламенті, постійна боротьба між В. Ющенком та його колишнім союзником Ю. Тимошенко (після «Помаранчевої революції» Ющенко двічі був змушений призначати її прем'єр-міністром) зміцнила позиції Партії регіонів. Більше того, у 2006 р. ПР навіть сформувала свою урядову коаліцію, на що В. Ющенко був вимушений погодитися. Однак тепер, на відміну від 2004 р., в умовах вільних виборів ПР виглядала легітимним політичним гравцем.

Крім того, Партія регіонів періодично формувала тактичні альянси з представниками «помаранчевих» сил (то з «Нашою Україною», то з Блоком Юлії Тимошенко) і вела з ними переговори про створення так званої «широкої коаліції». Президентська кампанія 2009–2010 рр. відбувалася на тлі наслідків світової економічної кризи, що давало Партії регіонів додаткову можливість критикувати – часто з популістських позицій – уряд Тимошенко. До того ж критика Прем'єр-міністра Тимошенко з боку Президента В. Ющенка, а згодом і його заклик не підтримувати у другому турі виборів ані В. Януковича, ані Ю. Тимошенко фактично зіграли на руку лідеру Партії регіонів.

§ 4. Авторитаризм і демократія в посткомуністичній трансформації: Словаччина

Григорій Месежніков

Посткомуністичної трансформації в країнах Центральної та Східної Європи, включно зі Словаччиною, після 1989 р. являють собою перехід від недемократичних (тоталітарних або авторитарних) режимів до демократичної системи, заснованої на принципах політичного плюралізму і прав людини. Такий перехід обов'язково слід проаналізувати в історичному контексті.

Авторитаризм і демократія в Центральній Європі у ХХ ст.

Соціальний розвиток у Центральній і Східній Європі у ХХ ст. відзначався боротьбою між політичними силами, які дотримувалися демократичних цінностей, і прихильниками недемократичної, репресивної, тоталітарної та авторитарної моделей державного управління. У період між 1918 і 1939 рр. ця боротьба виступала вирішальним чинником у багатьох країнах Центральної Європи, в деяких з них (наприклад, у Чехословаччині) демократична модель виявилася стійкою та функціональною, діяла протягом двадцяти років і була примусово змінена ззовні втручанням нацистської Німеччини. В інших країнах (Угорщині, Польщі, Румунії, країнах Балтії) існуючі політичні режими поєднували елементи авторитаризму й корпоративізму з деякими формальними демократичними інститутами.

Під час Другої світової війни країни Центральної та Східної Європи були або безпосередньо окуповані нацистською Німеччиною, або змінили свої політичні режими на колабораціоністські, що знищило раніше існуючі елементи політичного плюралізму. Нові режими використовували репресивні методи, щоб зберегти владу в країнах, підпорядкованих зовнішній гегемонії. Після закінчення Другої світової війни, в результаті якої фашистська Німеччина та її

союзники (у тому числі й місцеві колабораціоністські режими) зазнали нищівної поразки, а позиції Радянського Союзу значно зміцнилися, на теренах Центральної Європи утворилися гібридні режими так званої «народної демократії». До кінця 1940-х рр. вони були замінені відкрито репресивними, недемократичними комуністичними режимами. Створення та зміцнення цих режимів проходило за сценаріями й моделями, розробленими радянським керівництвом. Місцевими союзниками Радянського Союзу в країнах Центральної Європи стали комуністичні партії, які використовували зміни геополітичної обстановки в регіоні на свою користь. Радянська військово-політична присутність відіграла роль головного гаранта проведення політичних змін (де-факто – перевороту).

З кінця 1940-х до кінця 1980-х рр. у країнах Центральної та Східної Європи існуючі недемократичні режими придушували будь-які спроби зміни або лібералізації їх ізсередини. У деяких країнах протестні рухи й зусилля з упровадження реформ були пригнічені ззовні шляхом прямого військового втручання СРСР (у 1953 р. у Східній Німеччині, у 1956 р. – в Угорщині і в 1968 р. – у Чехословаччині). В інших країнах (наприклад, у Польщі в 1981 р.) комуністичний режим спромігся подолати внутрішній спротив населення виключно за рахунок власних сил. Усі зусилля з реформування комуністичної системи зсередини зазнали невдачі через внутрішню нездатність самої системи бути реформованою.

До кінця 80-х рр. комуністичні режими в Центральній та Східній Європі повністю вичерпали себе внутрішньо і стали вкрай нестійкими. Процеси перебудови, запущені в СРСР, які стали реакцією партійного апарату на загальну стагнацію, що вразила радянську модель, з одного боку, відвернули консервативне комуністичне керівництво центральноєвропейських держав від керівництва СРСР на чолі з Михайлом Горбачовим, з другого – створили сприятливі умови для виникнення реформістських груп усередині комуністичних партій, антиурядових дисидентів, альтернативних політичних сил і місцевих громадських ініціатив. Наприкінці 1980-х рр. комуністичні режими зникли в більшості країн Центральної Європи. Це сталося шляхом проведення переговорів між комуністичним керівництвом і лідерами альтернативних політичних сил, а також через поступове впровадження елементів плюралізму в політичному житті країн (Польща, Угорщина) або в результаті ненасильницьких громадянських акцій (НДР, Чехословаччина), внутрішнього тиску на комуністичних лідерів (Болгарія) чи навіть громадянських заворушень, котрі вилилися в криваву збройну боротьбу між старим режимом та його критиками (Румунія). У 1990 р.

усі ці країни провели перші демократичні й вільні парламентські вибори, які створили політичну основу для переходу від авторитаризму до демократії та від централізованої, контрольованої державою економіки до вільної ринкової економіки.

Дефіцит демократії

У Словаччині, єдиній у Центральній Європі, після первісного потужного процесу демократизації в 1990–1992 рр. склалися сприятливі умови для створення інституційних основ демократичного режиму, однак після досягнення державного суверенітету проявилися явні ознаки регресу, які в другій половині 90-х рр. призвели до поступового ослаблення демократичних досягнень. Ситуація, що склалася, мала такі риси:

- довгостроковий конфлікт усередині найвищого керівництва країни (президента і прем'єр-міністра) підривав стабільність і функціональність системи демократичних інститутів у країні та ускладнював ефективну співпрацю у просуванні інтересів держави. Цей конфлікт значною мірою спричинювався різними політичними стилями можновладців і був пов'язаний насамперед із постійним намаганням тодішнього прем'єр-міністра й голови РДС Владіміра Мечіяра витіснити законно обраного президента Міхала Ковача, який, у свою чергу, відмовився виступати в ролі «президента від партії», відповідно до ідей лідера РДС;

- антагоністичне протистояння між правлячою коаліцією (РДС, Асоціація словацьких робітників (ACP – Združenie robotníkov Slovenska, ZRS), СНП) та опозиційними партіями. Правляча коаліція намагалася зробити все можливе, щоб послабити опозиційні партії через механізми державної (законодавчої та виконавчої) влади, застосовуючи проти них відкрито дискримінаційні заходи. В останній рік свого правління, за кілька місяців до парламентських виборів 1998 р., правляча коаліція РДС – АСП – СНП шляхом навмисної зміни закону про вибори намагалася ускладнити і, відповідно, порушити вільну конкуренцію політичних сил, яка лежить в основі сучасної парламентської демократії. Існуюча позиція правлячої партійної коаліції засновувалася на монополії цих партій в апараті виконавчої влади, у тому числі в силових структурах, у їхньому винятковому доступі до державних електронних ЗМІ, зокрема національного телеканалу STV, а також у тісних економічних зв'язках з лобістами – партійними спонсорами;

- підготовка, прийняття і практичне застосування законодавчих заходів, спрямованих на надмірну концентрацію політичної

влади в руках правлячої коаліції, особливо найсильнішої тоді РДС. Водночас стають дедалі помітнішими зловживання державними установами на догоду політичним цілям, а також використання реформи державного управління виключно заради консолідації влади в руках РДС. Така практика призвела до послаблення контрольних функцій парламенту щодо виконавчої влади й ускладнила практичне виконання його основних функцій;

- посилення елементів авторитаризму в діяльності правлячої коаліції, яке знайшло відображення у вирішенні соціальних конфліктів. Правляча коаліція продемонструвала розуміння демократії як інструменту для механічної реалізації процедурного підходу, а не для пошуку консенсусу та взаєморозуміння. Правляча коаліція надто часто вдавалася до використання принципу більшості, що дедалі більше нагадувало принцип «переможець отримує все»;

- напруженість у відносинах уряду і представників майже всіх національних меншин та етнічних груп, обмежувальна політика в галузі практичної реалізації прав меншин. Це протиріччя призводило до паралічу діалогу між представниками державних структур та національних меншин, а також перешкоджало потенційним удосконаленням і прийняттю практичних рішень у цій сфері;

- сумніви щодо принципів конституційності, відсутність поваги й недбале виконання рішень Конституційного суду. Правляча коаліція позбавила мандата законно обраного депутата парламенту проти його волі. Ця подія поставила під сумнів легітимність законодавчого зібрання як такого і практично проігнорувала рішення Конституційного суду. У 1997 р. Міністерство внутрішніх справ за вказівкою уряду перешкоджало проведенню референдуму щодо прямих президентських виборів, порушуючи фундаментальні права мільйонів громадян Словаччини. Сумніви щодо конституційності сприяли зростанню напруженості в суспільстві й підсилювали ризик політичної дестабілізації в країні;

- неодноразові порушення законів задля збереження влади в руках правлячої еліти, порушення принципу рівності перед законом, поширення правового нігілізму. У 1995–1998 рр. політичний тиск «згори» фактично унеможливив розслідування серйозних злочинів, скоєних підозрюваними, близькими до державних кіл;

- ослаблення зв'язку та ескалація конфліктів між органами державної влади та громадянського суспільства. Зокрема політичною, фінансовою, моральною та інформаційною підтримкою забезпечувалися тільки проурядові, тобто близькі до уряду, організації громадянського суспільства. Однак у той час мали місце і спроби ініціювати створення альтернативних, паралельних інститутів громадянського суспільства;

- нездорове ставлення влади до засобів масової інформації, спроби застосування прямого й непрямого економічного та політичного тиску на незалежні ЗМІ, нехтування обов'язком повідомляти про діяльність органів державної влади, загальне ослаблення зв'язків уряду з більшою частиною журналістських кіл, вибірковий підхід до журналістів залежно від їхньої громадянської позиції, поступове ослаблення суспільного характеру електронних ЗМІ;

- поступовий розвиток ідеологічної платформи правлячої еліти, підкріплений постійною присутністю на проурядовому словацькому телебаченні; спроби створити певну «державну ідеологію», засновану на застарілій захисній моделі націоналізму XIX ст., ізоляціонізмі, русо- і слов'янофільстві; поклонінні режимові словацької держави за воєнних часів; критика Заходу та євроатлантичного співтовариства;

- намагання правлячої коаліції створити єдину систему засобів масової інформації та пропаганди за участю деяких державних і приватних ЗМІ, рекламних агентств і професійних асоціацій, які співпрацювали з органами державної влади, зокрема з розвідувальними службами. Діяльність цього комплексу була націлена на виправдання державної політики, поширення ідеологічних поглядів правлячих партій, дискредитацію опозиційних політиків та активістів громадських об'єднань.

Це була не звична політична боротьба між владою та опозицією, яка велася не тільки за необхідність дотримуватися загальноприйнятих принципів, а й за саму природу цих принципів.

Після 1993 р. боротьба з комуністичним минулим не стала важливою соціальною темою в Словаччині (на відміну від Чехії, де після 1993 р. процес декомунізації набирав сили). Закон про люстрацію, затверджений чехословацькими Федеральними зборами в 1991 р., який забороняв колишнім високопосадовим членам комуністичної партії, офіційним співробітникам та агентам таємної поліції займати важливі державні посади, утратив силу після отримання Словаччиною статусу незалежної держави. Річ у тому, що ця правова норма не була схвалена словацьким парламентом, котрий мав визначити установу, відповідальну за її реалізацію. Відсутність політичної волі для реалізації закону про люстрацію зумовлювалась особовим складом парламенту (дві третини її членів у 1992–1994 рр. були колишніми членами комуністичної партії). Крім того, це було пов'язано з очевидною відсутністю інтересу з боку правлячої партії РДС, яка в цей час залучала колишніх співробітників комуністичної таємної поліції ŠtB до організації секретної служби SIS (Словацької інформаційної служби), а також із категоричною відмовою найсильнішої опозиційної посткомуністичної партії ПЛД.

У 1996 р. словацький парламент затвердив Закон про аморальність і незаконність комуністичного ладу, політичний сенс якого був, однак, досить відносним, адже йшлося передусім про моральний осуд колишнього режиму. На початковий варіант закону, затверджений парламентом, президент М. Ковач наклав вето на прохання уряду Мечіяра, який попередив про нібито можливе застосування зворотної дії. Крім того, у процесі обговорення в парламенті формулювання закону було значно змінено. Якщо вихідний текст визначав комуністичний режим як «злочинний та мерзенний», фінальна версія закону кваліфікувала його як «негідний». Характеристика комуністичної партії як «злочинної організації» була змінена на «партія, яка не заважає її членам та їхнім спільникам скоювати злочини проти прав і свобод людини». Звертає на себе увагу той факт, що акт про аморальність і беззаконня комуністичної системи був схвалений парламентом, 92 члени якого були колишніми членами комуністичної партії. Після 1993 р. Словаччина не провела жодного суду над особами, відповідальними за комуністичні переслідування (на відміну від Чехії, де відбулася ціла низка судових процесів над колишніми комуністичними функціонерами, котрі в результаті були засуджені).

Одним з ускладнюючих чинників внутрішнього розвитку Словаччини був низький ступінь самоідентифікації громадян з власною державою. За даними репрезентативних соціологічних опитувань, більшість населення Словаччини в 1992 р. не схвалювала розділення Чехословаччини й не ідентифікувала себе з незалежною словацькою державою. Недостатня ідентифікація громадян із власною державою спричинювалася не тільки державотворчим процесом у Словаччині (тобто розділення загальної Чехословацької держави без проведення референдуму, який дав би громадянам можливість висловитися на користь співіснування із чехами), а й вірою значної частини населення в те, що домінуючі на той час політичні сили були не в змозі спрямувати розвиток країни в бік посилення демократичних принципів та інститутів. Замість цього вони ускладнювали, якщо взагалі не загрожували прагненню країни вступити в ЄС. Розвиток подій після розділення Чехословаччини підтвердив, що всі ці проблеми та побоювання були небезпідставними.

Політичні події в 1993–1998 рр. показали, що найсильніша політична партія – РДС – дотримувалася правових та конституційних шляхів лише за умови, що такі шляхи не наражатимуть партію на небезпеку втратити позиції у владі. Якщо дотримання правових і конституційних рамок створювало ризики ослаблення позицій РДС на чолі з авторитарним В. Мечіяром, партія та її політичні

союзники вдавалися до дій, які перевищували або безпосередньо порушували конституційні та правові норми. Це підтвердили законотворчий процес (тобто розробка й затвердження законів у парламенті), а також деякі випадки з явно політичним підтекстом. Також неоднозначною – з погляду фундаментальних принципів функціонування державних інститутів у демократичній політичній системі – була ситуація в судовій системі й у правоохоронних органах. З одного боку, розділення влади та формальна незалежність судів зберігалися, з другого – на суди та правоохоронні органи постійно чинився політичний тиск. Метою такого тиску було прийняття рішень на користь осіб, котрі обіймали важливі посади в державних установах.

Для ілюстрації підходу авторитарних сил до використання влади в контексті демократичних перетворень у Словаччині слід навести низку справ, які суттєво вплинули на самий процес політичного розвитку в країні протягом тривалого часу. До них належать: спроба внести поправки у Кримінальний кодекс (уведення репресивних правових норм щодо політичних опонентів); викрадення сина президента держави спецслужбами країни; позбавлення парламентського мандата депутата правлячої партії у зв'язку з його опозиційним настроєм; перешкоджання проведенню референдуму щодо прямих президентських виборів і членства країни в НАТО. Ці чотири випадки продемонстрували, як авторитарна політика й авторитарні практики можуть співіснувати з демократичними інститутами.

Справа про зміну Кримінального кодексу

Коаліційна парламентська більшість РДС – АСР – СНП постійно намагалася провести політично мотивовані поправки до деяких важливих законів, які спровокували різке невдоволення з боку опозиційних партій і представників громадянського суспільства, котре продемонструвало, що такі поправки за своїм змістом і духом суперечили головним тенденціям демократизації суспільства після 1989 р. і могли знизити шанси на включення Словаччини в європейські і трансатлантичні економічні й політичні структури, а також структури безпеки. Правляча коаліція та опозиційні партії продемонстрували різні підходи до внесення поправок до Кримінального кодексу (Положення № 92 і № 98 – «щодо підривної діяльності і загрози існування республіки»), відомого як «закон про захист республіки», а також до затвердження змін до інших законів – про фонди, про прокуратуру, нового закону про територіальний та адміністративний поділ, закону про університети.

Усі опозиційні партії виступали проти прийняття цих поправок, через те що вони були запропоновані правлячою коаліцією. Депутати правлячої коаліції в процесі обговорення й затвердження згаданих законів і поправок відкинули всі пропозиції, внесені депутатами опозиції, так само як і пропозиції, подані представниками громадських експертних об'єднань (учених, представників професійних об'єднань, активістів «третього сектора», представників органів місцевого самоврядування тощо). Після затвердження в першому читанні всіх цих поправок президент Ковач, використовуючи свої конституційні повноваження, наклав вето на них у зв'язку з їх очевидною неконституційністю. Він повернув поправки до парламенту для повторного розгляду. Проте депутати правлячої коаліції відкинули більшість заперечень з боку президента Ковача й повторно затвердили закони.

Попри негативне ставлення опозиційних партій і масові громадські протести, поправки до кримінального кодексу були затверджені 77 голосами депутатів РДС, СНП та АСР. Усі депутати від опозиції проголосували проти. Президент не підписав затверджених поправок. Він зазначив, що вони несумісні з конституцією, суперечать основним принципам прав людини і громадянина й можуть мати негативний вплив на євроінтеграційні наміри країни. Президент знову повернув поправки до парламенту для повторного розгляду. Представники опозиційних партій одразу заявили, що якщо поправки будуть знову затверджені, вони звертатимуться до Конституційного суду. Варіант поправок, повернутих президентом, неодноразово виносився на обговорення в парламенті. Депутати від правлячої коаліції підготували інший, «м'якший» варіант поправок, проте він залишався неприйнятним для опозиційних партій та широкої громадськості так само, як і початковий варіант, запропонований урядом. Цей «м'якший» варіант поправок, найбільш суперечливі пункти яких таки були зняті, був схвалений парламентом у грудні 1996 р. завдяки 66 голосам депутатів від правлячої коаліції. Депутати опозиційних партій не брали участі в голосуванні, висловивши свій протест проти прийняття поправок, котрі символізували «грубе порушення основних прав людини, гарантованих Конституцією». Президент Ковач не підписав цих поправок також і повернув їх до парламенту для доопрацювання. У лютому 1997 р. парламент знову обговорював обидві поправки, вето вані президентом Ковачем, і не схвалив жодної з них. Це означало, що завдяки опору опозиції та президента й у зв'язку зі зміною позиції деяких

депутатів від правлячої АСР, спроба внести поправки в Кримінальний кодекс авторитарним способом провалилася.

Внутрішньополітичний розвиток країни загалом упродовж багатьох років затьмарювався випадком викрадення сина президента Міхала Ковача. Справа, зрештою, так і не була досліджена. Син президента був викрадений невідомими особами та вивезений у сусідню Австрію наприкінці серпня 1995 р. Терміни й механізми для вчинення цього злочинного діяння, а також реакція чиновників Словаччини (зокрема спікера парламенту, прем'єр-міністра та деяких міністрів) і перебіг розслідування свідчили про те, що викрадення сина президента й вивезення його за кордон мали однозначно політичне підґрунтя. Той факт, що викрадення відбулося всього за кілька днів до виступу президента в парламенті з доповіддю про стан у країні, показав, що це була спроба вплинути на поведінку президента, підірвати його психологічно та змусити піти у відставку.

Позбавлення депутата-дисидента депутатського мандата

У 1996 р. у Словаччині відбулася подія, що де-факто означала відкрите нехтування результатами парламентських виборів, тим самим оскаржувалася конституційність і порушувалися принципи процедурного консенсусу, необхідного для функціонування парламентської демократії. Член парламенту Франтішек Гаулідер (František Gaulieder) був позбавлений депутатського мандата проти його волі членами правлячої коаліції РДС – СНП – АСР. Гаулідер залишив парламентську фракцію РДС на початку листопада 1996 р. Він сказав, що причиною його рішення залишити партію стала незгода з її політикою. До цього Гаулідер кілька разів публічно висловлював своє критичне ставлення до політики РДС, даючи тим самим негативну оцінку деяким аспектам внутрішніх політичних подій у Словаччині. Після того як Гаулідер залишив РДС, прем'єр-міністр В. Мечіяр оголосив, що в найближчі дні він очікує на листа за підписом Гаулідера, в якому той відмовиться від свого депутатського мандата. У відповідь на слова В. Мечіяра парламентар заявив, що він не збирається відмовлятися від свого мандата. На початку грудня 1996 р. спікер парламенту Іван Гашпарович оголосив, що отримав два листи від Гаулідера, в одному з яких той писав, що не має наміру відмовлятися від свого мандата, у другому, як повідомлялося, з пізнішою датою, він таки відмовився від мандата. Гаулідер повідомив, що він не надсилав спікерові жодних листів,

у яких оголошував про свою добровільну відставку з поста депутата, що це була підробка. Він підтвердив, що до парламентських виборів 1994 р. кілька кандидатів від РДС підписали у штаб-квартирі партії заяви з відкритою датою, в яких відмовлялися від парламентських мандатів у разі виходу з партії. Можливо, Гашпарович отримав саме цю заяву з датою, проставленою пізніше у штаб-квартирі РДС.

Згідно з Конституцією, депутати здійснюють свої повноваження «особисто у відповідності зі своєю совістю і вірою, не слідуючи жодним наказам», тому відповідальність перед політичною партією юридично не має жодного стосунку до роботи в парламенті. Попри це Гашпарович направив другий лист Гаулідера в комітет у справах депутатських повноважень і недоторканності, більшість місць у якому посідали депутати від правлячої коаліції. У грудні 1996 р. 77 із 136 депутатів проголосували за «відставку» Гаулідера, тим самим позбавивши мандата законно обраного депутата проти його волі. Два дні потому перед будинком Гаулідера в Галанті спрацював вибуховий пристрій, не заподіявши, на щастя, жодних пошкоджень особам, котрі там у той час перебували. Очевидно, що метою вибуху був намір залякати Гаулідера. Зрештою, він був замінений у парламенті іншим, лояльнішим членом РДС.

У липні 1997 р. Конституційний суд ухвалив постанову, у якій ішлося, що парламент порушив основні громадянські права Гаулідера. На думку суду, відповідальним за усунення цього правопорушення був заклад, котрий його вчинив (тобто парламент). Проте правляча коаліція в парламенті відмовилася виконати вердикт Конституційного суду й не дозволила екс-депутатам повернутися до виконання обов'язків до кінця парламентського терміну.

Зірваний референдум

Перешкоджання референдуму щодо вступу до НАТО та прямих президентських виборів показали, як правляча коаліція могла виходити за рамки законності з метою зберегти політичну владу. Коаліція розуміла, що позитивний результат референдуму щодо прямих президентських виборів стане не тільки поразкою коаліції та перемогою опозиційних партій, які ініціювали референдум, а й підштовхне процес створення політичних і законодавчих умов для обмеження тенденції концентрації влади в руках правлячої коаліції та голови РДС. Підтвердженням цього був той факт, що президент Ковач, відповідно до своєї конституційної компетенції, об'єднав в одному голосуванні три референдумні запитання щодо вступу

до НАТО із запитанням щодо прямих виборів президента. Така ситуація була використана правлячою коаліцією як привід для обструктивного ставлення до підготовки референдуму та врешті-решт до зриву референдуму. Правляча коаліція піддала сумніву саму можливість запровадження змін шляхом референдуму. Після того як у квітні 1997 р. Центральна виборча комісія вирішила включити до голосування всі чотири запитання референдуму (1. «Чи підтримуєте ви вступ Словаччини до НАТО?»; 2. «Чи підтримуєте Ви розміщення ядерної зброї на території Словаччини?»; 3. «Чи підтримуєте Ви розміщення військових баз у Словаччині?»; 4. «Чи погоджуєтеся ви з тим, що президент обиратиметься безпосередньо громадянами Словаччини відповідно з доданим проектом закону?»), уряд, у зв'язку з передбачуваною суперечкою між ним і президентом, звернувся до Конституційного суду з проханням з'ясувати, чи не суперечить конституції сама можливість змінити її шляхом усенародного референдуму. Конституційний суд у середині травня 1997 р. відхилив цей запит, оскільки уряд не є учасником будь-яких правових спорів.

Проте уряд доручив міністрові внутрішніх справ Густаву Крайчі (Gustáv Krajčí) не розповсюджувати бюлетенів, які містять усі чотири запитання. Г. Крайчі, який був членом Центральної виборчої комісії, зробив усе, щоб запобігти друкуванню та поширенню виборчих бюлетенів за затвердженим проектом по всіх виборчих дільницях. Завдяки жорсткій позиції членів комісії від опозиційних партій, які сформували більшість у комісії, бюлетені були надруковані відповідно до затвердженого проекту. Міністр внутрішніх справ, однак, посилаючись на очікуваний вердикт Конституційного суду, що мав відреагувати на ініціативу депутатів від правлячої партії, не дав наказу розповсюдити бюлетені. 21 травня 1997 р. Конституційний суд постановив, що «Конституція не забороняє виносити на референдум ... питання, пов'язане зі зміною Конституції або її частини». Водночас, на думку Конституційного суду, долучення додатку до четвертого питання референдуму (формулювання положень Конституції про процедуру президентських виборів) не відповідало закону про референдум.

Міністр внутрішніх справ Густав Крайчі, посилаючись на рішення Конституційного суду, повідомив, що доручив своєму міністерству надрукувати бюлетені з трьома запитаннями й розповсюдити їх. Проте Центральна виборча комісія кваліфікувала це доручення як спробу підробити бюлетені й неодноразово підкреслювала, що тільки бюлетені з усіма чотирма запитаннями є справжніми. 23–24 травня 1997 р., коли Словаччина очікувала на проведення референдуму, бюлетені з усіма чотирма запитаннями так

і не були доставлені на виборчі дільниці. Переважна більшість громадян, які прийшли на виборчі дільниці, відмовилися приймати бюлетені з трьома запитаннями, розцінивши їх як підроблені. Згідно зі статистичними даними, тільки 9,53% виборців узяли участь у референдумі. За даними Центральної виборчої комісії, референдум визнано таким, що не відбувся. Проведенню референдуму перешкодив уряд країни.

Зірваний референдум підштовхнув опозиційні партії до зміни своєї тактики в боротьбі з авторитарними політичними силами. Одразу після референдуму, зірваного урядом Мечіяра, п'ять партій різної ідеологічної орієнтації вирішили сформувати широку передвиборчу Словацьку демократичну коаліцію, яка перемогла РДС на виборах 1998 р.

Реакція авторитарних сил на критику з боку ЄС і НАТО

Політичні спотворення, викликані авторитарними методами правлячих партій, викликали критичну реакцію з боку ЄС і НАТО, а також із боку представників окремих держав – членів обох західних інтеграційних угруповань, у яких Словаччина офіційно намагалася отримати повноправне членство. Наприклад, у 1995 р. словацький уряд отримав ноти від ЄС та уряду США. Обидва документи відкрито висловлювали занепокоєння з приводу напруженості, яка виникла у стосунках між державними установами у Словаччині, а також з приводу застосування певних дій, спрямованих проти президента Ковача, які можуть мати негативний вплив на процес демократичних перетворень у країні. В обох документах наголошувалася необхідність поважати різні думки, необхідність дотримання конституційних прав і зобов'язань, що випливають з партнерства з НАТО, асоційованого членства в ЄС і повноправного членства в ОБСЄ.

У листопаді 1995 р. Європейський парламент прийняв резолюцію, яка пропонувала словацькому урядові неухильно поважати демократичні принципи і права людини й забезпечити незалежне розслідування справи з викраденням і вивезенням сина президента Ковача в Австрію. У резолюції йшлося, що якщо уряд Словаччини продовжуватиме свою політику неповаги до демократії, прав людини й меншин і верховенства закону, то ЄС доведеться переглянути свої програми допомоги та співпраці в рамках Європейської угоди про асоціацію, яка могла би бути призупинена⁶³.

⁶³ Rezolúcia EP o nevyhnutnosti rešpektovať ľudské práva a demokraciu na Slovensku // Národná obroda. – 1995. – November 11.

Реакція словацьких чиновників на ноти ЄС і США, а також резолюцію Європарламенту була негативною. Прем'єр-міністр В. Мечіяр у своєму виступі по радіо сказав, що він не вважає ноту ЄС обґрунтованою. Коментуючи ноту США, він зазначив, що представники США «постійно демонструють нездатність вести рівноправний діалог на найвищому рівні з усіма представниками Словаччини»⁶⁴.

У той час як президент Ковач і лідери опозиції кваліфікували зазначені ноти як адекватну відповідь на політику уряду, лідери партій правлячої коаліції покладали всю відповідальність на президента та опозицію, які, за їхніми словами, намагалися втягнути іноземців у вирішення внутрішніх національних суперечок Словаччини. Урядові чиновники намагалися пояснити демарші з-за кордону непоінформованістю керівників урядів західних держав щодо ситуації в Словаччині. Існувала думка, що у Словаччині в офіційних державних структурах навіть виникли сумніви з приводу бажання Заходу прийняти Словаччину до ЄС і НАТО. Ця точка зору була представлена спікером парламенту Гашпаровичем на засіданні Об'єднаного парламентського комітету ЄС і Словаччини у Братиславі в листопаді 1995 р. Коаліційні партії також використовували іноземні ноти як привід для поширення своїх ксенофобських настроїв. Голова СНП Ян Слота, наприклад, назвав демарш США «явною демонстрацією орієнтації міжнародної діяльності проти молоді Словацької Республіки і грубим втручанням у внутрішні справи Словаччини»⁶⁵.

Представники правлячої партії в 1994–1998 рр. відхилили всі попередження європейських організацій про проблеми з демократією у внутрішньополітичному розвитку країни і звинуватили ці інституції в неправильному трактуванні ситуації. Обстоюючи свої позиції, лідери правлячої коаліції стверджували, що:

- Словацька Республіка виконує всі критерії для вступу в ЄС на рівні інших асоційованих країн;
- представники ЄС застосовують «подвійні стандарти» в оцінці ситуації у Словацькій Республіці на відміну від інших асоційованих країн, тим самим ЄС демонструє незбалансований підхід;
- ЄС віддає перевагу політичним критеріям перед економічними;
- інститути ЄС (Європейська Комісія, Європейський Парламент) недостатньо поінформовані про процес розвитку словацької держави;

⁶⁴ Americký veľvyslanec odovzдал demarš vládě SR, premiér vyslovil námitky // Národná obroda. – 1995. – October 28.

⁶⁵ P. Weiss, J. Slota a L. Černák o demaršoch // Národná obroda. – 1995. – October 30.

- інститути ЄС отримали інформацію, яка послужила основою для критичної оцінки розвитку країни, виключно від представників опозиційних партій;
- ЄС не веде діалогу зі Словацькою Республікою на належному рівні;
- критична реакція з боку ЄС щодо розвитку Словаччини – це втручання у внутрішні справи країни;
- члени ЄС самі не відповідають критеріям членства в ЄС;
- принцип поділу країн – асоційованих членів на дві групи не є об'єктивним.

Таким чином, склалася парадоксальна ситуація: з одного боку, правляча коаліція та уряд офіційно оголосили про підтримку ідеї вступу Словаччини до ЄС і НАТО, а з другого боку, її представники часто піддавали критиці ставлення західних демократій до уряду Словаччини (у їхній інтерпретації це подавалося як ставлення до самої Словацької Республіки) і під цим приводом критикували взагалі всі інтеграційні процеси в Європі. Представники правлячої партії почали висловлювати своє негативне (або неоднозначне) ставлення до ідеї членства Словаччини в ЄС. Стало очевидним, що для того щоб захистити свої зусилля із зосередження влади в країні, авторитарні партії могли піддати сумнівам інтеграційні устремління своєї країни. Вони виправдовували свій підхід, використовуючи такі аргументи:

- Словацька Республіка є державою, котра отримала повну незалежність зовсім недавно й у разі набуття членства в ЄС Словаччині доведеться відмовитися від значної частини свого суверенітету;
- процес інтеграції в Європі вигідний в основному великим державам, а Словаччина, будучи членом ЄС, опиниться в підлеглому становищі;
- інтеграційний процес управляється прагматичною «євробюрократією», яка не бере до уваги особливості культурного й духовного розвитку таких малих країн, як Словаччина;
- ЄС є недостатньо стабільною організацією з погляду її внутрішніх механізмів, тому можливе входження до ЄС передбачає великий ризик для СР;
- надмірні зв'язки з космополітичною Західною Європою можуть загрожувати «традиційним словацьким християнським ціннісним орієнтаціям»;
- ЄС не поважає соціальних аспектів економічного розвитку й намагається нав'язати непопулярні економічних кроки (наприклад, «шокову терапію»), неприйнятні для Словацької Республіки;
- ЄС недостатньо враховує нові соціальні проблеми (наприклад, необхідність боротьби з організованою злочинністю

й наркоторгівлею), тому можливе членство Словаччини в ЄС та, відповідно, більша відкритість країни перед іншими державами можуть лише посилити зазначені соціальні негаразди.

Спротив авторитарній владі

Часи правління авторитарних сил у Словаччині спровокували значне зростання опору з боку широкого кола соціальних акторів: продемократичних політичних партій, яким удалося сформувати широку коаліцію, неурядових організацій, незалежних засобів масової інформації, представників церкви, профспілок та інтелігенції.

Важливу роль у захисті принципів конституційності в цей період зіграв Конституційний суд. Правляча більшість РДС – АСР – СНП вдавалася до затвердження законів, які містили положення, що суперечили Конституції. Проте діяльність Конституційного суду продемонструвала, що можливості уряду, який удавався до застосування «диктатури більшості» задля проведення через парламент своїх пропозицій, незалежно від наявності конституційних і правових рамок і думки опонентів, були обмеженими. Хоча дух демократії було порушено коаліційним урядом, діяльність Конституційного суду зробила свій внесок у відстоювання «букви закону». У зв'язку із цим, низка постанов Конституційного суду мала великий демонстративний правовий, політичний та морально-психологічний ефект. У 1994–1998 рр. Конституційний суд виніс 20 вироків із зазначенням факту існування протиріч у низці законів, урядових постанов і міністерських указів. Рішення суду в деяких випадках мали екстраординарне соціально-політичне значення (таких як викрадення сина президента Ковача, перешкоджання референдуму щодо вступу до НАТО і прямих президентських виборів, позбавлення депутата Гаулідера депутатського мандата, тривалість перебування Ковача на посаді президента).

У 1996 р. Конституційний суд постановив, що конституційне право громадянина Словаччини Міхала Ковача-молодшого на вільний в'їзд на територію Словаччини було порушено через бездіяльність Словацької Республіки в особі міністерства закордонних справ. Як уже зазначалося, Словацька Республіка не надіслала жодного запиту австрійській владі щодо повернення Ковача-молодшого, котрого 1995 р. було викрадено й вивезено до сусідньої Австрії. Він повернувся до Словаччини в лютому 1996 р., після того як австрійський суд дійшов висновку, що його було вивезено зі Словаччини до Австрії проти його волі та що члени державних установ брали участь у його викраденні.

Напередодні проведення референдуму, призначеного президентом Ковачем на березень 1997 р., до Конституційного суду надійшло кілька запитів стосовно тлумачення Конституції. Вирішальним було тлумачення, датоване 21 травня 1997 р., у якому визначалося, що Конституція не забороняє проведення референдуму щодо питання внесення поправки до тексту Конституції. Суд також заявив, що додаток до четвертого запитання референдуму про внесення таких поправок суперечить закону про референдум. Щоб уникнути неправильного тлумачення рішення Конституційного суду, його голова Мілан Чіч згодом заявив: «Президент призначив референдум відповідно до Конституції. Запитання, включені в референдум, не можуть бути змінені ані президентом, ані Конституційним судом, ані Центральною виборчою комісією. І, звичайно, вони не можуть бути замінені жодними іншими»⁶⁶. Це означає, що Конституційний суд цілковито визнав законність референдуму з усіма чотирма запитаннями, хоча й визначив, що результати референдуму є необов'язковими для виконання парламентом країни. У будь-якому разі, на думку Конституційного суду, призначений референдум мав бути проведений. Уряд Мечіяра, однак, перешкодив виконанню рішення суду.

Конституційний суд постановив, що парламент своєю резолюцією, яка стверджувала, що парламентар Гаулідер добровільно відмовився від свого мандата, порушив конституційні права Гаулідера. Суд підтвердив, що парламент незаконно позбавив парламентаря його мандата. Пояснюючи своє рішення, Конституційний суд заявив, що «ніхто, в тому числі Національна рада (незалежно від форми та методу процедури), не може довільно позбавити депутата його / її мандата без особистого, юридично значимого вираження його / її волі»⁶⁷.

Своїм рішенням стосовно терміну повноважень президента Ковача Конституційний суд у грудні 1997 р. перешкодив намірам (по суті неконституційним) представників правлячої коаліції скоротити термін перебування Ковача на президентській посаді.

Однак реальний вплив рішень Конституційного суду в деяких випадках був ослаблений тим фактом, що певні неконституційні дії, вчинені органами державної влади, не можуть бути змінені (наприклад, приватизація шляхом прямих продажів, проведена Фондом державного майна). Ступінь реального впливу рішень Конституційного суду на функціонування механізму державної влади знижувався

⁶⁶ *Michalič Sergej. Referendum: od petičnej akcie cez zmarenie k rozhodnutie prokurátora // Mesežnikov G., Bútorá M. Slovenské referendum '97. Zrod, priebeh, dôsledk / Inštitút pre verejnú otázku. – Bratislava. – S. 68.*

⁶⁷ *Nález Ústavného súdu SR v kauze Gaulieder // Národná obroda. – 1997. – October 29.*

й за рахунок демонстрації відкритої неповаги до рішень Конституційного суду з боку найвищих органів законодавчої та виконавчої влади (парламенту, уряду, окремих міністерств).

Намагання демократичних сил зберегти ступінь свободи й демократії, досягнутий під час першої фази трансформації після краху комунізму, та подолати всі недемократичні механізми і традиції, що заважали країні реалізувати її прагнення до інтеграції, призвели до зміни влади після парламентських виборів 1998 р. Головною темою виборів стало відновлення шансів країни на інтеграцію до ЄС і НАТО. Результати цих виборів відобразили всі зміни, які відбулися у словацькому суспільстві після краху комуністичного режиму і стали можливими завдяки високому ступеню політичної мобілізації всіх продемократичних і проінтеграційних громадян, а також реалізації достатньо ефективної стратегії коаліції демократичних політичних сил, активізації громадянського суспільства, яке спромоглося ефективно поєднати спонтанні й організовані заходи і використати експертний потенціал, накопичений у недержавному секторі.

Одним з найважливіших чинників, які вплинули на всю соціально-політичну обстановку і створили умови для позитивних зрушень, були значні зміни в конфігурації партійної системи у Словаччині, котрі відбулися в 1997 р. у зв'язку з питанням про наступні президентські вибори. Підхід опозиційних партій до партійної проблеми словацького конституціоналізму став певним каталізатором політичної ініціативи опозиції. Опозиція вважала за необхідне ініціювати внесення поправки до Конституції, яка мала запобігти кризі, пов'язаній з нездатністю парламенту обрати президента держави. Після того як правляча більшість у парламенті відмовилася підтримати законопроект про проведення прямих президентських виборів (внесений на розгляд опозицією), опозиційні партії організували клопотання про призначення референдуму із цього питання. У травні 1997 р., після того, як міністерство внутрішніх справ зірвало проведення референдуму лідери п'яти продемократичних партій (Християнсько-демократичного руху (ХДР – *Kresťanskodemokratické hnutie*, KDĽ), Демократичного союзу, Демократичної партії, Соціал-демократичної партії Словачії та Партії зелених Словачії) переконалися в необхідності встановлення тісніших зв'язків у рамках спільної виборчої коаліції. У липні 1997 р. ці партії створили «Словацьку демократичну коаліцію» (СДК). Спільна стратегія партій, об'єднаних СДК, мала дві основні мети: усунути ризик утрати голосів, поданих на користь трьох невеликих партій (DS, SDSS, SZS), і створити ефект більшості в партійній системі, який може підірвати домінуюче положення РДС.

Перше обстеження рейтингів учасників, проведене після підписання коаліційної угоди ХДР – DU – DS – SDSS – SZS, підтвердило, що стратегія цих партій була правильною. Рейтинг новоствореної коаліції перевищив 30% виборців, які визначилися, що свідчило про те, що окремим членам СДК удалося зберегти свій електорат. Одразу ж після свого утворення СДК стала найсильнішим виборчим блоком у Словаччині.

У травні 1998 р. правляча коаліція РДС – АСР – СНП затвердила поправки до виборчого закону, який де-факто заборонив створення передвиборчих коаліцій. Дискримінаційний характер поправки відображав очевидні зусилля РДС зберегти політичну владу в країні за будь-яку ціну й поставити під питання участь у виборах двох найсильніших опозиційних коаліційних блоків (Словацької демократичної коаліції та Угорської коаліції, що об'єднувала Угорський християнсько-демократичний рух, партію «Співіснування» та Угорську громадянську партію і представляла угорську національну меншину в Словаччині). Поправка ускладнила ситуацію з меншими політичними партіями, які були вже не в змозі приєднатися до великих партій у коаліції.

У відповідь на змінену формулу виборів опозиційні партії вирішили змінити стратегію коаліції. Передусім обом коаліціям (СДК та Угорській коаліції) довелося посилити інтеграційний аспект у їхніх стратегіях. Члени Угорської коаліції вирішили об'єднатися в один політичний суб'єкт – Партію угорської коаліції (ПУК). Партії, що входили до СДК, обрали інший підхід: вони вирішили створити нову «виборчу» партію з єдиним списком. Кандидати включалися до списку відповідно до їхнього рейтингу, який складався за результатами опитувань громадської думки щодо найпопулярніших та найвпливовіших політиків. Формування партії СДК не супроводжувалося злиттям або зникненням партій, які початково входили в коаліцію. П'ять засновників зберегли свою незалежність, однак офіційно вони не брали участі у виборах. Для розв'язання проблеми ідеологічного плюралізму в СДК сторони створили платформи відповідно до своїх програмних профілів (християнсько-демократичного, ліберально-консервативного, ліберального, соціал-демократичного й зеленого).

Парламентські вибори 1998 р. стали переломними у процесі трансформації країни. Реакція в суспільстві на практику правлячої коаліції РДС – АСР – СНП показала, що, крім передачі влади від одного політичного об'єднання до іншого, саме результати виборів мали відтепер визначати характер політичного режиму. Головне запитання, на яке вибори мали дати відповідь, стосувалося майбутнього Словаччини: чи вона й надалі розвиватиметься як країна із сильними

елементами авторитаризму в політичному житті, з нестабільними інститутами влади та системними зусиллями підірвати основи конституціоналізму, а також із відсутністю поваги до верховенства закону (у разі перемоги правлячої коаліції), чи як країна, політичний режим якої є типовим, із застосування механізму стандартної парламентської демократії, стабільного і збалансованого функціонування інститутів влади й суворого дотримання верховенства закону (у разі успіху на виборах опозиції). Обидва можливі результати виборів пов'язувалися з двома протилежними зовнішньополітичними можливостями. Відповідно до першого сценарію, Словаччина мала триматися подалі від НАТО і ЄС, її шанси на вступ, найімовірніше, зникли б назавжди; тоді як у другому випадку шанси Словаччини у процесі інтеграції мали б суттєво зрости.

Актори громадянського суспільства (особливо лідери громадських організацій) зробили суттєвий внесок у створення сприятливих умов реалізації позитивних змін на шляху становлення демократії. У зв'язку із цим варто зазначити, що після здобуття Словаччиною статусу незалежної держави громадянське суспільство отримало всі шанси для стрімкого розвитку. Плюралізація суспільного життя привела до виникнення великої кількості некомерційних неурядових організацій.

У 1994–1998 рр. протистояння суб'єктів громадянського суспільства з авторитарним урядом Владіміра Мечіяра, який своєю політикою блокував основні тенденції вільної громадянської ініціативи, сприяло зміцненню солідарності і спроможності низки недержавних організацій, об'єднаних у «Дошку третього сектора» (*Gremium of the Third Sector*). З метою обмеження діяльності третього сектора уряд Мечіяра в 1996 р. «проштовхнув» обмежувальний закон про недержавні організації та фонди. У процесі підготовки й затвердження цього закону словацькі неурядові організації провели загальнонаціональну кампанію під назвою «Рятуйте третій сектор». Перед парламентськими виборами 1998 р. сотні неурядових організацій приєдналися до всенациональної громадянської кампанії «ОК 98», яка зіграла роль ключового фактора забезпечення умов для вільних і справедливих виборів та для мобілізації виборців до активного голосування. Висока явка виборців на виборах 1998 р. (84%) і, зокрема, участь молодих виборців урешті-решт сприяли отриманню результатів, які привели до позитивних змін у внутрішньому розвитку країни та її позиції на міжнародній арені.

§ 5. Авторитаризм, «плюралізм за замовчанням» і демократія в Україні

Олексій Гарань, Олексій Сидорчук

Дрейф у бік авторитаризму

Результати першого туру президентських виборів 17 січня 2010 р. засвідчили розкол «помаранчевих» сил. У другому турі 7 лютого В. Янукович переміг Ю. Тимошенко з невеликою перевагою: 49% проти 45,5% (за явки виборців – 69%). При цьому Тимошенко здобула більшість голосів у 17 регіонах (зокрема у столиці), а Янукович – у 10. Попри те що президентські вибори, згідно із чинними тоді конституційними нормами, не передбачали необхідності утворювати новий уряд, питання призначення нового складу Кабінету Міністрів одразу ж постало на порядку денному. Це, з одного боку, підтвердило традиційно вагому роль президента в українській системі влади, а з другого – стало проявом феномена «свіжішої» легітимності, яку тоді отримав новий голова держави⁶⁸.

Але за результатами парламентських виборів 2007 р. Партія регіонів не мала своєї більшості в парламенті, тому й українські, й міжнародні оглядачі виходили з того, що їй доведеться утворити коаліцію з опонентами – «Нашою Україною» або навіть з БЮТ. У такому разі, з урахуванням конституційної реформи 2004 р., яка розділила повноваження між президентом та урядом, розстановка сил була би більш-менш збалансованою. До того ж у випадку розпаду коаліції, яка підтримувала Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко, у В. Януковича лишався цілком конституційний вихід із ситуації: призначити позачергові вибори.

⁶⁸ На думку Олега Процика, політична вага певного інституту не в останню чергу залежить від того, наскільки «свіжою», тобто недалекою в часі, є його легітимність. Відповідно, президент, обраний щойно, матиме в очах населення суттєво більшу легітимність, ніж парламент, обраний кілька років тому: *Protsyk O. Prime ministers' identity in semi-presidential regimes: Constitutional norms and cabinet formation outcomes // European Journal of Political research. – 2005. – Vol. 44. – P. 738–739.*

Однак на цих виборах Партії регіонів довелося б зіткнутися з конкуренцією нових політичних сил, і вона вирішила не ризикувати, обравши натомість шлях порушення Конституції. Оскільки однопартійці нового Президента з ПР не могли утворити парламентську більшість навіть разом із КПУ та Блоком Литвина, вони вдалися до різноманітних засобів тиску на депутатів БЮТ і НУНС із метою їх входження до складу коаліції. Завдяки цьому представники ПР змогли забезпечити лояльність достатньої кількості депутатів для утворення парламентської більшості. Крім того, заради легалізації процесу утворення майбутньої коаліції Верховна Рада 9 березня 2010 р. ситуативно більшістю у складі ПР, КПУ, БЛ і декількох депутатів від БЮТ і НУНС внесла зміни до закону «Про регламент Верховної Ради України». Поправки передбачали, що парламентську коаліцію можуть формувати не лише парламентські фракції, а й окремі депутати⁶⁹.

Таке рішення викликало гостру критику представників експертного середовища, які резонно заявляли про те, що ці поправки суперечили діючій тоді Конституції. Як уже зазначалося, Основний закон передбачав, що парламентську коаліцію можуть утворювати лише фракції. Попри це 11 березня в парламенті було офіційно зареєстровано коаліцію, яка налічувала 235 депутатів, зокрема й декотрих з опозиційних БЮТ і НУНС. Того самого дня Верховна Рада сформувала персональний склад нового Кабінету Міністрів, який очолив член ПР Микола Азаров.

Варто зауважити, що за півтора роки до цих подій, 17 вересня 2008 р., Конституційний суд підтвердив чинність статті 83 Конституції України, у якій ідеться про те, що коаліція формується лише на основі парламентських фракцій. Це було одним із ключових положень конституційної реформи 2004 р., мотивом прийняття якого стала спроба запобігти практиці тиску на депутатів, яка поширилася за президентства Л. Кучми. Оскільки окремі депутати легко піддавалися тиску, це нововведення мало на меті закріпити структурування парламенту за партійними фракціями.

Однак 6 квітня 2010 р. ті самі члени Конституційного Суду прочитали цю статтю Конституції діаметрально протилежним чином. Можна лише здогадуватися, який тиск на них чинився. За такого характеру формування коаліції та уряду, котрий спирався на неї суто формально, парламент почав слухняно штампувати рішення

⁶⁹ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про регламент Верховної Ради України»». – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1952-17>.

президентської адміністрації, ігноруючи при цьому думки опозиції та нерідко порушуючи процедурні вимоги.

Утворення пропрезидентської парламентської коаліції та формування нового уряду засвідчили тенденцію до концентрації контролю однієї політичної сили – Партії регіонів – над законодавчою та виконавчою гілками влади. Відповідно, напівпрезидентська форма правління в Україні набула вигляду так званої «суперпрезидентської» республіки, яка в умовах української неконсолідованої демократії призвела до зсуву в бік авторитаризму. Цей процес характеризувався такими суттєвими рисами.

По-перше, радикальним зменшенням ролі парламенту в політичній системі країни. Після утворення коаліції парламент поступово перестав відігравати важливу роль у процесі ухвалення державних рішень. Найяскравіше це проявлялося в процедурах голосування у стінах Верховної Ради. Часто прийняття важливих законів відбувалося за відсутності необхідного парламентського кворуму, тобто коли в залі Верховної Ради перебувало менше 226 депутатів. Так сталося 27 квітня 2010 р., коли Верховна Рада проголосувала за ратифікацію міждержавної Угоди між Україною та Російською Федерацією щодо продовження терміну перебування Військово-морського флоту Росії в Севастополі 236 голосами, хоча в залі перебувало всього 211 депутатів.

Так само очевидною стала тенденція до повного ігнорування парламентською більшістю пропозицій і поправок опозиції. Зокрема, під час розгляду 2010 р. в парламентському комітеті законопроекту «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» із 467 запропонованих поправок було враховано лише 11, при цьому лише три з них були внесені представниками опозиції⁷⁰. Подібним чином проходив розгляд більшості важливих законопроектів у Верховній Раді. Відповідно, попри формальне існування парламентської опозиції, після президентських виборів 2010 р. Верховна Рада почала нагадувати російську Державну думу, яка – за висловом її колишнього спікера Бориса Гризлова – не є місцем для дискусій.

По-друге, невдовзі після призначення нового уряду розпочався тиск із боку Президента Януковича на судову систему. Важливим кроком у цьому напрямі стали розробка та прийняття закону «Про судоустрій і статус суддів». Законопроект викликав багато

⁷⁰ Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» / Верховна Рада України. – http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=37809&pf35401=168665.

критичних зауважень, адже його положення суттєво розширювали вплив виконавчої влади на судову систему та обмежували повноваження Верховного Суду. На думку багатьох експертів-правників, його прийняття призвело до збільшення керованості судами⁷¹. Крім того, зміст закону не був узгоджений з висновками авторитетної Венеціанської комісії Ради Європи. Однак 27 липня 2010 р. Закон таки був ухвалений: при цьому під час голосування в залі було не більше 30 депутатів. У результаті, як і застерігали експерти, закон про судоустрій призвів до посилення політичного контролю над судами.

По-третє, почався масовий наступ на свободу слова. Виявилось, що позитивні зміни «помаранчевого» періоду не були інституціоналізовані. Зокрема, так і не було створене громадське телебачення. Оскільки більшість українських ЗМІ належить олігархам, для яких медіа не були головною сферою бізнесу, влада завжди могла загрожувати їхнім бізнес-інтересам, якщо висвітлення подій у ЗМІ видавалося їй «неправильним». Із Національної ради з питань телебачення та радіомовлення було усунуто всіх опозиціонерів (представники опозиції входили до її складу навіть за часів Кучми). Попри існування очевидного конфлікту інтересів, мультимільонер і медіамагнат Валерій Хорошковський отримав посаду голови Служби безпеки України. У результаті більшість власників ЗМІ почали скеровувати редакційну політику своїх видань у вигідне для нової влади русло, що значно знизило градус критичності й неупередженості журналістських матеріалів, а також призвело до замовчування важливих суспільно-політичних подій та ігнорування думок усіх незгодних із курсом влади. Ця тенденція стала особливо помітною на телебаченні: уже протягом першого року президентства Януковича більшість телевізійних каналів стали ретрансляторами політичних замовлень нової правлячої команди⁷².

По-четверте, було змінено систему виборів до місцевих органів влади з пропорційної на змішану, що значно полегшило контроль правлячої Партії регіонів над виборами в мажоритарних округах. При цьому правила гри були змінені безпосередньо перед місцевими виборами в жовтні 2010 р., що було розкритиковано Європейським парламентом і Парламентською асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ). Партія регіонів, використовуючи адміністративний ресурс,

⁷¹ *Коліушко І., Куйбіда Р.* Новий закон про судоустрій: швидке і неякісне правосуддя від розумних, але залежних суддів // Українська правда. – 2010. – 15 липня. – <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/07/15/5222168/>.

⁷² Див. результати моніторингів видання «Телекритика» (<http://www.osvita.mediasapiens.kiev.ua/material/3665>) та Академії української преси (<http://www.aup.com.ua/upload/1320673374DFAJSO.pdf>).

отримала 39% мандатів за партійними списками в обласних і районних радах. Однак, оскільки Янукович виявився нездатним виконати власні соціально-економічні обіцянки, в абсолютних цифрах кількість голосів за Партію регіонів скоротилася, порівняно з першим туром президентських виборів, на 3 млн. Тож навіть у своїх традиційних оплотах на Сході країни перемога їй далася нелегко.

Крім того, владі вдалося поширити змішану систему й на парламентські вибори, які відбулися в жовтні 2012 р. Згідно з новим законом, прохідний бар'єр був підвищений до 5%, а участь блоків у виборах заборонена, що, за розрахунками представників Партії регіонів, мало дати їй змогу отримати стабільну більшість у новому парламенті. Більше того, під час прийняття нового виборчого закону ПР удалося заручитися підтримкою багатьох депутатів від БЮТ і НУНС, які мотивували своє голосування за відповідний законопроект як за «менше зло» через вилучення з нього цілої низки норм, які сприяли б виборчим фальсифікаціям.

Зрештою, Президенту вдалося повернути дію Конституції в редакції 1996 р., яка значно розширювала його повноваження. Не маючи конституційної більшості в парламенті, В. Янукович знову вирішив удатися до відверто протиправних методів. Заради цього 252 депутати парламентської коаліції направили до Конституційного Суду подання щодо неконституційності закону № 222-IV від 8 грудня 2004 р., який вніс зміни до Конституції. У ньому вони мотивували свою позицію тим, що закон було ухвалено з порушенням нормативно закріпленої процедури. Аби підготувати «потрібне» рішення, правляча коаліція вдалася до перестановок у складі Конституційного Суду, змінивши, зокрема, його голову на повністю лояльного до президента вихідця з Донецької області. Конституційний Суд почав розглядати депутатське подання 23 вересня і вже 30 вересня виніс своє рішення. У ньому він визнав Закон про внесення змін до Конституції 2004 р. неконституційним і зобов'язав органи державної влади привести всі нормативно-правові акти у відповідність до Конституції зразка 1996 р.⁷³

Процес монополізації державної влади був доповнений зачищенням політичного поля від основних конкурентів. Заради цього

⁷³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) / Конституційний Суд України. – <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=122408>.

Президент Янукович вдався до використання правоохоронних органів у ролі політичних інструментів, що в Європі називають «вибірковим правосуддям» (selective justice)⁷⁴. Основною мішенню політично вмотивованих переслідувань стала колишній Прем'єр-міністр Юлія Тимошенко, проти якої за 2010–2011 рр. відкрили одразу кілька кримінальних справ. Зрештою, 11 жовтня її було засуджено до семи років позбавлення волі. За ґратами опинився й екс-міністр внутрішніх справ Юрій Луценко, який очолював список НУНС на виборах 2007 р. Ув'язнення двох лідерів опозиційних сил значно послабило українську опозицію.

Намагаючись уникнути обвинувачень у вибірковості правосуддя, влада відкрила кримінальну справу проти колишнього президента Кучми за причетність до вбивства Георгія Гонгадзе, яке сталося у 2000 р. Однак, як і передбачали експерти, її справжньою метою було відбілити Кучму, переклавши відповідальність на вже померлих правоохоронців, і наприкінці 2011 р. справу проти екс-президента було закрито.

Порушуючи формальні й неформальні правила гри, менше ніж за рік Президент В. Янукович зумів отримати навіть більше повноважень, ніж мав Л. Кучма протягом короткого періоду дії Конституційного договору 1995 р. (який установлював президентську модель влади). В умовах прихильного ставлення президента і представників його команди до авторитарних методів управління державою це призвело до того, що демократичні здобутки України «помаранчевого» періоду почали згортатися, а всі владні важелі були сконцентровані навколо єдиного центру прийняття рішень.

Обмеження демократії заради реформ?

Представники нової команди виправдовували дрейф у бік авторитаризації політичної системи необхідністю подолати «помаранчевий» хаос і забезпечити стабільність для проведення давно назрілих, однак непопулярних реформ. При цьому, якщо під час президентської кампанії 2009 р. Партія регіонів зірвала співпрацю України з Міжнародним валютним фондом (МВФ), протиснувши в умовах фінансової кризи популярський закон про

⁷⁴ Див., наприклад, висловлювання комісара з питань розширення ЄС Штефана Фюле: «EU official warns Ukraine about selective justice» // Kyiv Post. – 2011. – 11 January. – <http://www.kyivpost.com/news/nation/detail/94543/#ixzz1CHQVfPKx>.

підвищення зарплат і пенсій, то новий уряд, який очолили її представники, погодився з вимогами МВФ підвищити й комунальні тарифи, і ціни на газ для населення, а також поступово збільшувати вік виходу на пенсію.

Це свідчило про кон'юнктурність дій Партії регіонів. Подальший розвиток подій засвідчив, що в новоствореного уряду не було справжнього плану реформ. Прем'єр-міністр Микола Азаров за часів президентства Л. Кучми очолював Державну податкову адміністрацію та був уособленням командного стилю управління економікою. Ірина Акімова, заступник голови Адміністрації Президента (пов'язана з олігархом Рінатом Ахметовим), і віце-прем'єр-міністр Сергій Тігіпко (тодішній лідер партії «Сильна Україна», котрий посів третє місце на президентських виборах 2010 р.), яких вважали реформаторами, насправді мали лише обмежений вплив. Більше того, як засвідчили подальші події, справжня мета більшості задекларованих реформ зводилася до задоволення інтересів окремих політичних чи економічних груп, тією чи іншою мірою наближених до влади.

Найяскравішим прикладом реформаторських зусиль Президента та його команди стала ситуація довкола Податкового кодексу, коли ліва рука не відала, що робить права. Улітку 2010 р., коли урядовий проект був підданий різкій критиці з боку опозиції та громадянського суспільства, В. Янукович також був змушений його розкритикувати. Однак змінений проект не поліпшив ситуації. У листопаді 2010 р. дрібні підприємці несподівано для влади організували протести на Майдані Незалежності (головній площі Києва, яку асоціюють з «Помаранчевою революцією»), які символічно збіглися в часі із черговою річницею революції. Зіткнувшись із потужним суспільним тиском, В. Янукович наклав вето на Податковий кодекс і відклав уведення в дію тих новацій, які викликали найбільше невдоволення представників малого бізнесу. Однак підсумкова редакція кодексу врахувала далеко не всі вимоги підприємців, а згодом влада почала судові переслідування лідерів «підприємницького Майдану».

У грудні 2010 р. Адміністрація Президента оголосила початок проведення давно назрілої адміністративної реформи. Подібна реформа мала шанси стати успішною лише за умови прийняття ефективного антикорупційного законодавства, проте замість цього влада почала звинувачувати в корупції своїх попередників. У результаті оголошена реформа обмежилася Указом Президента про реорганізацію органів виконавчої влади. Його втілення в життя призвело до бюрократичних процесів ліквідації старих та утворення

нових відомств, що не лише не мало нічого спільного з адміністративною реформою, а й завадило виконавчій владі займатися своїми безпосередніми функціями.

Вельми показовою стала пенсійна реформа, проведена владою у червні 2011 р. Мотивуючи її необхідністю зменшити дефіцит Пенсійного фонду, парламентська коаліція прийняла закон, який передбачав поступове підвищення пенсійного віку для жінок з 55 до 60 років і збільшення страхового стажу на 10 років, а також зменшував базу для нарахування пенсії. У результаті умови пенсійного забезпечення для більшості громадян погіршилися, у той час як сама система обчислення пенсій залишилася незмінною. Це вказувало на те, що метою зміни пенсійного законодавства стало бажання влади збільшити надходження до бюджету за рахунок пересічних громадян, а тому назвати такий крок реформою було досить важко.

Відповідно, характер проведення реформ в Україні заперечив тезу про те, що авторитарний режим є сприятливішим для проведення серйозних реформ. В умовах монополізації влади в руках Президента та його оточення реформи сприймалися ними не як нагальна потреба часу, а як зручний привід перерозподілити ресурси й фінансові потоки на свою користь. Зрозуміло, що за такого розуміння реформ докорінних змін політичних, соціальних та економічних відносин у державі годі було чекати.

Український негативний вплив на всі серйозні ініціативи влади мало також небажання її представників дослухатися до пропозицій та зауважень громадських організацій та опозиції. Позитивним винятком співпраці влади та опозиції у прийнятті законів, необхідних для встановлення прозорих правил гри, став хіба що Закон «Про доступ до публічної інформації», який набрав чинності 9 травня 2011 р. і в підготовці якого взяли участь представники різних політичних поглядів. Утім, ухвалення закону стало заслугою радше опозиції та громадянського суспільства, чийі представники організували масову кампанію на його підтримку. Крім того, введення його в дію засвідчило існування традиційної для українських політиків проблеми ігнорування прийнятих ними самими законів. У багатьох випадках органи державної влади, особливо на місцях, попри чіткі норми закону, відмовлялися надавати доступ до запитуваної інформації, якщо це суперечило їхнім інтересам. Це стало свідченням низького ступеня дотримання принципу верховенства права серед представників органів державної влади, які часто ставали на заваді втіленню в життя потрібних країні законів.

Опозиція та громадянське суспільство: чи відбудеться оновлення еліт?

Окрім швидкого й потужного наступу нової владної команди на демократичні здобутки України, ще однією вагомою причиною дрейфу до авторитарного режиму стала нездатність опозиційних сил протистояти таким ініціативам влади. Українська опозиція виявилася неготовою до відвертих порушень формальних і неформальних правил гри. До того ж поразка на президентських виборах суттєво послабила лідера опозиційного до Партії регіонів табору Юлію Тимошенко. Однією з причин її поразки стало те, що в очах «помаранчевого» електорату підходи БЮТ і Партії регіонів багато в чому виглядали схожими. У затяжній боротьбі з В. Ющенком Ю. Тимошенко вела закулісні переговори з олігархами й навіть включила декількох у виборчий список БЮТ. Водночас генетично БЮТ був силою, опозиційною режимові Л. Кучми, й охоплював націонал-демократичний компонент.

На місцевих виборах 2010 р. в умовах неприхованих маніпуляцій з боку влади партія Тимошенко «Батьківщина» отримала в середньому по країні лише 16,3% мандатів за партійними списками, однак залишилася головною опозиційною силою. На тлі подальшого падіння рівня підтримки Партії регіонів «Батьківщина» зменшила розрив у рейтингах, а вже у грудні 2011 р., уперше за багато років, навіть дещо випередила правлячу партію⁷⁵. Поза тим, перед БЮТ гостро стоїть завдання модернізації та перетворення на силу, яка спирається не лише на харизму лідера, а є ідеологічно та програмно орієнтованою. Посилення конкуренції за пост-«помаранчевий» електорат робить це завдання життєво важливим. Арешт лідера додає також проблему конкуренції центрів сили всередині самої партії.

Під час президентської кампанії у 35-річного Арсенія Яценюка несподівано виникла можливість обійти Ю. Тимошенко та потрапити в другий тур виборів. Однак його партію «Фронт змін» створювали старими методами, згори, а ключові питання про команду, програму та спонсорів залишилися без відповідей. Крім того, А. Яценюк скористався послугами російських політтехнологів, сумно відомих за виборчою кампанією 2004 р. У підсумку замість євроінтеграції А. Яценюк почав говорити про «Велику Європу» з Росією та Казахстаном. Не дивно, що він великою мірою втратив

⁷⁵ Соціологічне опитування «Вибори-2012: як і кого обиратимуть громадяни?» / Фонд «Демократичні ініціативи». – <http://dif.org.ua/ua/press/eysrutifo>.

підтримку «помаранчевого» електорату, а представники Партії регіонів почали говорити про нього як про «конструктивну» опозицію. І все ж 7%, набраних ним на останніх президентських виборах, давали йому шанс зіграти помітну роль на парламентських виборах 2012 р.

Не помічений у «тіньових схемах» колишній міністр оборони Анатолій Гриценко та його партія «Громадянська позиція» поки не зуміли, на жаль, ефективно організувати свої виборчі кампанії. Новій партії «За Україну!», яка відкололася від дискредитованої «Нашої України» (почесним головою якої досі є В. Ющенко), теж не вдалося показати хороший результат на місцевих виборах. Розколи та боротьба амбіцій, як і раніше, переслідують націонал-демократичний табір.

Сергій Тігіпко, який, маючи 13%, посів третє місце на президентських виборах, намагався створити собі імідж ліберального реформатора, однак так і залишився в ролі, відведеній йому в Адміністрації Президента – «цапа-відбувайла», який брав на себе відповідальність за непопулярні та невдалі реформи. Не дивно, що на місцевих виборах партія Тігіпка «Сильна Україна» отримала всього 5,4% мандатів за партійними списками. Незабаром Тігіпко увійшов до складу Партії регіонів. На цьому на його кар'єрі як самостійного політика остаточно поставлено хрест.

Найвдалішими серед опозиційних партій результати місцевих виборів виявилися для праворадикальної «Свободи» з її націоналістичною риторикою – вона отримала 4,5% мандатів за партійними списками. Влада зняла з дистанції список «Батьківщини» у Львівській області (так само, як і в Київській), і «Свобода» перемогла в усіх трьох областях Галичини. Успіх «Свободи» зіграв на руку Президенту В. Януковичу. Плани його адміністрації полягали в тому, щоб знищити рейтинг Ю. Тимошенко, як і будь-якої потенційної демократичної опозиції. На думку деяких аналітиків, Адміністрація Президента підігрує «Свободі», плануючи вивести її лідера Олега Тягнибока в другий тур президентських виборів 2015 р. Якщо цей план вдасться реалізувати і в другому турі В. Януковичу протистоятиме О. Тягнибок, то, враховуючи радикалізм та регіональну обмеженість «Свободи», це має забезпечити чинному Президенту легку перемогу. Проте такі сценарії небезпечні як для країни, так і для самої влади. На це, зокрема, вказують події 9 травня 2011 р., коли у Львові відбулися сутички між «Свободою» та представниками маргінальної проросійської партії «Родина», які навмисне приїхали з Одеси. Правоохоронні органи знали про цю провокацію, проте ніяк на неї не відреагували. За переконанням більшості

аналітиків, Янукович і Партія регіонів підігрували сценарію, написаному в Росії. При цьому постраждав імідж не лише чинної влади, а й України загалом⁷⁶.

Поки що українські партії здебільшого залишаються політичними машинами, вибудованими навколо лідерів чи бізнес-структур. В умовах розколотої опозиції та «бульдозерної» політики Партії регіонів, яка посилює імовірність несподіваного соціального вибуху, роль громадянського суспільства суттєво зростає. Журналісти організували рух «Стоп цензурі!», підприємці – «податковий Майдан». Громадські організації намагаються відшукати нові гасла, обличчя та ідеї, які змогли б об'єднати всіх незадоволених посиленням авторитаризму. Але поки не ясно, хто, коли і як зможе очолити цей процес.

Крім того, перед громадянським суспільством української держави стоїть питання взаємодії з політичними силами. З одного боку, більшість громадських активістів не бажають вступати у надто тісні контакти з будь-якими партіями, побоюючись, що їх буде використано з кон'юнктурних міркувань. З другого боку, таке дистанціювання від політичних партій не дає їм змоги чинити реальний вплив на владу. Відповідно, важливе завдання українського громадянського суспільства нині полягає в тому, щоб відшукати баланс між надмірною заполітизованістю суспільства та ізоляцією від політичних процесів у державі.

Перспективи

Негативні тенденції – падіння рівня демократії в країні – після перемоги В. Януковича на президентських виборах призвели до погіршення міжнародних рейтингів України. За результатами 2010 р., міжнародна організація «Freedom House» знову перевела Україну в розряд «частково вільних» країн, де вона залишилася й у 2011 р.⁷⁷ На території СНД Україна поступилася Молдові першістю у сфері демократичних перетворень і сильно відстала від

⁷⁶ Міщенко М. 9 травня у Львові: технологія класичної провокації // УНІАН. – 2011. – 10 травня. – <http://www.unian.net/ukr/news/news-435048.html>.

⁷⁷ Див. звіт «Freedom House» по Україні (<http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2011/ukraine>). За «індексом демократії», який визначає організація «Economist Intelligence Unit», Україна спустилася з 53 місця в 2008 р. на 67 місце в 2010 р. (http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf).

Грузії за темпами проведення реформ (хоча, на відміну від згаданих країн, Україна уникла проблеми сепаратизму).

Парламентські вибори 2012 р. пройшли в умовах нової-старої змішаної виборчої системи, сприятливої для Партії регіонів з її масштабним використанням адміністративного ресурсу. Водночас неспроможність режиму забезпечити виконання соціально-економічних обіцянок об'єднує електорат різних регіонів, незадоволених політикою Президента та його команди.

В. Янукович зосередив у своїх руках ще більше влади, ніж Л. Кучма, однак він так само (і навіть більшою мірою) стикається із серйозною небезпекою: тепер проти нього спрямована вся критика. На відміну від Кремля, Адміністрація Президента України не може створити соціальної бази авторитаризму, що спиратиметься на ідею державної величі та дешеvu сировину. На відміну від Білорусі, Україна більш плюралістична: тут набагато сильніші націонал-демократична опозиція, громадянське суспільство і традиції національної державності.

Навіть у впливових фігур серед правлячої еліти навряд чи викликає багато ентузіазму концентрація влади в руках одного лідера (хоч він і належить до їхньої партії) та однієї бізнес-групи (спочатку «РосУкрЕнерго», а відтепер «Сім'ї»). Тому розколи всередині еліт (як і за часів Кучми) видаються вельми ймовірними, хоча поки незрозуміло, коли вони вийдуть на поверхню. Протягом 2010–2012 рр. складалося враження, що певна група осіб навмисне сприяла ускладненню стосунків України із Заходом, підштовхуючи тим самим В. Януковича в бік Росії. Проте українські бізнес-групи, вочевидь, не бажають потрапити під контроль Москви, адже в такому разі не зможуть конкурувати з набагато потужнішим російським бізнесом і тамтешніми державними монополіями.

Ситуація України на міжнародній арені ускладнилася зривом підписання з ЄС Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі. Якщо ще влітку 2011 р. представники української влади висловлювали свої сподівання щодо підписання Угоди до кінця року, то вже напередодні саміту Україна – ЄС 19 грудня стало зрозуміло, що її не буде парафоровано. Відтепер шанси України парафувати й підписати Угоду про асоціацію залежатимуть від бажання керманічів держави дослухатися до вимог європейських інституцій, передусім щодо припинення практики «вибіркового правосуддя». Відповідно, в умовах ускладнення стосунків із ЄС і США Україні доведеться докласти максимум зусиль, аби уникнути міжнародної ізоляції та протистояти наступу Росії в економічній сфері.

§ 6. Загальні тенденції та відмінності у процесах трансформації України та країн Вишеградської групи

Григорій Перепелиця

Ключовою тенденцією розвитку країн Центральної Європи та СРСР наприкінці ХХ ст. була руйнація комуністичної системи, котра спиралася на монополію комуністичної партії на владу, комуністичну ідеологію, авторитарний режим та планово-адміністративну економіку.

Очевидно, що перед країнами колишнього комуністичного блоку після його розвалу постали спільні завдання, які полягали в демонтажі політичної комуністичної системи: відмові від комуністичної ідеології, переході від тоталітаризму до демократії, побудові ринкової економіки на руїнах колишньої планово-адміністративної системи.

Упродовж двадцяти років усі країни колишнього комуністичного табору такі перетворення здійснили. Проте шляхи перетворень, глибина та результати виявилися принципово відмінними. Відмінності зумовлювалися різними історичними, політичними, соціальними, економічними та духовними чинниками, різною силою впливу на трансформаційні процеси як зовнішніх, так і внутрішніх факторів.

Головний вододіл у цих відмінностях проходить між країнами Центральної Європи – колишніми сателітами СРСР та країнами, які утворилися в результаті його розпаду. Країни Центральної Європи завжди були частиною політичної та геополітичної Європи. Ніхто не піддавав сумніву їхню належність до європейської цивілізації, європейської культурної спільноти та європейської історії. Належність цих країн до комуністичного табору тлумачилась як наслідок радянської окупації в результаті встановлення Ялтинсько-Потсдамської системи в Європі. Руйнація цієї системи в результаті закінчення «холодної війни» закономірно поставила на порядок денний європейської політики виведення радянських військ із Центральної Європи та повернення країн цього регіону в Європу шляхом прийняття їх до НАТО та ЄС.

Україна була в Європі тільки географічно. Отже, вона не могла розглядатися як частина політичної Європи і тим більше як частина європейської цивілізації, оскільки перебувала у складі СРСР. Тож критерії, за якими Захід підходив до визначення долі країн Центральної Європи, не могли бути застосовані до України. Вона не вважалася окупованою радянськими військами й не могла розраховувати на включення до європейської та євроатлантичної спільноти. Наслідки розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи стосувалися хіба що країн Балтії, які вважалися окупованими радянськими військами в результаті підписання пакту Ріббентропа – Молотова у 1939 р. Власне, три прибалтійські країни, колишні республіки СРСР, і були включені в ЄС і НАТО.

Таким чином, тоді як домінуючий вплив на внутрішні процеси та зовнішню політику країн Балтії та Центральної Європи чинили ЄС, НАТО і США, на пострадянському просторі такий зовнішній вплив здійснює Росія. Якщо вплив Заходу спрямований на демократичні перетворення та економічні реформи у країнах Балтії та Центральної Європи, то вплив російського чинника на пострадянському просторі, в тому числі й на Україну, має зворотний характер.

Інший вимір відмінностей – державотворчі та націєтворчі процеси у країнах Центральної Європи, Україні та інших країнах пострадянського простору. Ці процеси в історичному контексті пов'язані з постімперським та постколоніальним переходом. Розпад Османської імперії в XIX ст. та Австрійської імперії після закінчення Першої світової війни на початку XX ст. відкрили широкі можливості для формування на терені Центрально-Східної Європи націй, які були у складі цих імперій. До початку Другої світової війни народи цих країн сформувалися як повноцінні європейські нації, які виплекали власну національну еліту й мали власні незалежні національні держави.

Україна, більша частина якої перебувала у складі Російської імперії, як і інші національні окраїни Росії, не мала такої можливості. Винятком можна вважати тільки країни Балтії, яким удалося зберегти, подібно до центральноєвропейських країн, свою державність та націєтворчий процес до 1939 р. З приєднанням прибалтійських країн до Радянського Союзу вони втратили свою державу і свою національну еліту. Країни ж Центральної Європи, хоч і були приєднані до комуністичного табору, проте зберегли свою державність, хоча їхній суверенітет був обмежений Радянським Союзом. Комуністичні еліти в цих країнах мали чітку національну ідентичність, а їхні правлячі комуністичні партії за своєю спрямованістю мали націонал-комуністичний характер, хоча при цьому і сповідували принципи інтернаціоналізму.

Комуністична партія Радянського Союзу теж сповідувала принцип інтернаціоналізму у своїй внутрішній та зовнішній політиці, проте насправді її зусилля спрямовувалися проти будь-яких національних проявів у її національних осередках. Саме тому Комуністична партія України проводила антинаціональну політику, намагаючись перетворити Україну на таку соціальну спільноту, як «советський народ», на основі радянсько-російської ідентичності.

Отже, складність та відмінність трансформаційних процесів в Україні після розпаду Радянської імперії та комуністичної системи полягала в тому, що перед нею в один і той самий історичний період постало одразу чотири історичні завдання: створення власної незалежної держави, формування української нації, проведення ринкових економічних реформ та встановлення демократичного політичного режиму. Для країн Центральної Європи, за винятком Словаччини, перші два історичні завдання були вирішені протягом ХХ ст. Їм залишилося тільки змінити політичний режим та реформувати національну економіку за потужної підтримки Європейської спільноти. Україна ж не мала таких умов. Не мала вона і значного досвіду державного будівництва та формування власної національної еліти.

Революція цінностей та номенклатурна революція

Виходячи із зазначених історичних передумов, варто констатувати, що в Україні трансформаційні процеси, пов'язані з переходом від авторитаризму до демократії та ринкової економіки, мають набагато складніший і суперечливий характер, ніж ті, що мали місце у країнах Центральної Європи.

Подібним до української ситуації можна вважати тільки досвід демократичних перетворень у Словаччині. Відомий словацький соціолог Соня Сомолані зазначає, що у країнах, де одночасно з демократизацією відбувається формування держави, процес демократичної консолідації буде складнішим. Саме в цьому полягає емпірично виявлена наявність менш сприятливих умов, таких як етнокультурна неоднорідність, субкультурні конфлікти, відсутність консенсусної еліти, недостатній досвід у галузі будівництва власної державності⁷⁸. Саме на підставі цих чинників обґрунтовувався песимістичний прогноз демократичного розвитку Словаччини. На відміну від

⁷⁸ Сомолани С. Словацький путь к демократии: от отклонения («девиации») к стандартной «новой демократии» / Опыт демократических преобразований Словакии / под ред. Мартина Бутора, Григория Месежникова, Мирослава Коллара. – Братислава: Институт общественных проблем, 2007. – С. 19.

Угорщини й Польщі, які мали досить тривалу історію своєї державності, Словаччина мала дуже короткий термін існування словацької держави воєнного періоду 1939–1945 рр. Не мала вона й демократичних традицій. Як зазначає С. Сомолані, «в історії Словаччини протягом ХХ ст. співвідношення недемократичних, авторитарних і тоталітарних режимів до демократичних режимів становило 3:1, що з точки зору теорії є менш сприятливою передумовою для нової демократії»⁷⁹. Україна, як і Словаччина, за винятком короткого періоду існування Української Народної Республіки 1917–1920 рр., протягом ХХ ст. не мала ні досвіду державотворення, ні досвіду побудови демократичного режиму.

Причини поразки державотворчого й націєтворчого процесів часів Української Народної Республіки великою мірою притаманні й сучасній Україні. Основною серед них була неготовність українського народу до цих процесів. Самостійницька концепція національного державотворення не змогла стати визначальною через внутрішню суперечливість та низьку національну свідомість українців. Замість неї постала соціалістична ідея, яку сповідували всі соціалістичні партії та яка призвела до утвердження автономістсько-федералістських (у складі Росії) поглядів на національно-державне будівництво⁸⁰.

Причому з отриманням державного суверенітету в Україні, як і в Словаччині, проблеми, пов'язані з державним будівництвом та націєтворенням, не зникли, а навпаки, лише загострилися. Як зазначає С. Сомолані: «Після виникнення самостійної держави в 1993 р. суперечності, які стосувалися національної ідентичності, національного питання і прав етнічних меншин, сприяли подальшій поляризації, причому до цих суперечностей додалися ще й суперечки про економічну трансформацію»⁸¹. Це призвело до того, що головне джерело політичної поляризації словацького суспільства в 1990-х рр. перейшло у площину культурного конфлікту, а не в соціально-економічну площину, як у Чехії⁸².

Для України ця тенденція була однією з причин поразки УНР і залишається таким самим джерелом поляризації суспільства сьогодні. Як зазначають історики, «несформованість української

⁷⁹ Сомолані С. Словацкий путь к демократии: от отклонения («девиации») к стандартной «новой демократии». – С.18.

⁸⁰ Причини поразки та уроки української революції 1917–1920 рр. – <http://www.refine.org.ua/pageid-5000-5.html>.

⁸¹ Сомолані С. Словацкий путь к демократии: от отклонения («девиации») к стандартной «новой демократии». – С. 19.

⁸² Там само.

нації, а звідси і відсутність національної єдності, звужувало її соціальну базу»⁸³. Надзвичайно великої шкоди загальноукраїнській справі завдавали відсутність національної єдності та згоди, постійні суперечки й ворожнеча (автономістсько-федералістського та самостійницького напрямів) між різними політичними партіями⁸⁴. Таким чином, як у часи утворення першої Української держави початку ХХ ст., так і нині Україні бракує наявності консенсусної еліти.

Повернення до часів Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. дає змогу виявити ще одну відмінність сучасних трансформацій в Україні та країнах Центральної Європи, а саме цінності, покладені в основу цих революційних процесів періоду 1990–2000-х рр. Рушійною силою трансформаційних перетворень в Україні та країнах Центральної Європи були різні мотивації. У країнах Центральної Європи в основу цих процесів були покладені європейські демократичні цінності. Як зазначає відомий російський політолог Андрій Рябов, «у країнах Центрально-Східної Європи революція цінностей відбулася раніше того, як політичні антикомуністичні революції 1989 р. знищили комуністичний лад»⁸⁵. Іншими словами, консенсус із приводу подальшого демократичного розвитку у країнах Центральної та Східної Європи склався задовго до політичних революцій 1989 р. Що стосується пострадянського простору, то очевидно, що, всупереч поширеній думці, жодної революції цінностей наприкінці 80-х рр. тут не відбулося.

Революція в Україні, як і перетворення на пострадянському просторі у 90-ті рр., а відтак і отримання державного суверенітету базувалися не на цінностях, а на патерналістських настроях суспільства й номенклатурних інтересах. У 1991 р. населення України на референдумі про державний суверенітет голосувало, виходячи суто з матеріальних, патерналістських мотивів, розраховуючи на поліпшення матеріальних умов та підвищення добробуту в умовах незалежності.

Демократія, гасла якої експлуатуються до цього часу в Україні всіма без винятку політичними партіями, включно з комуністичною, сприймається більшістю суспільства виключно як інструмент підвищення добробуту пересічних громадян. Так само європейський вибір України підтримується громадянами країни в очікуванні матеріальної допомоги від ЄС та поліпшення свого матеріального становища.

⁸³ Причини поразки та уроки української революції 1917–1920 рр.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций. – <http://polit.ru/article/2010/08/12/riabov/>.

Домінування в українському суспільстві соціального популізму й патерналістських настроїв значно ускладнює формування в державі демократичного режиму і є досить сприятливою умовою для відтворення авторитаризму. Саме такий патерналістський підхід породжує прагнення частини мешканців східних і південно-східних регіонів України повернути країну в лоно Росії як метрополії з надією отримати дешевий газ та поліпшення життя. Цей самий патерналістський підхід значною мірою зумовив негативне ставлення українського суспільства до членства України в НАТО, оскільки таке членство не обіцяє отримання конкретних матеріальних благ.

Хоча це не означає, що із часом цінності також стануть важливими для українців при визначенні їхніх політичних поглядів. Для прикладу, «Помаранчева революція» у 2004 р. проходила вже під гаслом демократичних цінностей, а не соціального популізму. Але відсутність консенсусу серед демократичної еліти призводить до відсутності консолідованої демократії і як результат – до повернення авторитаризму. Саме псевдodemократ В. Ющенко, який був висунутий «Помаранчевою революцією», привів до влади авторитарного В. Януковича. Відсутність консенсусної еліти та консолідованої демократії у Словаччині призвела до авторитаризму В. Мечіяра в 1994–1998 рр. Таким чином, *якщо в Україні демократичні перетворення були пов'язані зі створенням інститутів політичної влади й мали інструментальний характер, то у країнах Центральної Європи вони базувалися на європейських демократичних цінностях.*

Інструментальний характер демократичних перетворень в Україні був необхідний насамперед самій комуністичній номенклатурі, яка в умовах неефективності комуністичної системи прагнула отримати у приватну власність економічні та природні ресурси країни і власність на політичну владу. Державний суверенітет, як і поняття нації, для української партійної номенклатури цінністю не були. Утілення ідеї державного суверенітету України місцева номенклатура розглядала як інструмент привласнення влади й економічних ресурсів, розміщених на її території, незалежно від союзного керівництва в Москві.

Таким чином, **якщо трансформаційні процеси у країнах Центрально-Східної Європи можна вважати революціями демократичних цінностей, то в Україні у 1991 р. відбулася номенклатурна революція.** Колишня комуністична номенклатура, яка закріпила свою владу в Україні в результаті такої революції, від самого початку не ставила перед собою завдання розбудови Української держави, консолідованої нації чи формування консолідованої демократії. Головним завданням для неї було й залишається привласнення економічних ресурсів та інститутів державної влади у країні.

Саме тому головним для цієї влади в Україні в зовнішньополітичному вимірі в 90-ті рр. стало гасло «Подали від Росії». У концентрованому вигляді воно виписане у змісті книги Президента Л. Кучми «Україна – не Росія». Водночас для більшості країн Центрально-Східної Європи головним гаслом трансформаційних перетворень було гасло «Повернення в Європу». Як зазначає відомий словацький політолог Григорій Месежніков, «для більшості Центрально- та Східноєвропейських країн повернення в Європу швидко стало синонімом приєднання до спільноти держав, які втілили ідею об'єднаної Європи». Загальні соціальні перетворення та зусилля приєднатися до ЄС та НАТО як до організацій з колективної безпеки та оборони стали двома сторонами однієї медалі. Євроатлантична інтеграція була одним з важливих аспектів перетворень у Центральній Європі, оскільки, як підкреслював Г. Месежніков, «вона відіграла роль мотиваційного чинника для поглиблення демократичних реформ і зменшувала авторитарні тенденції для повернення авторитаризму в посткомуністичний перехідний період».

Таким чином, євроатлантична інтеграція розглядалася країнами Центральної Європи як шлях повернення в Європу, який давав можливість:

- 1) звільнитись від радянської окупації;
- 2) назавжди вийти з-під влади Росії;
- 3) відтворити західну модель суспільства, яка існувала в цих країнах до комуністичного режиму, розглядаючи її як найкоротший і найшвидший шлях до демократії та процвітання.

Для Чехії на цьому шляху, окрім зазначених, головним гаслом було відновлення де-факто державного суверенітету, «обмеженого радянською окупацією та участю Чехословаччини в Радянському блоці, його воєнно-політичних та економічних організаціях».

Для провладної еліти України «повернення в Європу» не стояло на порядку денному, і можливості та завдання, які при цьому мали бути вирішеними, не видавалися їй актуальними. Влада й суспільство в Україні не розглядали радянські війська як окупаційні. Україна їх просто націоналізувала. Більше того, вона навіть закріпила російську військову присутність на своїй території на 20 років і пролонгувала перебування Чорноморського флоту РФ на території України ще на 25 років до 2042 р., тим самим посиливши вплив Росії та залежність від неї.

Що стосується копіювання західної моделі суспільства, то така модель для чинної влади в Україні виявилася загалом неприйнятною з багатьох економічних та політичних мотивів. Євроатлантична інтеграція не тільки не стала важливим аспектом перетворень

в Україні, а навпаки, фактично розколола суспільство на її прихильників та супротивників. Партія регіонів, комуністи та проросійські сили розпочали в країні масову антинатовську кампанію, намагаючись у такий спосіб мобілізувати свій електорат у східних та південно-східних регіонах у боротьбі за політичну владу на місцевих, парламентських та президентських виборах.

Отже, повернення в Європу та пов'язані із цим рухом можливості звільнення від радянської окупації, зменшення впливу Росії, ствердження державного суверенітету, демократії та процвітання не стали суттєвою мотивацією в прискоренні трансформаційних процесів для влади та суспільства в Україні, порівняно з країнами Центральної Європи.

У такому разі трансформаційні процеси в Україні можна порівняти, радше, не з Центральною Європою, а з країнами «третього світу», яким властивий постколоніальний перехід. Справді, Україна досить тривалий історичний період була вмонтована в імперсько-колоніальну модель Російської імперії та Радянського Союзу. Сьогодні така модель продовжує домінувати у відносинах України з Росією. Вона поєднує в собі вади неокolonіалізму та імперіалізму, коли Україна розглядається російським суспільством та його політичним класом одночасно і як російська колонія, і як російська периферія.

Неокolonіалізм являє собою надзвичайно сприятливий спосіб викачування метрополією ресурсів колонії. Адже він дає можливість країні-метрополії за безцінь скуповувати в колишній колонії підприємства стратегічного значення, зокрема в сировинному й енергетичному секторах, важкій промисловості, сільському господарстві, а також землю. Така імперсько-колоніальна модель взагалі не передбачає будь-якої модернізації ні в колонії, ні в метрополії. Вона не може надати необхідного інвестиційного потенціалу для модернізацій в колонії, оскільки для утримання нормально функціонуючої авторитарної централізованої держави в країні такого великого масштабу, як сучасна Росія, не вистачає ресурсів.

Система вкладає колосальні сили й засоби в геополітичну та геоeкономічну інфраструктуру, але при цьому вона діє, як тимчасовий власник підприємства, тобто прагне витягти з нього максимальний прибуток тепер і не замислюється про майбутнє. У результаті більша частина радянської технологічної та соціальної інфраструктури не тільки не вдосконалена, а й доведена до останнього ступеня зношеності⁸⁶.

⁸⁶ *Петров Н.* Обилие слабого государства // Pro et Contra. – 2011. – сентябрь – октябрь. – С. 61.

За таких умов формується суперзалежність України від Росії. Захопивши Україну економічно, скупивши її стратегічні підприємства, дислокувавши російський флот у Криму, контролюючи значну кількість російськомовних засобів масової інформації та православну церкву, Росія закладає підвалини для перетворення України на свій неокolonіальний додаток. Унаслідок цього ми будемо позбавлені можливості самостійно ухвалювати рішення у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики⁸⁷.

Таким чином, за 20 років Україна не змогла подолати основні проблеми і вирішити головні завдання постколоніального перехідного періоду. Брак у керівників держави політичної волі до проведення радикальних економічних реформ призвів до того, що в країні виникло сприятливе середовище для відтворення колоніальної залежності у формі неокolonіалізму⁸⁸.

На цій підставі подолання неокolonіалізму можна було б уважати головним мотивом для прискорення трансформаційних процесів у напрямі формування соборної української нації, єдиної та сильної Української держави та європейської інтеграції. Проте парадокс полягає в тому, що **українці не вважають себе колонізованим народом**. Більше того, велика частина соціуму, яка мешкає у східних та південно-східних регіонах України, тяжіє до «руського мира», ідентифікуючи себе не з європейським, а з російським чи євразійським цивілізаційним простором.

Рудименти такої суспільної свідомості обумовлені не тільки колоніальним минулим України, а й формуванням протягом радянської доби радянського психотипу поведінки людей, яких називають «совками». Радянські стереотипи поведінки є досить сталими для всього пострадянського простору. Суспільство, яке мислить подібними стереотипами, є надзвичайно пасивним і патерналістським.

Керівник російського «Левада-Центру» Лев Гудков дуже чітко визначає риси поведінки «совка» – людини з радянським світоглядом. «Пристосувавшись, адаптувавшись, навчившись жити з репресивними державою і владою, ця людина лукава, вся її життєва стратегія націлена на виживання, дуже часто ціною обмеження власних запитів. Це людина, побудована із системи обмежень, і пристосовується до цих обмежень. Ця людина боїться всього нового, невідомого. Вона наділена багатьма фобіями, не вірить пропаганді, але й не має якихось уявлень про майбутнє. Вона орієнтується на

⁸⁷ Неокolonіальна залежність України від Росії: ознаки та небезпека. – referatu.net.ua/referats/207/16571.

⁸⁸ Там само.

владу як на якусь патерналістську силу, яка повинна забезпечити їй дуже скромне існування і гарантії на майбутнє, але при цьому вона ставиться до цієї влади з великою недовірою, бо не вірить у виконання її обіцянок. Ось ці риси сьогодні відтворюються»⁸⁹.

Отже, соціум, який складається з таких пострадянських людей, не може бути опорою для впровадження економічних реформ і демократії в країні, рівною мірою як і європейської інтеграції, оскільки він не поділяє європейських демократичних цінностей. Таке суспільство надзвичайно залежне від держави, агресивне й незадоволене своїм станом. Своє незадоволення воно реалізує в пошуку або внутрішнього, або зовнішнього ворога та «сильної влади». Саме тому таке суспільство становить соціальну базу авторитаризму.

Як правило, такий соціум представлений на периферії або в індустріальних регіонах, які перебувають у стані стагнації. До таких регіонів Лев Гудков відносить індустріальну Росію, село, що не розвивається, та Східну Україну⁹⁰.

Існування неоколоніальної моделі розвитку України та її відносин з Росією обумовлено не тільки російськими інтересами, а й внутрішніми українськими політичними й соціокультурними чинниками. Найсуттєвішим із цих чинників є породжений системою колоніальних відносин панівний політичний клас. «Замість продуктивної національної буржуазії у нас функціонує сурогат компрадорської, космополітичної. Основою цього протобуржуазного ембріону є два сегменти: комуністично-комсомольська номенклатура і кримінальні угруповання, що утворюють нині симбіоз. А замість високоорганізованої системи високоліквідного національного приватного капіталу в Україні переважає кланово-номенклатурний, державно-монополітичний, уражений метастазами корупції і хабарництва»⁹¹.

Наявність такого правлячого класу характерна для всіх посткомуністичних країн. У польській соціології така правляча група отримала назву «**трансфер-класу**». Андрій Рябов, посилаючись на дослідження представників польської посткомуністичної соціології, відносить до цієї групи класи, які вийшли з антикомуністичної революції, але при цьому бажають, щоб цей перехідний стан тривав якомога довше. Трансфер-класи представлені насамперед високоресурсними групами, пов'язаними з експлуатацією державної власності, перерозподілом власності та бюджетних потоків, з певними

⁸⁹ Лев Гудков: Резервация «совка» – это индустриальная Россия и Восточная Украина. – <http://glavcom.ua/articles/7509.html>.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Неоколоніальна залежність України від Росії: ознаки та небезпека.

традиціями управління і владних відносин, притаманними радянській номенклатурній системі.

Основною економічною рисою політичних режимів, які встановлюються трансфер-класами, є спосіб привласнення влади і власності. Його головною сутністю є перерозподіл ресурсів і захоплення контролю над джерелами ренти. Джерелами такої ренти в одному випадку виступають адміністративний ресурс і державні послуги, у другому – земля і природні ресурси, у третьому – і те, й інше. У державах з експортно-орієнтованою економікою (Росія, Казахстан), як зазначає А. Рябов, вирішальне значення має доступ до природної ренти. У країнах з біднішими сировинними ресурсами головним «призом є встановлення контролю над джерелами бюджетної та адміністративної ренти»⁹². «Постійна боротьба за переділ ресурсів призведе до хронічної слабкості й мінливості політичних і соціальних інститутів. Конкуруючі групи не зацікавлені в установленні правил і процедур – вони вважають за краще грати з правилами, ніж грати за правилами. У результаті інститут власності, покликаний відігравати провідну роль у забезпеченні правових основ ринкової економіки, набуває умовного характеру – як при феодализмі»⁹³.

В умовах пострадянського капіталізму корупція стає системним фактором такої системи відносин. «Приватизація адміністративного ресурсу чиновництвом за відсутності механізмів підзвітності і громадського контролю формує корупційне середовище. Державні послуги повсюдно стають об'єктом купівлі-продажу, а державна служба – інструментом стягування ренти й поборів з населення та бізнесу, а також створення сприятливого середовища для опікуваних чиновниками підприємницьких структур»⁹⁴.

Передумови й етапи переходу до авторитарних режимів

Основним джерелом надприбутків і домінування в політиці та бізнесі цих трансфер-класів є ексклюзивний доступ до отримання адміністративної, бюджетної та природної ренти, який стає можливим за умови власності на політичну владу. Саме тому ці класи називають олігархією. Їхня спільна мета – зберегти ексклюзивний доступ до влади й ресурсів, а також законсервувати перехідний стан

⁹² Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

суспільства на якомога довший час. Тож для збереження свого монопольного становища трансфер-класи намагаються встановлювати авторитарні режими у країнах, де вони панують. Демократичні ж режими створюють умови політичної та економічної конкуренції, в яких подібні трансфер-класи виявляються неконкурентоспроможними.

Держава й державний суверенітет для трансфер-класів не є цінністю. Ці категорії в інтересах трансфер-класів мають виключно економічний вимір. Інститути держави розглядаються ними як засіб отримання ренти з влади і власності. Виходячи із цього, трансфер-класи не зацікавлені у процесі державотворення та сильній державі. Навпаки, вони намагаються зробити державні інститути надзвичайно слабкими, звести їхні функції до механізму отримання ренти, тобто до рентної держави.

Не зацікавлені трансфер-класи і в інститутах громадянського суспільства, які можуть скласти політичну конкуренцію владній олігархії. Слабкість громадських та державних інститутів унеможливує реалізацію довготермінових національних стратегій. Слабкі інститути змушують різні елітні групи орієнтуватися на реалізацію короткотермінових, головним чином корпоративних і групових цілей. Отже, такі системи абсолютно не здатні здійснювати політику реформ і національного розвитку. У них, як констатує А. Рябов, фактично не діє інститут політичної відповідальності. «Як правило, всі рішення приймаються на самій верхівці, але відповідальність за погані рішення президенти і прем'єри спускають униз, на інших суб'єктів політики»⁹⁵.

Однією з істотних рис авторитарних режимів у країнах пострадянського капіталізму, до яких, безумовно, належить і Україна, є персоніфікація влади та клієнтелізація владних відносин. Цього потребує сама рентна економіка та ексклюзивний характер доступу до ренти на владу, сконцентровану в руках дуже вузького кола політичних акторів. Сенс її діяльності зводиться до збереження такого ексклюзивного монопольного доступу до влади або до захоплення нових ресурсів. Таким чином, ці правлячі еліти апріорі не можуть бути носіями довготермінових стратегій розвитку.

Їхня сталість обумовлюється насамперед земляцькими або родинними зв'язками. При цьому в тих пострадянських країнах, де присутні демократичні процедури, превалюють земляцькі чи корпоративні зв'язки, у країнах з азійськими традиціями – родинні зв'язки. Так, у Казахстані й Узбекистані тон задають дочки

⁹⁵ Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций.

місцевих президентів. Список соратників В. Путіна по службі у КДБ, які або самі перебувають на ключових постах у стратегічно важливих концернах, або призначили туди своїх дітей, дуже значний⁹⁶. В Україні ж у міру зміцнення авторитарного режиму та монополії на адміністративний та економічний ресурс відчувається трансформація клієнтистських зв'язків від земляцьких «донецьких» до родинних зв'язків президента В. Януковича та його сина.

Серед центральноєвропейських країн подібні трансформації авторитаризму відбувались у Словаччині в період перебування при владі В. Мечіяра. Водночас правляча еліта, так само як і в Україні, намагалась отримати монополію на прибуток від приватизації державного майна. Проте якщо В. Мечіар у процесі здобуття державної незалежності Словаччини та встановлення авторитарного режиму жорстко експлуатував словацький націоналізм, ізоляціонізм і популізм, то В. Янукович вибудовує авторитарний режим в Україні на популістських антинаціональних, антиукраїнських гаслах.

Пояснення такому антинаціональному, антиукраїнському авторитарному режиму, очевидно, варто шукати в колоніальній та «малоросійській» природі правлячої еліти в Україні, а також ментальних розбіжностях мешканців її східних і західних регіонів. Іншою причиною такої українофобської політики президента В. Януковича є намагання перевести джерело поляризації українського суспільства із соціально-економічної та політичної площини у площину культурного конфлікту між Сходом і Заходом України, між російськомовними та українськомовними українцями.

Значною мірою формування олігархічного ладу й авторитарного режиму в Україні стало можливим за умови відсутності націєтворчого процесу, який привів би до створення соборної української нації – носія національних інтересів, джерела національної еліти – й утворення на цій основі сталої української державності. Колоніалізм рано чи пізно веде до виникнення таких національних рухів, метою яких є отримання незалежності й побудова власної держави. Саме тому сфера культури посідає у стратегії колонізації особливе місце. Антиукраїнська спрямованість авторитарного режиму В. Януковича в гуманітарній сфері цілком відповідає інтересам правлячого олігархічного трансфер-класу в Україні. Не випадково він успадкував рудименти радянсько-російської ідентичності й докладає великих зусиль, щоб переформувати українців у «малоросійський» соціум, позбавивши їх власної національної свідомості.

⁹⁶ Діти політиків стали серйозними конкурентами олігархів – ЗМІ. – http://www.epravda.com.ua/news/2012/07/31/330739/view_print/.

Український дослідник цієї колоніальної спадщини Андрій Холявка констатує: «Політичну, економічну і культурну владу в незалежній Україні захопила колишня місцева колоніальна адміністрація»⁹⁷.

«Вони чудово усвідомлюють, що їхнє утримання при владі, благополуччя і фізичне виживання можливе лише при умові подальшого збереження породженої російським колоніалізмом культурно-психологічної ситуації. Саме в цьому є розгадка штучного гальмування процесів українізації»⁹⁸. «Речники неокolonіалізму переконують українців, що природна реакція народу на зовнішній тиск чи агресію – є ні чим іншим як негідним “зоологічним націоналізмом”, що опір русифікації – це екстремізм і розпалювання міжнаціональної ворожнечі, що вияв елементарної національної свідомості – це вже фашизм»⁹⁹.

Таким чином, українофобська гуманітарна політика є важливою складовою формування авторитарного режиму в Україні. Цілі цієї політики спрямовані на реалізацію спільних з Росією завдань, до яких належать:

- закріплення й посилення русифікації України;
- витіснення української мови з усіх сфер суспільного життя, включно з використанням у державних органах і державній атрибутиці, та заміна її на російську мову;
- повна русифікація інформаційного й культурного простору та освітньої сфери;
- надання російській мові державного статусу;
- формування «малоросійської» ідентичності українського суспільства;
- недопущення відродження історичної пам'яті; культивування радянської та російської спадщини, де Україна трактується як невід'ємна складова російської держави;
- насадження в суспільній свідомості населення України російської державної ідеології та російських політичних стереотипів мислення, у результаті чого воно стає захисником національних інтересів Росії, а не інтересів власної держави;
- закріплення в суспільній свідомості уявлень про діячів України, які боролися за її незалежність, як про військових або кримінальних злочинців чи фашистів.

⁹⁷ Холявка А. Долати спадщину неокolonіалізму. – <http://ntz.org.ua/?p=1574>.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само.

У реалізації цих завдань **владна олігархічна еліта України застосовує російську інформаційну експансію як потужний зовнішній ресурс для маргіналізації та «креолізації» українців, переформатування їх у «малоросійський» соціум на базі російсько-радянської ідентичності для побудови на терені України «Малоросії» – «другої Росії».** Для цього політичного класу проект держави під назвою «Україна» є таким само ворожим, як і для Росії, тому в гуманітарній сфері замість кучмівського слогана «Україна – не Росія» використовується ідеологічне кліше «Україна – друга Росія». Цим слоганом підкреслюється спільність гуманітарного простору України та Росії, заснованого на спільних ідеологічних і культурних цінностях, серед яких – російськомовність, належність до російської православної та радянсько-російської культурної традиції, російська ментальність і водночас зневажливе, зазвичай вороже, ставлення до українських національно-культурних цінностей.

Спільний гуманітарний простір, заснований на таких цінностях, є надзвичайно сприятливим для формування авторитарної свідомості як духовної основи авторитарного політичного режиму, в чому так зацікавлений сучасний панівний політичний клас як в Україні, так і в Росії. Єдність їхніх інтересів полягає у збереженні авторитарних режимів, які мають законсервувати «пострадянський капіталізм» та впровадити такий політичний процес у країні, коли навіть найпростіше рішення приймається виключно владними структурами без залучення інститутів громадянського суспільства.

Єдність цих інтересів полягає в закріпленні зрощення бізнесу і влади, недопущенні транспарентних ринкових відносин, розвитку середнього класу, малого й середнього бізнесу та процесу національного відродження в підконтрольних їм колоніальних територіях. Саме на підставі цієї єдності інтересів «малоросійська» олігархія готова реінтегруватися в Росію та позбутися українського державного суверенітету, проігнорувавши національні інтереси України. Примітно, якщо в 1920-х рр. комуністична влада вдалася до політики «українізації» заради легітимізації свого режиму, то тепер чинна в Україні влада на чолі з В. Януковичем заради забезпечення лояльності до свого авторитарного режиму й електоральної підтримки з боку українського суспільства проводить політику його масштабної русифікації. Такі різкі зміни в політичних підходах і практиках влади пояснюються насамперед утратою українцями власної національної ідентичності.

Отже, до головних рис авторитарного режиму в Україні, подібного до інших авторитарних режимів на пострадянському просторі, можна віднести зрощення бізнесу і влади, відсутність націєтворчих

процесів, персоналізації влади, слабкість державних інститутів і громадянського суспільства. До відмінностей варто віднести антиукраїнську антинаціональну природу політичного режиму в Україні. Подібна відмінність існує й у сусідній Білорусі, де Олександр Лукашенко вибудував свій тоталітарний режим на радянській – «совковій» – антинаціональній антибілоруській основі, практично знищивши національні підвалини ідентичності білорусів.

Що ж до інших авторитарних режимів на пострадянському просторі, то вони, навпаки, чи то в Росії, чи то у країнах Центральної Азії та Кавказу, використовують національно-етнічні та релігійні чинники як засіб соціальної мобілізації для легітимізації цих режимів.

Феномен антинаціональної спрямованості авторитарних режимів в Україні та Білорусі пояснюється не тільки тим, що їхні лідери В. Янукович та О. Лукашенко за національністю є білорусами, а й глибшими соціально-культурологічними та економічними підвалинами. Очевидно, що для встановлення свого режиму О. Лукашенко обрав радянську модель суспільства й держави сталінського типу з потужним репресивним апаратом, пристосувавши її до сучасних умов. Соціальною базою його режиму стало білоруське суспільство, яке за своїм походженням і характером є глибоко радянським. Воно поділяє такий авторитарний режим і підтримує його в обмін на порядок і патерналізм, який забезпечується державою. У ментальному відношенні це суспільство, як і влада, є типовими законсервованими стереотипами «советського суспільства», щоправда, позбавленими офіційної комуністичної ідеології. Проте, на відміну від української ситуації, тоталітарний режим О. Лукашенка тримається на відносно прийнятному життєвому рівні населення, адмініструванні в економіці й тотальному контролі за ЗМІ та економічних ресурсах країни, а також на російських економічних преференціях. Це саме приваблює і В. Януковича. Та все ж таки В. Янукович не є монопольним гравцем у політичній системі України, та й не хоче він поділяти долю О. Лукашенка як «нев'їздного» до Європи.

Феномен антиукраїнського характеру режиму В. Януковича зумовлений такими причинами. По-перше, «малоросійською» та колоніальною ментальністю і світоглядом правлячого олігархічного класу в Україні. Представники цієї правлячої еліти дивляться на Україну, як на колонію з економічними і трудовими ресурсами. Психологічно вони живуть почуттям зверхності, властивої колонізаторам. Для них український проект розвитку України як національної держави видається абсолютно неприйнятним. Патріотизм

для них, на відміну від загальноприйнятого, несе зовсім інше сутнісне навантаження. Бути патріотом для них зовсім не означає любити Україну й українську націю. Такі почуття, скоріше за все, мають негативну оцінку й асоціюються з поняттям націоналізму, котре ототожнюється ними з фашизмом. Цивілізаційна й мовно-культурна орієнтація на Росію як на імперський центр аргументується більшою престижністю російської мови, культури, історії, науки як великого надбання світової цивілізації. Тому ця спільнота бачить розвиток України в рамках російських імперських модернізаційних проектів.

По-друге, соціальною базою режиму В. Януковича є східні та південно-східні регіони України, населення яких має переважно таку саму колоніально-радянську ментальність, як і правляча олігархічна еліта, яку це населення обирає в центральні й місцеві органи влади. Ця велика соціальна група сформувалася на основі колонізаторів-колоністів, які з кінця XVIII ст. осідали переважно в містах Східної та Південно-Східної України, та з асимільованих аборигенів-українців, які, урбанізуючись, прийняли мову й культуру, включно з їхнім зневажливим поглядом на тих українців, які асимілюватися не хотіли. Таким чином, ця частина України має сталу ментальну й геополітичну орієнтацію на Росію. Її світогляд, як і бачення суспільного розвитку, повернуте в минуле, а не в майбутнє.

Таку спільноту відомий український культуролог М. Рябчук називає «креольською» або «малоросійською», використовуючи термінологію постколоніального переходу. Проте орієнтація на Росію як на імперський центр цивілізаційного розвитку ставить Україну у становище периферії, а українську «малоросійську» спільноту – у становище провінційної. Це формує систему психологічних комплексів у суспільній свідомості цієї соціальної спільноти. З одного боку, вона живе відчуттям зверхності і зневаги до всього українського: української культури, мови, історії, української нації, її героїв і традицій, з другого – вона відчуває свою меншовартість, вторинність, неповноцінність поряд з великою імперською російською нацією.

Маючи такі світоглядні орієнтації, ця велика соціальна спільнота в Україні буде змушена або жити з відчуттям своєї імперської маргіальності і провінційності, або скласти конкуренцію великій російській культурі, витворюючи в Україні «другу Росію». Проте для цього вона має знищити або витіснити з України українців, які становлять переважну більшість її населення. На цій підставі Схід і Південь України, де мешкає більшість російськомовного населення, не можна назвати «російською Україною», оскільки за етнічним

походженням воно є українським. Проекту розвитку цієї частини України, побудованого на постколоніальній, постімперській і неукраїнській складовій, більшою мірою підходить назва «Малоросія».

Цей проект має досить сталі історичні традиції, пов'язані з перебуванням Лівобережжя України у складі Російської імперії, а потім – Радянського Союзу. Економічна база, соціальна структура і ментальність населення цієї частини України формувались відповідно до потреб російської та радянської імперії в індустріальну епоху. Багаті сировинні ресурси дали можливість побудувати тут потужні центри важкої промисловості й машинобудування. Для соціуму, який мешкає в цій частині України, властиві: російськомовність і несприйняття української культурної традиції; російська провінційна ментальність; байдуже, інколи вороже ставлення до державності України й тяжіння до соборності з Росією; укоріненість російської православної традиції, яка поєднується зі сталими традиціями робітничого класу та пролетарського інтернаціоналізму.

Держава, побудована на такій соціальній базі, не матиме жодної перспективи на виживання й тим більше на розвиток. Рано чи пізно вона перетвориться на відносно самостійну автономію іншої держави. Відмінності й ресурси такого соціуму цілком здатні забезпечити йому існування у формі **автономії з авторитарним політичним режимом. Його можна вважати сегментом «російського світу».**

По-третє, прорадянські та проросійські орієнтації, пов'язані переважно з минулим, дають підстави розглядати таку соціальну спільноту як соціальну базу авторитарного режиму В. Януковича. Не випадково, що побудову «Нової країни», розрекламованої В. Януковичем, передбачено здійснювати на базі радянсько-російської ідентичності.

Одним з напрямів такого будівництва є культивування радянсько-російської спадщини та реанімація радянської тоталітарної символіки, покликана відродити в суспільній свідомості радянські політичні стереотипи мислення в дусі сучасної російської державної ідеології. Така технологія запроваджується для того, щоб законсервувати суспільну свідомість як запоруку консервації самої влади. Отже, символи змін виявилися відкинутими, а натомість затребуваними стали символи повернення.

Тож повернення до радянської символіки зумовлювалося не ностальгією Партії регіонів та «малоросійської» олігархії за радянським минулим, а потребою укорінення авторитарного режиму в Україні. З метою такого ідеологічного забезпечення Верховна Рада за ініціативою комуністів і Партії регіонів ухвалила закон, який

передбачав офіційне використання червоного знамена поруч із державним під час проведення святкових урочистостей. Отже, радянсько-російська ідентичність уявляється для В. Януковича такою самою опорою його влади в побудові нової країни, як і імперське мислення росіян для В. Путіна.

Таким чином, ідея «русского мира» виступає сьогодні в ролі неофіційної ідеології сучасної влади в Україні, яка досить наполегливо втілюється в життя правлячою командою. А Партія регіонів разом з Московським патріархатом взяла на себе роль головного будівничого «русского мира» в Україні. Такий рух у «русский мир» є зайвим свідченням інтелектуальної нездатності сучасної «креольсько-малоросійської» еліти в Україні вибудувати власну постімперську модель держави.

Отже, виходячи з такого контексту, для реалізації «малоросійського проекту» в Україні необхідно зламати опір численніших українців. Відповідно до цього завдання, гуманітарна політика спрямовується на нищення ціннісних підвалин української нації: мови, віри, національної пам'яті. Сучасна гуманітарна політика в Україні дедалі більше набуває антиукраїнського забарвлення. В інформаційному й культурному просторі України все загрозливішим стає домінування російських культурних та інформаційних проєктів, поширюється продукція російського шоу-бізнесу як сучасніша, якісніша та модерновіша. Натомість українська культура подається як «неформат», культура маргіналів і провінціалів, тоді як створенню в Україні радянсько-російського культурного продукту надається всіляка підтримка.

Проте така політика, як і особиста влада В. Януковича, підтримується тільки східними та південно-східними регіонами України, які становлять не більше 46% населення України. Останні президентські вибори чітко вказують на таку ситуацію. Експерти звертають увагу на те, що «Янукович став президентом держави з апріорі статусом неукраїнського глави держави»¹⁰⁰.

Отже, повернення до авторитаризму зумовлене низкою **об'єктивних та суб'єктивних передумов**. У Словаччині ці передумови були детерміновані відсутністю демократичних традицій у політичній свідомості суспільства, з одного боку, та значним досвідом життя в умовах авторитарного комуністичного режиму, який сформував досить стійкі традиції етатизму й патерналізму – з другого. Компоненти такої «советізації» суспільної свідомості та незабутий

¹⁰⁰ Проценко О. Хресна дорога Нашої України: або як націоналізувати Януковича // Українська правда. – 2010. – 22 лютого.

досвід життя в комуністичному суспільстві стали сприятливим підґрунтям для реставрації авторитаризму в посткомуністичній Словаччині. Друга причина полягає у відсутності некомуністичної контреліти, яка могла б замінити стару комуністичну номенклатуру у владних структурах. Користуючись таким вакуумом, стара комуністична еліта збереглася при владі і в умовах незалежності Словаччини.

Третьою причиною можна вважати консервативний характер словацької комуністичної еліти й відсутність у її середовищі сильного реформаторського крила. Четверта передумова повернення до авторитаризму полягає в тому, що своєчасно не була проведена люстрація старої комуністичної номенклатури. Закон про люстрацію, який був прийнятий у Чехословаччині, у незалежній Словаччині втратив свою чинність.

У зв'язку із цим, як зазначає словацький політолог Юрай Маруш'як, у Словаччині не було реальних шансів на успіх різкого розриву з комунізмом, з елітою реального соціалізму¹⁰¹. Отже, повернення до авторитаризму в Словаччині було продиктоване, поміж іншим, прагненням частини старої комуністичної еліти зберегти свої владні і статусні позиції в умовах нової демократичної реальності.

Не останньою умовою девіації Словаччини в бік авторитаризму після 1992 р. став національний чинник. Проблема національної інтеграції словацького суспільства, з одного боку, та питання національної ідентичності і власної національної державності, з другого, поляризували Словаччину. Націонал-популізм став ключовою домінантою повернення до авторитаризму як спосіб простого і зручного розв'язання ментальних і національно-культурних проблем, пов'язаних як з релігійним чинником, так і з відносинами словаків з угорською меншиною. В умовах конфлікту економічних інтересів не варто забувати також про те, що державний суверенітет Словаччина отримала завдяки націонал-авторитарним тенденціям.

В Україні передумови переходу до авторитаризму подібні до словацьких. Проте підвалини їх значно глибші й фундаментальніші, ніж це спостерігалось у Словаччині.

По-перше, комуністичний режим в Україні протягом 70 років не просто заклав традиції патерналізму й авторитарного мислення – він переплавив українське суспільство на «советський народ»,

¹⁰¹ *Маруш'як Ю.* В полутени двух тоталитарных режимов: сведение счетов с прошлым в Словакии / Опыт демократических преобразований Словакии / под ред. Мартина Бутора, Григория Месежникова, Мирослава Коллара. – Братислава: Институт общественных проблем, 2007. – С. 175.

позбавивши його національної основи шляхом фізичного знищення української національної еліти й національних активних верств населення в часи Голодомору, розкуркулення, сталінських та брежневських репресій. У результаті цього «советська» свідомість стала важливою сталою домінантою суспільних настроїв в Україні, особливо у її східних та південно-східних регіонах і, відповідно, сприятливим середовищем для відтворення авторитарних тенденцій.

По-друге, в Україні, як і у Словаччині, не було не тільки некомуністичної, а й національної контреліти, яка поставила би перед собою завдання не лише демократичних перетворень, а й творення нації та державного будівництва. До того ж «советизоване» суспільство в Україні не було готове ані до демократичних перетворень, ані до національного й державного будівництва. А народ, котрий не об'єднався в націю, не здатний вибороти собі незалежність і збудувати суверенну державу. На цю історичну проблему багатьох народів указував В. Липинський, розмірковуючи про якість демократії в посткомуністичних суспільствах. Зокрема, він звертав увагу на «демократичний хаос в колоніях, яким свобода дісталась не завдяки їхнім внутрішнім зусиллям, а завдяки безсиллю метрополії»¹⁰². Під цю саму тенденцію отримання незалежності в такий спосіб підпадає й Україна.

По-третє, націонал-комуністи в Україні, як і у Словаччині, вдало розіграли «національну карту». Як справедливо зазначає український історик Олексій Гарань, «перехопивши в Народного Руху гасло “незалежної демократичної України”, вони зберегли свої позиції». Отримавши незалежність, посткомуністична еліта одразу відкинула завдання націєтворення як непотрібне й недоцільне. Л. Кучма заявив тоді, що «національна ідея не спрацювала». Натомість посткомуністична еліта вхопилася за будівництво державних інститутів як механізмів власної влади і привласнення загальнонаціональних ресурсів.

По-четверте, стара комуністична еліта не просто зберегла свої владні позиції в незалежній Україні, вона трансформувалася у трансфер-клас, перетворивши державу на бізнес-проект для отримання ренти на владу і власність. Такий тип пострадянських капіталістичних відносин, пов'язаний з привласненням влади й економічних ресурсів, поставив трансфер-клас перед необхідністю встановлення в Україні авторитаризму в політиці та монополії олігархату в економіці країни.

¹⁰² Цит. за: *Базилевський В.* Холодний душ історії. – С. 560.

По-п'яте, люстрація комуністичної номенклатури навіть не ставилася на порядок денний політичних перетворень в Україні. Комуністична партія України, хоча й була формально заборонена, але згодом, шляхом перереєстрації, швидко легалізувала свою діяльність.

По-шосте, на відміну від Словаччини, **Україна перебуває у процесі постколоніального переходу**. Її соціум глибоко розділений колоніальною спадщиною, що значно посилює залежність України від Росії та вплив останньої не тільки на зовнішньополітичне позиціонування офіційного Києва, а й на внутрішні процеси в Україні. Важливими компонентами цієї спадщини є не лише економічна залежність, а й «малоросійський» та колоніальний характер владної еліти України, а також наявність на її території значного сегмента «малоросійського» за своєю ментальністю соціуму, який ідентифікує себе з «руським миром» та євразійською культурною й геополітичною орієнтацією. Наявність цього соціуму переводить конфлікт з міжетнічного у площину міжрегіонального внутрішньоукраїнського протистояння між україномовними та російськомовними українцями (між українцями та «малоросами», між Заходом і Сходом України).

Таким чином, авторитаризм в Україні, на відміну від Словаччини, зміцнюється не на тлі національної інтеграції чи націоналізму, а на тлі національної дезінтеграції, денаціоналізації та трансформації України в «Малоросію».

Звичайно, в Україні, як і у Словаччині, процеси мають еволюційний характер, на підставі чого експерти виокремлюють два історичні періоди таких трансформацій: період 1990-х рр. і сучасний, котрий розпочався у 2000-ні рр. Упродовж цих двох періодів як в Україні, так і у Словаччині спостерігалися різні осі соціальних трансформацій та конфліктного протистояння. Зокрема, словацькі, українські та російські експерти називають три головні осі такої диференціації:

- 1) авторитарно-ліберальна;
- 2) соціально-економічна;
- 3) етнокультурна.

Для Словаччини в 90-х рр. головною домінантою була авторитарно-ліберальна вісь диференціації. Епіцентром політичного конфлікту було ставлення словацького суспільства та його політикуму до авторитарного режиму. Цей конфлікт почав згасати тільки після відставки В. Мечіяра і провалу його політичної сили на парламентських виборах 1998 р.

Класова диференціація посилюється тільки в другий період, що проявилось під час парламентських виборів 2006 р., після остаточного згасання авторитарно-ліберального конфлікту. Диференціація по осі **праві – ліві** виводить на перший план дискусію із соціальних та економічних питань і проблему майнового розшарування й конфлікту між соціальними класами. Останнім часом у Словаччині спостерігається посилення етнокультурної диференціації, яка являє собою «потенційний простір для великого культурного зіткнення»¹⁰³. Центральне місце в цьому зіткненні посідає проблема вибору ідентичності з питань мови, релігії, міжнародних відносин, того, якою має бути словацька держава – національною чи громадянською? Таким чином, у Словаччині протягом двадцятилітньої історії її державної незалежності спостерігалася *трансформація осі соціальної диференціації від авторитарно-ліберальної до соціально-економічної та етнокультурної складової*.

В Україні також присутні ці три головні осі трансформаційних процесів. Проте в різні історичні періоди вони мали різну, відмінну від ситуації в Словаччині, домінанту. У 1990-ті рр. спрямованість політичного процесу в Україні, як і в інших пострадянських країнах, характеризувалася двома ключовими тенденціями: *стабілізацією та адаптацією*. Як еліта, так і більша частина суспільства були зацікавлені в стабілізації суспільно-політичної ситуації після розпаду Радянського Союзу. Важливість адаптації полягає в тому, що переважна більшість суспільства була не готова до нових умов, тим більше до радикальних соціальних змін. Посткомуністична еліта також була не зацікавлена у змінах, оскільки намагалася зберегти владу.

Етнокультурний конфлікт в Україні в цей період також був фактично відсутній. Соціально-економічні та політичні можливості українських громадян не були обмежені жодним етнолінгвістичним критерієм. Як стверджує О. Гарань, це стало результатом, «поперше, компромісу між націонал-демократичною опозицією та націонал-комуністами і, по-друге, толерантного ставлення Руху та етнічних меншин один до одного». Цей компроміс «малоросійської» еліти з українцями-аборигенами був потрібен «великою мірою саме для легітимізації новоздобутої ролі – як на міжнародній арені, так

¹⁰³ *Кривый В.* Разграничительные линии в словацком обществе: множество режимов, коммунизм и индустриальная модернизация / Опыт демократических преобразований Словакии / под ред. Мартина Бутора, Григория Мясезжикова, Мирослава Коллара. – Братислава: Институт общественных проблем, 2007. – С. 63.

і на внутрішній, та для маскуванню переважно креольського характеру нової держави і панівного становища в ній креольських еліт, особливо в найголовнішій для них галузі – економічній. Звідси – певні поступки та концесії для аборигенів, зокрема в малоприбутковій гуманітарній сфері», зазначає М. Рябчук¹⁰⁴.

Уособленням панівного становища цієї креольської чи «малоросійської» еліти став насамперед великий донецький капітал, інтереси якого сконцентровані переважно у видобувній та обробній галузях, а також у важкій енерговитратній промисловості, металургії та металопрокаті. Статки Партії регіонів, у якій сконцентровані представники цієї фінансово-промислової групи, становлять близько двох десятків мільярдів доларів США¹⁰⁵.

У 2000-ні рр. починається новий етап трансформаційних перетворень в Україні. Особливостями цього періоду можна вважати нові тенденції, які з'явилися в економічній, політичній та гуманітарній сферах суспільного життя України.

В економічній сфері домінантними стали три ключові тенденції. По-перше, після економічного колапсу та дезінтеграції торговельно-економічних та промислових зв'язків почався процес економічного зростання. Стрімке падіння ВВП у 1990-ті рр. змінилося на його зростання з 5% до 7% щорічно в першій половині 2000-х рр. Поступово почало відновлюватися промислове виробництво, формуватися національна економіка, яка адаптувалася до потреб як внутрішнього, так і зовнішнього ринків.

По-друге, у результаті економічного зростання й запровадження елементів ринку почали формуватися середній клас, малий і середній бізнес. По-третє, найголовніше, на початок 2000-х рр. загально завершився перерозподіл державної власності й економічних ресурсів країни між трьома регіональними кланово-олігархічними угрупованнями: київським, дніпропетровським і донецьким, після чого між ними загострюється боротьба за перерозподіл цих ресурсів та влади. Якщо на початку 90-х рр. ключові позиції в приватизації державної власності країни обіймав київський клан, то в середині 1990-х рр. з перемогою Л. Кучми на президентських виборах ці позиції перебрав дніпропетровський клан. У першій половині 2000-х рр. загострилася боротьба між дніпропетровським та донецьким кланами, останній набирав дедалі більшого впливу не тільки в донецькому

¹⁰⁴ *Рябчук М.* Постколоніальний синдром. Спостереження. – К. : К.І.С., 2011. – С. 244–245.

¹⁰⁵ Як за рік утричі збільшити статки. – <http://surma.moy.su/publ/1-1-0-2936>.

регіоні, а й у центральних органах державної влади. Закріплення монополії на владу й економічні та природні ресурси цих двох кланово-олігархічних угруповань потребувало відновлення авторитаризму.

По-четверте, у соціально-економічній сфері відбувалися різкі розшарування, коли понад 80% національного надбання опинилося в руках 100 сімей, тоді як майже половина суспільства опинилася за межею бідності. Таке матеріальне розшарування суспільства висуло запит на соціальну справедливість і сформувало соціально-економічне протиріччя як економічну передумову «Помаранчевої революції». Реакцією ж олігархії на загострення соціально-економічних відносин стало закриття соціальних ліфтів і каналів вертикальної мобілізації суспільних верств населення. У такий спосіб розвиток соціально-економічного конфлікту сформував революційну ситуацію в країні.

Таким чином, головною домінантою конфлікту в Україні, як і у Словаччині, у першій половині 2000-х рр. була соціально-економічна диференціація. Різниця ж між словацькою та українською ситуаціями полягає в тому, що у Словаччині цей конфлікт виник після падіння авторитарного режиму, а в Україні – до його появи. Пояснюється це тим, що у Словаччині авторитаризм виник на ідеологічній основі націоналізму, пов'язаний з отриманням державного суверенітету. Україна ж отримала державний суверенітет у результаті номенклатурної революції, основним мотивом якої були політико-економічні інтереси старої номенклатури, а не ідеологія. Відповідно, і становлення авторитарного режиму в Україні було зумовлене тими самими інтересами цього олігархічного трансфер-класу. Отже, подібна логіка розвитку економічних процесів зумовила сповзання України, як і інших пострадянських країн, де здійснювалася номенклатурна приватизація, в авторитаризм.

У політичному житті України ця тенденція набрала сили з приходом до влади олігархічної еліти, яка підлаштувала демократичні норми під свої потреби, сформувавши систему, яку можна назвати «олігархічною демократією». За такої системи, як зазначає радник Представництва Фонду К. Аденауера в Україні Ігор Плашкін, «непідзвітність еліти суспільству та інформаційна деформація суспільства роблять таку еліту закритою від самого суспільства і перетворюють її на клан. Коли така еліта напрацьовує свої родинні, фінансові та інші зв'язки з великим бізнесом, то створюється модель держави, де ми і живемо і яка називається планово-олігархічною. А управління такою країною зводиться до того, щоб утримувати баланс не між трьома гілками влади, а між цими кланово-олігархічними

структурами»¹⁰⁶. Власне, виконання цієї функції і стало одним з основних повноважень Президента України з приходом олігархічної еліти до влади в Україні.

Логічним завершенням розвитку «олігархічної демократії» було встановлення авторитарного режиму в країні. Оскільки після завершення розподілу державної власності й державної влади між основними класово-олігархічними угрупованнями в Україні, між останніми розгорнулася боротьба за монополію на владу і власність, що неминуче потребувало б установавання авторитарних форм правління країною. Цей сценарій розвитку України мала б закріпити перемога провладного кандидата В. Януковича на президентських виборах 2004 р. Проте «Помаранчева революція», яка сталась у результаті фальсифікації президентських виборів, зірвала реалізацію такого сценарію подій і визначила національно-демократичну європейську перспективу розвитку країни.

«Помаранчева революція» стала першим значним запитом на демократію в Україні. На відміну від номенклатурної революції, це була революція цінностей. Її рушійною силою стало насамперед молоде громадянське суспільство, яке утворилося в умовах хоча і обмежених «олігархічною демократією», але все ж таки демократичних свобод. Іншу складову революційної сили утворили затиснутий олігархами середній і малий бізнес та рештка київського олігархічного клану, який виявився обділеним у результаті перерозподілу влади і власності. Така неоднорідна соціальна база революції не змогла висунути команду реформаторів і політичних лідерів, які втілили б ідеологічні гасла демократії та національного розвитку.

Проте у процесі «Помаранчевої революції» вісь соціальної диференціації перейшла із соціально-економічної в етнокультурну й авторитарно-ліберальну площини. Національно-культурна площина була обрана сторонами революційного протистояння для політичної мобілізації населення східних і західних регіонів України. Соціальною базою донецького олігархічного угруповання стали східні та південно-східні регіони України, де панувала радянсько-колоніальна ментальність і де, відповідно, Партією регіонів експлуатувалися антинатовські, антиєвропейські, антиукраїнські та антинаціональні гасла. Населення західної та центральної частин України підтримало ідеї національного відродження та європейський демократичний вибір, тому воно виявилось прихильником «Помаранчевої революції».

¹⁰⁶ Роль еліт у трансформаційному суспільстві : збірник матеріалів «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 9.

«Помаранчева революція» змінила також розстановку сил у середовищі олігархії. З відставкою Л. Кучми з президентської посади, дніпропетровський клан утратив свій вплив на процес приватизації та державну владу. Українська олігархія після революції почала гуртуватися переважно навколо донецького кланово-олігархічного угруповання. Лідери ж «Помаранчевої революції» після приходу у владні структури теж почали інкорпоруватись у рентну економіку, намагаючись отримати свою частку ренти на владу і власність. Це прагнення врешті-решт і призвело до остаточної їх поразки і втрати влади, а суспільство – до втрати демократичних завоювань.

Донецький олігархічний клан у результаті поразки «помаранчевих» політичних сил і розчарувань суспільства в їхній дієздатності отримав монополію на владу і власність у країні, остаточно закріпивши її перемогою на президентських виборах 2010 р. Прагнення до збереження цієї монополії спонукало Партію регіонів на чолі з В. Януковичем відновити побудову авторитарного режиму в Україні, перервану «Помаранчевою революцією». Формування авторитарного режиму, який В. Янукович здійснює в Україні інтенсивними темпами, знову перенесло головну вісь протистояння у країні в авторитарно-ліберальну площину.

Проте це не означає, що зникло соціально-економічне протистояння. Навпаки, воно значно посилилося з огляду на зубожіння широких верств населення, тиск і нищення середнього й малого бізнесу та переведення фінансових потоків і бюджетних резервів на потреби олігархату. У цих умовах політика жорсткого популізму, до яких перші два роки вдавалася владна команда В. Януковича, із часом утратила свою ефективність. Його намагання запровадити путінську авторитарну модель, запропонувавши населенню підтримати авторитарний режим в обмін на «покращення життя вже сьогодні», також не мали успіху, оскільки не було чим, на відміну від російських нафтодоларів, цей добробут забезпечувати.

У підсумку чинна влада в Україні вирішила нівелювати соціальну напруженість і статусний конфлікт у суспільстві шляхом трансформації його в міжрегіональний, внутрішній конфлікт, посилюючи тим самим протистояння між Сходом і Заходом України, між україномовними та російськомовними українцями. Таким чином, **побудова авторитарного режиму в Україні супроводжується переміщенням головного конфліктного протистояння із соціально-економічної в лінгвістично-культурну сферу.** Таку політику можна вважати наступом на українські цінності. Вона обумовлена насамперед процесом трансформації інтересів владної олігархічної еліти. Якщо в 1990-ті рр. для трансфер-класу головними були економічні

та політичні інтереси, пов'язані з привласненням влади й ресурсів, а гуманітарна сфера її мало цікавила, то тепер, із закріпленням власності на політичну владу й економічні ресурси країни, вони вирішили монополізувати ідеологію, придавши їй антиукраїнську та антинаціональну спрямованість.

Така антиукраїнська спрямованість гуманітарної політики чинної влади зумовлена тим, що населення Західної України для Партії регіонів є ворожим електоральним полем. На відміну від патерналістської, прорадянської налаштованості східних і південно-східних регіонів – ядра електорату партії влади та соціальної опори авторитаризму – населення західного регіону України орієнтується на національні та європейські демократичні цінності. Тому підкорення цього електорату авторитарним режимом здійснюється шляхом нищення його цінностей. Така політика призведе до неминучого перетворення України на реальний простір для масштабного конфлікту ідентичностей, результатом якого стане або втрата територіальної цілісності України, або втрата українцями своєї власної національної ідентичності.

Отже, порівняльний аналіз процесу встановлення авторитарного режиму в Словаччині в 1994–1998 рр. і в Україні в сучасний період дає підстави говорити про наявність спільних рис, тенденцій, методів і засобів його встановлення з деякими національними відмінностями.

Повернення до авторитаризму: загальні тенденції та особливості

1. Соціальною базою авторитаризму в Словаччині й в Україні виявилися соціально незахищені верстви населення, пенсіонери, мешканці сіл та депресивних регіонів, маргінальні соціальні прошарки. Типовими для цих соціальних прошарків є економічний патерналізм та провінційно-авторитарне мислення. **Відмінність соціальної бази авторитаризму в Україні полягає в її регіональних особливостях.** Ядром підтримки авторитарного режиму в Україні є мешканці її східних і південно-східних регіонів, у суспільній свідомості яких глибоко закріплені радянські стереотипи поведінки та колоніальний світогляд, пов'язаний з орієнтацією на Росію як на колишню метрополію та спільну державу. Відмінність полягає й у тому, що авторитаризм В. Мечіяра у Словаччині формувався на хвилі націонал-популізму, а авторитаризм В. Януковича – на антинаціональній хвилі постколоніалізму та «малоросійського»

провінційного шовінізму. Відповідно, якщо політичною базою авторитаризму В. Мечіяра були ліві та праві партії націоналістичного спрямування, то політичною базою сучасного авторитарного режиму в Україні є Партія регіонів, ядро якої складають олігархи – вихідці з донецького регіону, а також комуністи. Основою такого неприродного альянсу олігархів і комуністів є антиукраїнська антинаціональна спрямованість їхніх поглядів та ідеології.

Відмінність політичної та соціальної бази авторитаризму в Україні, порівняно зі словацькою ситуацією, полягає в тому, що ця ситуація не має яскравого етнічного забарвлення. У Словаччині це було обумовлено зростанням національної свідомості як самих словаків як титульної нації, так і свідомості національних меншин. В Україні ж свідомість національних меншин здатна розвиватися швидше, ніж свідомість самих українців. Інертність становлення національної свідомості українців як титульної нації породжена багатьма причинами, проте головною з них, на думку автора, є конфлікт ідентичності української нації, який уявляється як конфлікт між українцями й «малоросами» (російськомовними українцями – «креолами»). Звідси виходить і байдужість етнічних українців до того, якою має бути Українська держава – громадянською чи національною?

2. Як Україна, так і Словаччина являють собою «розділене суспільство». Проте якщо у Словаччині питанням вододілу суспільства є етнічний та політичний чинники, то в Україні цей вододіл проходить за регіональним та ментально-культурним критерієм. В умовах такої етнічної, етнокультурної та етнолінгвістичної неоднорідності права етнічних меншин стають предметом гострої політичної боротьби, в яку втручаються й зовнішні сили. Так, у Словаччині угорська меншина в цій боротьбі апелює до Угорщини, а в Україні – російськомовні українці апелюють до зв'язків з Росією. Це наводить на висновок, що в умовах розділеного суспільства еліті значно важче досягти консенсусу, відсутність якого поляризує суспільство і врешті-решт приводить, за визначенням Соні Самолані, або до неконсолідованої демократії чи псевдодемократії, або до повернення авторитаризму¹⁰⁷. Наочним прикладом подібної тенденції є Україна, яка за 20 років пройшла шлях від псевдодемократії часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми (1991–2004), неконсолідованої демократії часів президентства В. Ющенка (2005–2010) і під кінець прийшла до авторитаризму В. Януковича.

¹⁰⁷ *Сомолани С.* Словацкий путь к демократии: от отклонения («девиации») к стандартной «новой демократии». – С. 69.

Перспектива такого тренду веде до поглиблення регіонального та ментально-культурного внутрішньоукраїнського конфлікту, який загрожує значно більшою нестабільністю, ніж соціально-економічне розшарування суспільства.

3. Порівняльний аналіз показує, що становлення авторитаризму як у Словаччині, так і в Україні відбувалося за одним і тим самим сценарієм. Основними рисами переходу до авторитарного режиму були й залишаються:

- 1) антагонізм між правлячою коаліцією та опозицією;
- 2) монополія правлячої партії на всі органи влади та державні інститути;
- 3) проведення законів, спрямованих на концентрацію влади в руках президента і його правлячої партії;
- 4) послаблення парламенту й виконавчої влади;
- 5) авторитарні та брутальні методи поведінки правлячої коаліції щодо опозиції;
- 6) нагнітання міжетнічної напруженості у випадку Словаччини та внутрішньоукраїнського конфлікту ідентичності в Україні;
- 7) порушення правлячою партією верховенства закону за принципом «своїм – усе, опозиції – закон»;
- 8) керованість судової системи;
- 9) використання правоохоронних органів і силових структур для політичного тиску на опозицію та суспільство;
- 10) наступ на свободу слова, монополія на засоби масової інформації й тиск на незалежні ЗМІ;
- 11) конфлікт влади з громадянським суспільством;
- 12) маніпулювання виборчою системою та намагання використати демократичні процедури для закріплення монополії на владу;
- 13) маніпулювання положеннями Конституції та її грубе порушення;
- 14) застосування Кримінального кодексу для переслідування політичних опонентів;
- 15) запровадження ідеології панславізму, ізоляціонізму, російського шовінізму;
- 16) ігнорування Заходу, спротив євроатлантичній інтеграції та антинатовська риторика в офіційній чи партійній пропаганді;
- 17) пониження рівня самоідентифікації громадян із власною національною державою.

Шляхи подолання авторитаризму країнами Центральної Європи

Досвід виходу з авторитаризму країн Центральної Європи говорить про необхідність заміни таких компонентів політичної системи, як соціальна база, політична культура, політична еліта, опозиція, виборча система, політичні інститути влади, конституція, політична ідеологія, зовнішня підтримка.

Соціальна база. Формування соціальної бази демократії є ключовим завданням демократичних перетворень, котрі неможливі без масової підтримки з боку суспільства. Таку соціальну базу становить молоде покоління та інтелектуально освіченні верстви населення, які не застали часів комуністичного режиму. Центральне місце у формуванні соціальної бази демократії обіймають інститути громадянського суспільства, незалежні ЗМІ, асоціації малого та середнього бізнесу. Для становлення демократії потрібна критична маса внутрішніх акторів.

Підвищенню політичної активності суспільства сприяє дискредитація чи самодискредитація авторитарного режиму. Так, переломним моментом для подолання авторитаризму В. Мечіяра у Словаччині стало підвищення активності виборців під час парламентських виборів, зумовлене дискредитацією існуючого політичного режиму. Водночас причинами підвищення апатії та політичної пасивності суспільства можуть бути споживацькі настрої населення, репресії та популістська політика, які проводяться з боку авторитарної влади. Так, в Угорщині та Чехії після жорстких придушень масових виступів у 1956 р. та 1968 р. народ перестав виходити на вулиці і брати участь у політичних акціях. Відтак під час демократичних перетворень опозиція не мала широкої підтримки населення у формі масових політичних акцій.

Особливість соціальної бази демократії в Україні полягає в тому, що вона має суттєві регіональні відмінності. Схід і Південний Схід України, де домінують споживацькі настрої, радянська політична культура з елементами культури кримінальної та колоніальні стереотипи поведінки, рівень політичної активності населення є дуже низьким. Такий стан суспільної свідомості є надзвичайно сприятливим для зміцнення авторитаризму в країні. Західний регіон, навпаки, має сталі історичні традиції впровадження елементів демократії та орієнтується більше на національні й демократичні цінності, ніж на споживацькі потреби, відтак і рівень політичної культури та політичної активності населення цього регіону в політичних процесах є значно вищим, ніж східних та південно-східних

регіонів України. Не випадково, що цей регіон складає електоральне ядро демократичних сил.

Політичні еліти. Досвід країн Вишеградської групи доводить, що навіть за умов пасивності та споживацьких настроїв населення демократичні перетворення можливі за наявності консолідованої політичної еліти та об'єднання опозиції в потужну дисципліновану організацію. Без консолідованої еліти неможлива консолідована демократія. Саме завдяки утворенню консолідованої еліти були проведені демократичні перетворення в таких країнах, як Чехія, Угорщина та Польща. Наявність в опозиційних силах чіткої стратегії демонтажу авторитарного режиму, відновлення демократії та проведення економічних і політичних реформ забезпечили демократичним силам у цих країнах безумовну перемогу.

Так, демократичні перетворення в Польщі були здійснені завдяки поєднанню інтелектуальної та масової опозиції, об'єднаних сильною організацією, якою був рух «Солідарність». Водночас, на відміну від Польщі, угорська демократична опозиція була роздроблена політично й ідеологічно. Вона не мала власного інтелектуального проекту побудови демократичної Угорщини. Проте вона досягла консенсусу з реформаторським крилом Угорської соціалістичної партії в національному питанні, зокрема щодо угорської меншини за кордоном. На підставі цього консенсусу реформатори з Угорської соціалістичної партії взяли на себе основний тягар демократичних перетворень в Угорщині.

Польський досвід також указує на те, що найчастіше консенсус між старою владною елітою та опозицією стосується питання *національної ідентичності*. Це – об'єднання зусиль різних за своїм ідеологічним спрямуванням партій заради нації. У польській еліті консенсус щодо національної ідентичності був досягнутий завдяки об'єднувчій ролі католицької церкви. Україна, на жаль, не може скористатися цим прикладом, оскільки в ній не сформована консолідована українська нація, тому питання національної ідентичності не є предметом консенсусу. Навпаки, воно стало предметом гострого національно-культурного конфлікту, який має тенденцію до ескалації.

Таким чином, в Україні відсутня не тільки консенсусна еліта, а й національна еліта взагалі. Утім, це не означає, що в Україні неможливо досягти консенсусу. Уперше цей консенсус був досягнутий у 1991 р. між націонал-комуністами й націонал-демократами з приводу державного суверенітету України, що й визначило мирний характер «номенклатурної революції». Консенсус між регіональними елітами був досягнутий і в часи «Помаранчевої революції», яка теж відбулася мирно. Проте цей консенсус стосувався тільки права рен-

ти на владу і власність у країні. Отже, в Україні владна еліта, як і контр-еліта, яка перебуває в опозиції, зорієнтовані не на національні інтереси, а на свою частку участі в рентній економіці та приватизації влади. Саме тому опозиційні партії формуються та об'єднуються не на підставі ідеології, а на основі бізнес-інтересів і політичних амбіцій їхніх лідерів.

Партії в Україні є надзвичайно персоналізованими. Вони створюються під конкретних персон для обслуговування їхніх приватних інтересів та інтересів їхнього близького оточення. Це є однією з причин того, чому українська опозиція не здатна консолідуватися й консолідувати навколо себе широкі верстви населення.

Виборча система є тільки механізмом представлення інтересів суспільства та політичних сил, котрі ці інтереси намагаються просувати у владі. Тож електоральна демократія ще не забезпечує консолідованої демократії. Таким чином, немає прямої кореляції між демократією та мажоритарною чи пропорційною системою. В Україні пропорційна система, яка вважається прогресивнішою, призвела до авторитаризму, так само як і запровадження змішаної системи значно полегшило тотальний контроль правлячої Партії регіонів над місцевими органами влади.

Якщо партії не дотримуються демократичних принципів під час виборів і під час діяльності в парламенті, вони сприяють формуванню авторитаризму. Якість парламенту визначається насамперед його представництвом: суспільством, політичними партіями, елітами. Головне, щоб виборча система була максимально прозорою й унеможлиблювала фальсифікації та забезпечувала максимальну явку виборців і волевиявлення народу.

Конституція. Незмінність Конституції виступає певною гарантією демократії. Досвід Словаччини та України доводить, що авторитарні лідери, прийшовши до влади в результаті парламентських чи президентських виборів, намагалися передусім змінити Конституцію. Недоліки ж Конституції дають можливість маніпулювати нею з метою встановлення авторитарного режиму, але існуючі конституційні рамки значно ускладнюють цей процес. До них, зокрема, належать вимоги конституційної більшості в парламенті та Конституційний суд.

Проте якщо у Словаччині Конституційний суд став на захист конституції, і В. Мечіяру для її зміни не вистачило більшості голосів у парламенті, то в Україні навпаки: парламентська більшість була сформована в неконституційний спосіб, а Конституційний суд виявився кишеньковим органом у руках Президента і слухняним виконавцем його волі, нерідко виносячи рішення, протилежні попереднім.

Кроки, які сприяють поверненню до демократії, або порядок денний головних завдань для України

Досвід Словаччини, знову ж таки, доводить, що перемога над авторитаризмом можлива тільки за умови реалізації продуманої та далекосяжної стратегії дій консолідованих опозиційних сил. До таких дій належать:

1) об'єднання опозиції на ідеологічній основі та мобілізація нею соціальної бази демократії;

2) максимальне унеможливлення фальсифікації та втрати голосів виборців;

3) активна діяльність неурядових організацій і громадянського суспільства під час виборчого процесу;

4) підтримка незалежних засобів масової інформації;

5) дискредитація авторитарного режиму в суспільній свідомості;

6) відновлення Конституції, деформованої авторитарним режимом та реорганізація діяльності Конституційного суду;

7) ліквідація деформацій у законодавстві та відновлення демократичних механізмів функціонування політичної системи;

8) люстрація представників найвищих органів державної влади та судової системи, правоохоронних органів і силових структур, задіяних у здійсненні репресій проти політичних опонентів та громадянського суспільства;

9) проведення радикальних реформ у ключових секторах суспільства: системі охорони здоров'я, освіті, оподаткуванні та системі соціального забезпечення, гуманітарній сфері.

Роль ЄС і НАТО у зміцненні демократії

Швидкий і мирний характер переходу країн Центральної Європи від комуністичних авторитарних режимів до демократії зумовлювався насамперед тим, що ці перетворення були безпосередньо пов'язані з європейською та євроатлантичною інтеграцією.

Членство в НАТО не лише забезпечило цим країнам незворотний характер демократичних реформ, а й унеможливило повернення авторитаризму в посткомуністичний перехідний період. У який спосіб НАТО виконала свою історичну місію у становленні демократичних режимів у країнах Центральної та Центрально-Східної Європи?

По-перше, приєднання до НАТО змусило владні еліти країн – кандидатів на членство прийняти умови й узяти на себе

зобов'язання членства, пов'язані з утвердженням демократичних стандартів і сповідуванням демократичних цінностей. Тим елітам, які відповідали цим вимогам, надавалася всіляка підтримка з боку Альянсу.

По-друге, і це головне, **Альянс через свої механізми здійснював стримуючу функцію щодо монополізації трансфер-класами влади і власності в посткомуністичних країнах.** Очевидно, Андрій Рябов має рацію, коли стверджує, що членство в НАТО та ЄС наклало жорсткі обмеження на поведінку трансфер-класів у всіх пострадянських країнах Центрально-Східної Європи. Після підписання відповідних документів у статусі країн – кандидатів на членство практично всі уряди центрально- і східноєвропейських країн, незалежно від їхньої партійної та політичної належності, фактично були змушені проводити одну й ту саму політику¹⁰⁸.

Це пояснює той факт, що, з одного боку, частину країн, таких як Польща, Румунія та інші, до НАТО та ЄС привели колишні комуністичні партійні функціонери, а з другого – ті трансфер-класи, які намагалися встановити авторитарний режим, чинили всілякий спротив європейській та євроатлантичній інтеграції та проводили у своїх країнах антинатовську й антизахідну пропаганду.

Інша функція ЄС та НАТО в демократизації країн – це тиск на авторитарні режими, які не поділяють демократичних цінностей. Проте, як показує досвід Словаччини та інших посткомуністичних країн, політика тиску з боку ЄС може бути ефективною тільки в тому разі, коли внутрішні актори зацікавлені в членстві в ЄС і НАТО. Коли ж такої критичної маси внутрішніх акторів немає, зовнішній вплив не може бути ефективним.

Україна являє собою саме той класичний приклад, коли влада декларує бажання членства в ЄС, проте не прагне дотримуватися вимог і стандартів членства в ЄС і не поділяє цінностей Євроспільноти. На жаль, в Україні відсутня також критична маса внутрішніх акторів, які докладали б реальних зусиль для набуття членства в ЄС, і тим більше – в НАТО.

Таким чином, інтеграція в ЄС і НАТО виявилася ключовим чинником демократичних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи, без якого цей процес був би набагато боліснішим, тривалішим та суперечливішим, оскільки в більшості країн бракувало необхідних умов для таких політичних трансформацій. Не випадково одним з важливих чинників перемоги демократії над

¹⁰⁸ *Рябов А.* Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций.

авторитаризмом у Словаччині стало відновлення її можливості приєднатися до НАТО та ЄС після 1998 р.

Важливу роль у зміцненні демократії відіграють сталі й тісні зв'язки пострадянських країн із країнами ЄС і НАТО, через які може здійснюватися такий демократичний зовнішній вплив. Зокрема, процес демократизації Словаччини відбувався в рамках чехословацького шляху, завдяки якому Чехія згодом стала прикладом таких трансформацій для словаків. Подібний зовнішній вплив ЄС і НАТО чинять і на Україну, проте цей вплив нівелюється потужнішим впливом Росії. У різні історичні періоди цей вплив мав різну спрямованість. Власне, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. демократичні процеси в Україні розпочалися завдяки потужним імпульсам ідеї демократії з Росії. Проте у 2000-х рр. цей вплив змінив спрямованість з демократичного на авторитарний. Про значну перевагу авторитарного впливу Росії на Україну, порівняно з демократичним європейським впливом, свідчить намагання В. Януковича та провладної Партії регіонів збудувати пугінську модель авторитарного режиму в Україні.

Висновки для України

Порівняльний аналіз трансформаційних процесів у країнах Центральної та Східної Європи й України переконливо свідчить про наявність глибоких розбіжностей між цими процесами, поряд з певною їх схожістю. Порядок денний соціальних змін в Україні є набагато складнішим, ніж у країнах Центральної та Східної Європи, де процес установа демократії зумовлювався насамперед зовнішнім чинником. Процес приєднання до ЄС і НАТО дав можливість цим країнам компенсувати відсутність консолідованої еліти та масової підтримки широкими верствами населення. Сама ж ідея членства в ЄС і НАТО стала предметом консолідації цих еліт.

Україна втратила можливість такої зовнішньої підтримки демократичних процесів, принаймні на певний історичний період. Очевидно, ЄС і НАТО у процесі свого розширення враховували якісно іншу соціальну базу країн пострадянського простору. Завданням цих організацій була не інтеграція пострадянських країн у європейський цивілізаційний простір чи євроатлантичний безпековий простір, а недопущення відтворення нового радянського чи російського союзу, який мав би антизахідну спрямованість, тобто повернення в Союз.

Україна мала шанс долучитися до НАТО, однак еліта України залишається ще занадто сильно советизованою та колонізованою.

Отже, потрібен певний історичний проміжок часу, протягом якого Україна має подолати тягар минулого радянського ладу і створити необхідні передумови для повернення в Європу. Складність цього процесу не дає можливості копіювати чи переносити західну модель суспільства й політичного ладу на українське тло, як це зробили країни Центральної Європи впродовж 1990–2000-х рр.

Модель, якої потребує Україна, має враховувати цю її історичну, ментальну й геополітичну специфіку. Таким чином, перед Україною постають такі першочергові історичні завдання: десоветизація, деколонізація, дерусифікація, демократизація, деолігархізація, європеїзація та формування потужної інтелектуальної опозиції, досягнення консенсусу еліт щодо моделі майбутнього України та розробка чіткої стратегії суспільних змін.

Десоветизація була необхідним, ключовим елементом у всіх без винятку трансформаційних процесах у країнах Центральної та Східної Європи. У країнах Вишеградської групи вона розглядалась як звільнення від радянської окупації та відсторонення комуністичних колабораціоністських партій від влади. У країнах Балтії десоветизація також сприймалася як демонтаж окупаційного режиму й повернення до державного та суспільного устрою, який існував до 1939 р.

В Україні процес десоветизації має незавершений характер, більше того, з приходом до влади олігархічно-комуністичної коаліції у 2010 р. **почалась інтенсивна реставрація елементів радянського режиму та радянської суспільної свідомості.** Під впливом повернення до советизації суспільство дедалі більше спрямовує свої погляди в минуле, а не в майбутнє країни. Тож без завершення процесу десоветизації неможливо думати про втілення стратегії розвитку України. Десоветизація держави повинна мати комплексний характер та охоплювати такі сфери: систему державного управління, законодавство, освіту, культуру, інформаційну й гуманітарну сфери.

До цього часу *сфера державного управління* в Україні залишається значною мірою радянською. Тож десоветизація державних інститутів передбачає демонтаж рудиментів радянської системи державного й адміністративного устрою та заміну її сучасною системою державного менеджменту. Вона передбачає також такі завдання, як адміністративна реформа, заміна старих радянських кадрів молодими й освіченими фахівцями, перехід на сучасну систему підготовки управлінських кадрів.

Законодавча база. В Україні продовжують діяти старі радянські закони, які зберігають та відтворюють радянську систему суспільних відносин. Таким чином, десоветизація законодавчої бази

передбачає комплексну ревізію тих законів, які були прийняті ще в часи Радянського Союзу у сфері кримінального, цивільного, адміністративного, господарчого права.

У гуманітарній сфері десовєтизація передбачає: відмову від символів радянської комуністичної ідеології та перегляд історії Радянської України в контексті українських національних інтересів і традицій, подолання радянських міфів і стереотипів, споживацьких та патерналістських настроїв у суспільній свідомості. Особливої уваги потребує десовєтизація сфери освіти й культури, де ще зберігаються та через російський шоу-бізнес, фільми, книги й журнали культивуються елементи радянської культурної традиції.

Деколонізація більшою мірою стосується процесів формування української нації та національної економіки.

В економічній сфері вона покликана вирішити такі завдання:

- зменшення енергетичної залежності від Росії;
- збалансування торговельно-економічних відносин і зменшення економічної залежності від Росії;
- інтеграцію української економіки в систему міжнародної промислової кооперації.

У політичній сфері:

- відмову від російської військової присутності на території України та конверсію місць базування Чорноморського флоту РФ;
- формування національної еліти України на українських національних та європейських цінностях і традиціях;
- вихід з-під впливу Росії, що передбачає обмеження цього політичного й економічного впливу на українських чиновників, політиків, владну еліту, державні структури, кадрову політику, суспільну думку та внутрішню ситуацію в Україні.

У гуманітарній сфері деколонізація означає насамперед дерусифікацію інформаційної сфери: радіо, телебачення, друкованих засобів масової інформації, Інтернету, освіти й культури. Мовна політика для забезпечення прав українців як титульної нації та прав національних меншин має орієнтуватися на пропорційне співвідношення етнічного складу населення в Україні.

Іншим важливим завданням деколонізації гуманітарної та суспільної сфери є повернення російськомовних українців до української національної ідентичності, подолання в них «креольського» «малоросійського» комплексу меншовартості й формування патріотизму та відчуття гідності за Україну.

Деолігархізація. Цей процес відбуватиметься об'єктивно в силу соціальної та економічної контрпродуктивності цього паразитуючого політичного класу. Проте, залежно від політичного режиму, цей

процес відбувається по-різному. В авторитарних країнах він здійснюється шляхом переділу, легальної чи нелегальної конфіскації олігархічного капіталу на користь сім'ї президента країни або владної групи, наближеної до нього. В інших випадках цей процес відбувається шляхом відсторонення олігархів від влади або, за визначенням президента Росії В. Путіна, «рівновіддаленість від влади», включно з їх ув'язненням. Демократичні механізми позбавлення трансфер-класів права ренти на владу і власність полягають у відокремленні бізнесу від політики. Ці механізми добре відпрацьовані у країнах західних демократій. Для України важливо запозичити й упровадити ці механізми в українську практику.

Європеїзація передбачає широкий комплекс заходів із формування в українському суспільстві європейських демократичних цінностей, політичної культури та європейської культурної традиції, що загалом передбачає встановлення й розвиток в Україні громадянського суспільства.

* * *

Досвід країн Вишеградської групи та кроки, які вони зробили на шляху демократизації, мають бути здійснені й в Україні. Очевидно, що сама Україна має пройти друге коло трансформацій від авторитаризму до демократії, якщо вона хоче залишитися незалежною суверенною державою і зберегтись як повноцінна українська нація.

Розділ II

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ТА УКРАЇНИ

§ 1. Основні пріоритети чеської зовнішньої політики в період посткомуністичних перетворень

Vim Достал

Вступ

«Оксамитова революція» означала поворотний пункт у всій чеській / чехословацькій державній політиці, зокрема в зовнішній політиці¹. Трансформація політичної, соціальної та економічної систем супроводжувалася докорінною зміною зовнішньополітичної орієнтації країни. Нові грандіозні пріоритети, представлені демократично обраним політичним керівництвом, були втілені протягом наступних десятиліть. Крім того, турбулентні зміни в міжнародній обстановці – закінчення «холодної війни» й розпад Радянського Союзу – потребували адекватної чеської / чехословацької реакції, відповідно до нового світового порядку.

У центрі уваги чеської зовнішньої політики 1990-х – та початку 2000-х рр. були такі основні питання: а) процес де-факто відновлення суверенітету на початку 1990-х рр.; б) створення механізму центральноєвропейського співробітництва; в) примирення чесько-німецьких відносин; г) вступ до НАТО; д) чеська позиція щодо вторгнення США в Ірак. Таке обмеження чехословацької / чеської зовнішньої політики після 1989 р. потребує значного онтологічно-епістемологічного переосмислення нашого дослідження.

Відновлення суверенітету – питання на 1990–1991 рр.

Хоча на 1989 р. Чехословаччина, відповідно до міжнародного права, була суверенним членом міжнародних відносин, насправді масова присутність радянських військ у країні та вимушене членство

¹ *Balík Stanislav, Čisář Ondřej. České veřejné politiky: úvod // Balík Stanislav, Čisář Ondřej, Fiala Petr et al.: Veřejné politiky v České republice v letech 1989–2009. – Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010. – P. 11–29.*

в таких військових та економічних організаціях, як Організація Варшавського договору та Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ), заперечували цей статус. Таким чином, першим і найважливішим пріоритетом першого демократично обраного уряду були чехословацько-радянські переговори про виведення Червоної армії та спільні зусилля всієї центральноєвропейської новонародженої демократії (Чехословаччина, Польща та Угорщина) щодо демонтажу Варшавського договору й РЕВ².

Такі цілі зовнішньої політики були загальними для всіх перехідних політичних об'єднань (Громадянського форуму, Громадськості проти насильства) і демократичних політичних партій (переважно для християнських демократів). Оскільки їхнє коріння походило з опозиційних рухів, то їм дісталася така інтелектуальна спадщина – інакомислення, згідно з яким присутність Червоної армії в Чехословаччині була частиною старого незаконного режиму, а членство в РЕВ та Варшавському договорі було наріжним каменем радянської імперії. Комуністична партія Чехословаччини в той час займалася здебільшого внутрішніми суперечками між старими кадрами номенклатури та прореформістами. Таким чином, вона мало звертала уваги на зовнішню політику і не змогла представити єдиної позиції. Проте скептицизм щодо державних пріоритетів був очевидним.

Хоча походження цього зовнішньополітичного пріоритету обумовлювалося в основному природою політичного режиму й політичними перетвореннями в Чехословаччині, були також певні зовнішні чинники, які вплинули на темпи й форми його реалізації. По-перше, Радянський Союз був економічно слабким, і М. Горбачов був готовий відпустити своїх колишніх сателітів. По-друге, така мета була спільною для Чехословаччини, Угорщини та Польщі, тому, не в останню чергу, ці кроки були зроблені з мовчазної підтримки Західної Європи та Сполучених Штатів.

Повторне набуття суверенітету де-факто, досягнутого після вигнання останнього радянського солдата 27 червня 1991 р. та формального демонтажу Варшавського договору 1 липня 1991 р. і РЕВ 28 червня 1991 р., було життєво неодмінним для розвитку незалежної чехословацької / чеської зовнішньої політики. Як би там не було, події початку 1990-х рр. залишалися б єдиними, які не піддавалися сумніву всіма пост-«оксамитовими» політичними елітами, за винятком безкомпромісного крила комуністичної партії.

² *Wallat Josefina. Czechoslovak/Czech Foreign and Security Policy 1989–1999 // Perspectives, 2002. – Vol. 17. – Winter. – S. 15–17.*

Центральноєвропейське співробітництво – економічне чи політичне?

Історично так склалося, що в міжвоєнний період Чехословацька Республіка мала складні відносини зі своїми сусідами, і суперечки серед політиків сприяли її розпаду в 1938–1939 рр. Проте цей гіркий досвід сприяв розробці довгострокових чехословацьких / чеських зовнішньополітичних пріоритетів, які були покладені в основу добросусідських відносин і розвитку центральноєвропейського співробітництва. Процес інституціалізації центральноєвропейського співробітництва почався лише через кілька місяців після приходу до влади нової політичної еліти в Центральній Європі, і завдяки тому, що нові політичні лідери використовували контакти, встановлені між їхніми рухами інакодумства в 1970-х і 1980-х рр. Ці особисті зв'язки допомогли сформулювати чітке бачення першого центральноєвропейського політичного проекту – Вишеградської групи, яка була заснована в лютому 1991 р. До її основних цілей належали: взаємне співробітництво в різних соціально-економічних областях, підтримка спільних зусиль в інтеграції до євроатлантичних інститутів та співпраці в повторному набутті суверенітету. Незабаром цей політичний інструмент дав змогу укласти Центральноєвропейську угоду про зону вільної торгівлі, створену в грудні 1992 р. В обох випадках Чехословаччина / Чехія являє собою ту рушійну силу, яка привела до створення цих документів.

Розширення центральноєвропейського співробітництва серед чеських демократичних політичних партій було беззаперечною концепцією. Однак з приводу її форми та цілей велися палкі суперечки. Незабаром дискусія розгорнулася між двома ідеологічними таборами, один з яких був представлений колишніми дисидентами і першою пост-«оксамитовою» політичною елітою, зокрема міністром закордонних справ Іржі Дінстбіром і президентом Вацлавом Гавелом. Їхній універсалістський інституціональний підхід віддавав перевагу політичному співробітництву в низці галузей, який повинен був привести до повного членства всіх країн у євроатлантичних інститутах. Ця інтеграція єдиним блоком оскаржувалася прем'єр-міністром Вацлавом Клаусом та його міністром закордонних справ, наступником Іржі Дінстбіра, Йозефом Зеленцем. Вони стверджували, що розбіжності між країнами Центральної Європи настільки величезні, що тільки економічне співробітництво в рамках СЕФТА має сенс³.

³ Wallat Josefina. Czechoslovak/Czech Foreign and Security Policy 1989–1999. – P. 19–23.

Цей утилітарний неоліберальний підхід переважав до 1998 р., коли новий соціал-демократичний уряд знову почав політичну співпрацю в рамках Вишеграда. Вишеградська група повернулася до своєї первісної мети, котра полягала в набутті повноправного членства всіх країн групи в Європейському Союзі й НАТО. Ця мета була досягнута у 2004 р. Та попри це щільна мережа контактів серед політиків, дипломатів і державних службовців, закладена в 1998–2004 рр., збереглася, завдяки чому Вишеградська група змогла успішно адаптуватися до нової реальності членства в ЄС. Тепер Вишеградська група слугує лобістською групою в рамках політичної системи ЄС.

Походження Вишеградської групи було частково мотивоване необхідністю центральноєвропейських країн «заповнити» центральноєвропейський вакуум влади, який виник між Західною Європою та Радянським Союзом після 1991 р. Трансформаційні процеси у країнах Східної Європи (наприклад у країнах Балтії) на початку 1991 р. були дуже складними, а Балкани – близькі до відкритого збройного конфлікту. За цих умов центральноєвропейські країни прагнули заявити про свою прозахідну орієнтацію та уникнути пастки «сірої зони», яка розривалася між хаосом на території колишнього Радянського Союзу та війною на Балканах. Крім того, політичне й економічне співробітництво в Центральній Європі було схвалено в ЄС. Це не тільки сприяло стабілізації цього географічного регіону, а й сприймалося як передумова для отримання майбутнього членства⁴.

Подальше втілення концепції неінституціоналізованого центральноєвропейського співробітництва матеріалізувалося у формі Вишеградської групи, яка протягом двох останніх десятиліть переживала злети і падіння. Діяльність Вишеградської групи не тільки значно поліпшила добросусідські відносини, піднявши їх на надзвичайно високий та історично унікальний для Чеської Республіки рівень, а й супроводжувала всі центральноєвропейські країни на їхньому шляху до повноправного членства в ЄС і НАТО.

Примирення чесько-німецьких відносин – подолання історичного тягаря

Спадщина складних чесько-німецьких відносин, котрі склалися в основному з першої половини ХХ ст., була повторно переглянута в 1990-х рр., оскільки потрібно було будувати новий фундамент

⁴ *Dangerfield Martin*. The Visegrád Group in the Expanded European Union: From Precession to Post accession Cooperation // East European Politics and Societies. – 2008. – Vol. 22. – No. 3. – P. 645.

для майбутнього політичного співробітництва. Добрі відносини з найбільшим і найбагатшим сусідом мають важливе значення для безпечного, мирного і процвітаючого життя Чеської Республіки як суверенного члена міжнародного співтовариства. Однак гіркий історичний досвід (по обидва боки кордону) і властиві чеській політичній думці побоювання німецького панування ускладнювали відновлення відносин між Прагою та Бонном / Берліном. По-перше, тоді домінував ліберально-ідеалістичний підхід до Німеччини, прикладом такого ставлення був жест Вацлава Гавела стосовно вигнаних німців у 1990 р. і відкрита чехословацька підтримка возз'єднання Німеччини. Цей період завершився підписанням у 1992 р. чехословацько-німецького договору про добросусідство, дружбу і співпрацю, який відкрив простір для двостороннього співробітництва в різних галузях (економічній, екологічній, транспортній та науково-технічній).

Реалістичніший підхід запроваджувався, починаючи з 1992 р., коли були висунуті претензії німецьких студентських політичних угруповань, котрі мали істотний вплив на німецьку федеральну політику і просили анулювати декрети Бенеша. З іншого боку, декрети Бенеша, які започаткували переміщення німців після 1945 р., сприймалися у Празі як одна з правових основ чеського суверенітету. Таким чином, на порядок денний двосторонніх відносин була поставлена чутлива тема інтерпретації історичної несправедливості та можливої компенсації або відшкодування втраченого майна. Після тривалих двосторонніх консультацій у січні 1997 р. було підписано чесько-німецьку декларацію про взаємні відносини і їх подальший розвиток. Обидві сторони зберегли своє власне тлумачення історії, однак погодилися, що історичний порядок денний не буде частиною двосторонніх відносин. Крім цієї символічної гарантії, декларація також заснувала нові інститути, які мали сприяти добрим відносинам чехів і німців (наприклад Чесько-німецький фонд майбутнього)⁵.

Два послідовні підходи до Німеччини, *ліберально-ідеалістичний* та *реалістичний*, були представлені двома політичними таборами. Прихильниками першого підходу були, в основному, колишні дисиденти (Вацлав Гавел, Іржі Дінстбір, Петро Пітгард), які вважали, що Німеччина ніколи не вдасться до застосування військової сили, оскільки вона достатньо контролюється членством у ЄС і НАТО. Вони приділяли менше уваги юридичним питанням і гарантіям, оскільки не очікували нових претензій з боку Німеччини. Водночас «реалісти», в основному Вацлав Клаус, Йозеф Зеленець і Ян Заграділ,

⁵ Handl Vladimír. Česká politika vůči Německu // Pick Otto, Handl Vladimír (ed.). Zahraniční politika České republiky: Úspěchy, problémy a perspektivy. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2004. – P. 71–82.

боялися впливу повторно об'єднаної Німеччини й наполягали на укладенні договору на новій основі. Зрештою переїмг останній підхід, хоча він був побудований на межі мінімального консенсусу з «ідеалістами», які наполягали на недоторканності декретів Бенеша.

Чесько-німецьке примирення стало важливим кроком на шляху до членства Чехії в ЄС і НАТО, хоча воно ніколи не формулювалось як необхідна умова для цього. Хороші двосторонні відносини з Німеччиною сприймалися як доказ чеської зрілості й готовності до дружби і співіснування в об'єднаній Європі. Таким чином, чесько-німецьку декларацію можна розглядати як «ключ від воріт» чеського членства в ЄС і НАТО.

Попри те що процес чесько-німецького примирення на міжурядовому рівні був припинений у 1997 р., жвавий діалог у чеському та німецькому суспільствах триває й досі. Іноді історичні питання стають заручниками внутрішньої політики в Чеській Республіці, як це мало місце напередодні загальних виборів у 2002 р. або ратифікації Лісабонського договору. Утім, історичний компроміс, досягнутий у 1997 р., залишається недоторканим.

Вступ до НАТО – без альтернативи?

Процес вступу Чеської республіки до НАТО нині видається природним. Однак на початку 1990-х рр. обговорювалися також інші концепції безпеки та оборони. Серед певних дисидентських кіл превалювали універсалістський та антимілітаристський підходи в баченні єдиної Європи, зокрема його поділяли Вацлав Гавел та Іржі Дінстбір. Чеська «післяоксамитова» зовнішня політика хотіла демонтувати не лише Варшавський договір, а й НАТО. В ідеалі європейська та трансатлантична система безпеки мала створюватися на основі Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Уже в 1991 р. стало зрозуміло, що через зовнішні чинники така архітектура безпеки недієздатна й немає жодного іншого вибору, окрім повноправного членства в НАТО⁶. Для поліпшення центральноєвропейського співробітництва й масованого лобіювання у Вашингтоні, а також в інших столицях країн НАТО були необхідні переговори. Згідно з рішенням про розширення НАТО, прийнятим у Мадриді в 1997 р., Чеська Республіка стала членом Альянсу 12 березня 1999 р.

Усі демократичні політичні сили поділяють думку, що тільки повне членство в НАТО гарантуватиме безпеку Чеської Республіки

⁶ Wallat Josefina. Czechoslovak/Czech Foreign and Security Policy 1989–1999. – P. 16–19.

в сучасних міжнародних відносинах. Однак серед соціал-демократів, коли вони були головною опозиційною партією (1992–1998), спостерігалось певне відсторонення від НАТО. Вони загравали з референдумом щодо вступу до НАТО, який згодом відхилили. Замість членства в НАТО соціал-демократи пропонували особливий статус Чеської Республіки, який виключав можливість розміщення ядерних сил на чеській території. Однак після відповідного навчання соціал-демократи включили членство в НАТО у свою програму як незаперечний елемент⁷. Таким чином, єдиною політичною партією, яка ідеологічно відмовилася від членства Чеської Республіки в НАТО, була Комуністична партія Чехії і Моравії⁸.

На рішення Чехословацької / Чеської Республіки подати заявку на повне членство в Альянсі вплинули головним чином зовнішні фактори, а не ідеалістичне бачення в 1991 р. відмінностей між Варшавським договором і НАТО. Жозефіна Валлат назвала три зовнішні стимули, які згодом привели до переорієнтації зовнішньої політики Чехословаччини⁹. По-перше, несприятливий розвиток ситуації в колишньому Радянському Союзі сигналізував про можливість перевороту в Москві. По-друге, жорсткий конфлікт у Югославії обмежував сферу стабільності в Центральній Європі і, по-третє, війна в Перській затоці довела військове домінування Заходу в умовах нового світового порядку.

Членство в НАТО стало консенсусним пріоритетом усіх демократичних політичних сил уже в 1991 р., і воно залишається наріжним каменем політики безпеки Чеської Республіки в наступні два десятиліття.

Чеська політика євроінтеграції

Нові політичні еліти 1990-х рр. мали досить поверхові уявлення про Європейський Союз. Відмінності між Радою Європи та інститутами ЄС були для багатьох політиків розмиті. Мало уваги приділялося також освіті дипломатів і державних службовців щодо логіки інститутів ЄС та сфери його політики. Основна помилка

⁷ *Mareš Miroslav. Česká republika // Dančák Břetislav, Mareš Miroslav (ed.). Zahraniční politika politických stran v České republice, Maďarsku, Polsku a na Slovensku. – Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2000. – P. 20–26.*

⁸ *Ibid.* – P. 30–32.

⁹ *Wallat Josefina. Czechoslovak/Czech Foreign and Security Policy 1989–1999. – P. 18–19.*

полягала в тому, що часто термін «Європа», тобто насправді «Західна Європа», у пост-«оксамитовій» Чехословаччині пов'язувався із цінностями й культурною спадщиною, тоді як ЄС сприймався як економічна організація. Це, по-перше, породило серед політичної еліти наївний ентузіазм, оскільки вона вважала, що такі «європейські» нації, як чехи і словаки, не матимуть жодних проблем, щоб «повернутися в Європу» (тобто в ЄС). Однак уже після першої консультації з Європейською комісією про форму угоди про асоціацію, з'ясувалося, що інтеграційний процес буде тривалим, юридично складним і стосуватиметься в основному економічних питань¹⁰. Як тільки ці великі надії не справдилися, в Чеській Республіці пролунали скептичні голоси.

Чеський уряд знову пройшов через болісний процес переговорів щодо Угоди про асоціацію через розпад Чехословаччини. Неоліберальні кола, які згуртувалися навколо тодішнього прем'єр-міністра Вацлава Клауса, розробили різні альтернативи повноправному членству в ЄС. Відтак Чеська Республіка подала заявку на членство в січні 1996 р. і була останньою серед центральноєвропейських країн – претендентів на членство. Європейська комісія рекомендувала розпочати переговори про членство в червні 1997 р. Чехія також увійшла до так званої Люксембурзької групи, яка охоплювала найпередовіші країни, котрі бажали вступити до ЄС. Офіційні переговори були розпочаті навесні 1998 р. і тривали до саміту в Копенгагені 2002 р.

Головним завданням для Чехії було наближення чеської правової системи до європейських стандартів. Цей процес зіткнувся з величезними проблемами. Щорічні оцінки, проведені Європейською комісією, виявили недоліки чеської економічної, політичної та соціальної трансформації 1990-х рр. Після завершення переговорів громадяни висловилися на користь приєднання до ЄС на референдумі, проведеному в червні 2003 р. Переважна більшість чехів (77%) голосувала за вступ до ЄС, і тільки 23% – проти. Чеська Республіка стала членом Європейського Союзу 1 травня 2004 р.

Чеські внутрішні дебати про вступ до ЄС очолювали в основному політичні партії, хоча деякі політичні лідери, як, наприклад, Вацлав Гавел, також зробили свій внесок в обговорення цієї інноваційної думки. Окрему сторінку історії представляє ідеологічна позиція консервативно-ліберальної Громадянської демократичної партії. ГДП була однією з наступниць Громадянського форуму і з моменту свого заснування симпатизувала неоліберальній економічній

¹⁰ Černoch Pavel. Česká integrační politika // Pick Otto, Handl Vladimír (ed.). Zahraniční politika České republiky: Úspěchy, problémy a perspektivy. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2004. – P. 15–17.

політиці у стилі Тетчер. Британські консерватори слугували також джерелом натхнення для її європейської політики ГДП. Для багатьох популярних і впливових політиків цієї партії ЄС був просто бюрократичним централізованим інструментом, який перехопив владу в національних державах, сприяє соціалістичній політиці й не в змозі виконати головне позитивне завдання – будівництво внутрішнього ринку. ГДП виступала на користь економічних аспектів європейської інтеграції, але була проти поглиблення політичної інтеграції.

Крім того, ГДК завжди скептично ставилася до проекту Економічного і валютного союзу¹¹. Хоча ГДК ніколи всерйоз не сумнівалася в доцільності чеського членства в ЄС, вона також обговорювала альтернативи, серед яких були членство в Європейській асоціації вільної торгівлі, двостороння угода за прикладом Швейцарії, участь у Європейській економічній зоні або навіть залученість у Північноатлантичну зону вільної торгівлі. Оскільки процес інтеграції в ЄС не зупинився в 1990 р., а, навпаки, з огляду на пропозицію Договору про конституцію для Європи на початку 2000-х рр., прискорився, то політики ГДК були серед тих, хто піддавав різкій критиці такий розвиток подій.

Знову ж таки, наслідуючи приклад британської консервативної партії, ГДП та її колишній керівник Вацлав Клаус неодноразово застерігали проти подальшої передачі національних компетенцій на європейський рівень у руки «бюрократів, котрі не обираються». Хоча «дух Клауса» й надалі зберігає свій вплив, нині у ГДП найвищі керівні посади в партії обіймають нові обличчя зі значно прихильнішим ставленням до ЄС, наприклад Олександр Вондра, який був також заступником прем'єр-міністра з європейських справ і підготував чеське головування в Раді ЄС.

Чеський проєвропейський політичний спектр був представлений в основному соціал-демократами, християнськими демократами й різними ліберальними партіями, які підтримували повне членство Чеської Республіки без жодних попередніх умов. Аналогічно всі учасники висловилися на користь проекту Європейської конституції, підтримавши, таким чином, тенденцію до «ще тіснішого союзу». Насправді ці партії багато зробили для членства Чехії в ЄС, оскільки були при владі в період, коли Чеська Республіка проводила переговори про приєднання.

Комуністична партія Чехії і Моравії виявилась єдиним представником жорсткої антиєвропейської партії. Вона критикувала процес європейської інтеграції з ухвалюваними лівих марксистських та / або

¹¹ *Havlík Vlastimil. České politické strany a evropská integrace: Evropeizace, evropanství, euroskepticismus? – Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2009. – P. 89–93.*

неомарксистських позицій як інструмент для розповсюдження західного капіталу. Таким чином, комуністи висловилися проти членства Чехії в ЄС загалом, виступивши як проти економічної, так і проти політичної інтеграції¹².

Поряд з позицією політичних партій, на окрему увагу заслуговує бачення членства Чехії в Євросоюзі Вацлава Гавела. Він, будучи одним з перших східноєвропейських політиків, котрі розуміли політичний вимір ЄС, представив власне бачення безперервного процесу інтеграції¹³. У 1996 р. Гавел був нагороджений премією Карла Великого й у своїй промові під час церемонії вручення, як не дивно, говорив не про процес вступу чи приєднання Чеської Республіки, а зосередився на новій меті процесу європейської інтеграції. Його промова під назвою «Європа як завдання» залишається найбільшим чеським конструктивним внеском у дискусію про майбутнє Європи.

Розширення Євросоюзу було неможливе без його фундаментального реформування. Постійний процес реформ, який розпочався з підписання Договору про Європейський Союз у 1992 р. і завершився в Ніцці у 2001 р., підготував ЄС до розширення на Схід. У договорі про реформу йшлося, звичайно, не лише про розширення, а й про перегляд європейських інституцій, що було необхідно для плавного включення в ЄС дванадцяти країн Східної та Центральної Європи. Це було основне зовнішнє обмеження для досягнення Чехією мети – членства у ЄС. Крім того, необхідно було ратифікувати Договір про приєднання всіх держав – членів ЄС. Ратифікація була простою формальністю майже в усіх країнах, за винятком Австрії. Чесько-австрійські відносини пройшли складний період у зв'язку із запуском Темелінської АЕС у 2000 р., розташованої недалеко від чесько-австрійського кордону. Австрія попередила Чехію, що, коли та не перейматиметься проблемами австрійської безпеки серйозно, Відень може блокувати чеське членство в ЄС. Зрештою, було знайдене тристороннє рішення, яке затвердила Європейська Комісія, й Австрія не представила додаткових перешкод для членства Чехії.

Пошук форми євроінтеграційного процесу Чеської Республіки став у перші роки членства основним його змістом. Чехія вступила до ЄС без чіткого уявлення про свої внутрішні та зовнішні пріоритети й залишилася досить пасивним і реактивним гравцем протягом перших п'яти років свого членства. Процес соціалізації стосувався всієї цивільної служби, яка мала засвоїти не лише формальні правила інститутів ЄС, а й неформальні норми і звичаї. Цей процес прискорив-

¹² *Havlík Vlastimil. České politické strany a evropská integrace: Evropeizace, evropanství, euroskepticismus?*. – P. 78–81.

¹³ *Černoch Pavel. Česká integrační politika*. – P. 21–22.

ся завдяки головуванню Чехії в Раді ЄС, під час якого чеські державні службовці довели свою здатність володіти набутими навичками.

Чеська (не-)участь в інтервенції США в Іраку

Попередні питання можна розглядати як великі дебати, які сформуvalи загальний напрям чеської зовнішньої політики. Головною ж темою чеської пост-«оксамитової» зовнішньої політики став захист прав людини. Крім того, велика частина чеської політичної еліти у 1999 р. підтримала військову інтервенцію в Югославії як гуманітарний акт. Чеська Республіка завжди підтримувала надійні трансатлантичні відносини та значну присутність США в Європі.

У той час, коли європейські національні парламенти мали ратифікувати договори про приєднання країн – кандидатів Центральної та Східної Європи, загострилася іракська криза. Суперечності між Сполученими Штатами та Великою Британією, з одного боку, і Францією й Німеччиною, з другого, поставили Чеську Республіку у складне становище, у якому вона мала зробити вибір, чи приєднається вона до першого чи до другого табору. Чеська позиція залишилася центристською. Збройні сили Чехії були направлені в Кувейт, де залишалися до завершення коаліцією військових дій. Пізніше Чеська Республіка взяла участь у післявоєнній відбудові Іраку, а чеські військовики виконували там різні завдання¹⁴.

Внутрішні дебати про чеську позицію щодо Іраку були досить гарячими. Табір «атлантистів» був представлений в основному ГДП – вірними прихильниками тісних трансатлантичних зв'язків, які вони вважали пріоритетними, порівняно з європейським виміром чеської зовнішньої політики. Спочатку вони підтримували втручання США та участь у ньому Чеської Республіки, оскільки вважали, що остання повинна виконувати роль «вірного союзника» США. З іншого боку, «європеїсти», серед яких переважали соціал-демократи, розкололись у своєму ставленні до європейських країн – супротивників американської воєнної інтервенції. Загалом же вони м'яко підтримували Францію та Німеччину як природних європейських лідерів. «Інтернаціоналісти», які були одночасно і протрансатлантичними, і проєвропейськими, підтримали інтервенцію США, однак рушійною силою цієї підтримки був їхній універсалістський підхід до прав людини й намір позбутися Саддама Хусейна, а не

¹⁴ *Khol Radek. Česká bezpečnostní politika 1993–2004 // Pick Otto, Handl Vladimír (ed.). Zahraniční politika České republiky: Úspěchy, problémy a perspektivy. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2004. – P. 39–40.*

прагнення бути «вірним другом» Вашингтона. Найвідомішим представником цього підходу був Вацлав Гавел. Останнє угруповання, «автономісти», які були скептично налаштовані як до трансатлантичного, так і до європейського напрямів чеської зовнішньої політики, відмовилося від підтримки інтервенції США в Ірак, вважаючи її порушенням міжнародного права. У цьому таборі були в основному чеські комуністи і, що цікаво, також новообраний президент Вацлав Клаус¹⁵.

Дебати між цими таборами повторно відбулися у 2006–2009 рр. під час дискусії про можливе розміщення елементів американської системи ПРО на чеській землі.

Висновок

Таким чином, п'ять основних проблем чеського зовнішньополітичного дискурсу після 1989 р., описані в цьому параграфі, мають свою специфіку, хоча при цьому характеризуються деякими спільними рисами:

1. У 1990–1991 рр. у чеському зовнішньополітичному дискурсі домінувало нове, досить самовпевнене бачення майбутнього. Ідеалістична політика перших творців чеської зовнішньої політики базувалася на дисидентських уявленнях, тому вона не мала твердо-го підґрунтя й у багатьох сферах була невдалою. Однак найбільшим успіхом цього короткого періоду можна вважати швидкий і плавний процес відновлення суверенітету.

2. Пізніше переважав більш реалістичний та утилітарний підхід. Зовнішня політика стала частиною стандартної партійної політики й конкуренції між різними підходами та концепціями.

3. Проте обидва ці процеси мали вирішальне значення для чеської зовнішньої політики в 1990-х – на початку 2000-х рр. Ідеться про переговори про вступ до НАТО і ЄС. Ці два пріоритети мали вирішальний вплив на логіку вирішення інших питань зовнішньої політики, наприклад відносини із сусідами.

4. Із завершенням переговорів щодо членства була відкрита нова сторінка в чеській зовнішній політиці. У дискусії про чеську участь в інтервенції в Ірак на чолі зі США проявилися різні зовнішньополітичні концепції, популярні серед чеських політичних еліт. Дискусія між «атлантистами», «європеїстами», «автономістами» й «інтернаціоналістами» тривала до кінця 2000-х рр., допоки в міжнародній обстановці не з'явилися нові загрози для Чеської Республіки.

¹⁵ Typology is used according to Michal Kořan (2007).

§ 2. Внутрішні чинники формування зовнішньої політики Словаччини

Григорій Месежніков

Словаччина стала повноцінною правонаступницею Чехословаччини і взяла на себе всі міжнародні зобов'язання, які випливали з двосторонніх і багатосторонніх договорів, підписаних раніше Чехословацькою Республікою. У ролі суб'єкта міжнародних відносин Словаччина опинилася після того, як стала незалежною державою в становищі маленької країни, яка характеризувалася низьким рівнем фізичної сили, відносно слабкими міжнародними позиціями, обмеженістю регіональних інтересів, невеликим внутрішнім ринком і внутрішніми економічними ресурсами, дуже залежними від зовнішніх ринків. Для такої маленької країни, як Словаччина, особливо важливо, щоб її зовнішня політика була спроможна гарантувати безпеку, стабільність і рівноправний статус у системі міжнародних відносин через членство в інтеграційних угрупованнях демократичних держав.

До того моменту, коли Словаччина досягла незалежності, вона практично не мала традицій власної зовнішньої політики. Отже, перед нею постали два основні завдання: побудувати адекватні інституційні підвалини зовнішньополітичної діяльності та розробити і здійснювати національну зовнішню політику. У той час як з вирішенням першого завдання Словаччині, попри численні й різноманітні проблеми, вдалося впоратися цілком задовільним чином і побудувати кваліфіковану зовнішньополітичну й дипломатичну службу, при вирішенні другого завдання вона зіткнулася із серйозними ускладненнями, які суттєво вплинули на загальне міжнародне становище країни. У результаті цих ускладнень Словаччина, на відміну від своїх сусідів Чехії, Польщі та Угорщини, не була включена в першу хвилю розширення НАТО в 1999 р., а також не була залучена як асоційована країна до переговорів про приєднання до ЄС (у першу групу країн-кандидатів були включені Чехія, Польща, Угорщина, Словенія та Естонія). В обох випадках вирішальну роль відіграли внутрішньополітичні чинники, до яких належали

особливо очевидний дефіцит демократії та ознаки інституційної нестабільності й авторитаризму в 1994–1998 рр., несумісні із членством у ЄС і НАТО.

Офіційно оголошеним пріоритетом усіх словацьких урядів після 1993 р. було приєднання до ЄС і НАТО. У 1995 р. коаліційний уряд на чолі з В. Мечіяром, попри, здавалося б, різні погляди партнерів по коаліції – лівої популістської асоціації працівників Словаччини (АРС) і націоналістичної СНП на питання зовнішньої політики, підтвердив у своєму маніфесті чітку орієнтацію на економічне, політичне та оборонне співробітництво з європейськими і трансатлантичними структурами. Два менші партнери по коаліції із РДС (АСР і СНП) були проти членства в НАТО і продемонстрували скептичну позицію в питанні вступу до ЄС. У РДС було кілька політиків, які поставили під сумнів необхідність приєднання Словаччини до ЄС і НАТО.

Офіційна прозахідна орієнтація всіх словацьких урядів виходила з історичної перемоги демократичних сил над комуністичним режимом у 1989 р., а також із проголошеного бажання стати частиною групи західних демократичних держав, з якими Словаччина поділяє культурні й цивілізаційні цінності і традиції. У 1994 р. прем'єр-міністр В. Мечіяр підписав у Брюсселі рамковий документ про партнерство з НАТО «Партнерство заради миру». У 1995 р. він подав до Європейської Ради заявку на членство Словаччини в ЄС. Проте словацький діалог з ЄС і НАТО значно ускладнився в наступні роки, коли уряд В. Мечіяра став отримувати дипломатичні демарші з боку ЄС і США у зв'язку із серйозними проблемами у внутрішньому політичному розвитку. Попри те що демарші містили ясні попередження, що в разі збереження зазначених проблем шанси Словаччини на вступ до ЄС і НАТО опиняться під загрозою, уряд В. Мечіяра нічого не зробив для їх розв'язання.

Водночас у відносинах Словаччини та Росії теж залишалися певні проблеми, зокрема радянський борг у Чехословаччині та інші. Саме ці питання і стали частиною словацько-російських двосторонніх відносин після 1993 р. Зазначені відносини характеризувалися дисбалансом, зумовленим не тільки різним положенням двох держав у системі міжнародних зв'язків, а й односторонньою залежністю Словаччини від Росії в енергетичних ресурсах (нафта, газ, ядерне паливо).

Хоча Росія від самого початку виступала проти розширення НАТО на Схід, словесна проатлантична орієнтація уряду В. Мечіяра не впливала на словацько-російські відносини під час його правління. Для Росії труднощі Словаччини зі вступом до НАТО видавалися

чинником, який об'єктивно збігався з головним пріоритетом політики Росії в Центральній Європі. Ґрунтуючись на цьому факті, Росія під час правління В. Мечіяра показала, що Словаччина отримала більш привілейовану позицію у відносинах з нею, ніж усі інші країни Вишеградської групи. Відповідно із цим підходом, уряд В. Мечіяра намагався формувати словацько-російські відносини як своєрідну «модель» для інших центральноєвропейських країн.

Росія стала державою, з якою Словаччина, починаючи з 1993 р., підписала велику кількість двосторонніх угод (усього близько 80), зокрема й Угоду про військове та військово-технічне співробітництво. Водночас опозиційні партії, критикуючи уряд В. Мечіяра, стверджували, що встановлення особливих відносин з Росією значно ускладнювало реалізацію офіційно проголошеної проатлантичної зовнішньополітичної доктрини. Згодом уряд Мікулаша Дзурінди, який утворився після парламентських виборів 1998 р., поступово переглянув основи відносин з Росією, закладені згаданими угодами, і відрегулював словацько-російські двосторонні відносини відповідно до проєвропейської та проатлантичної зовнішньополітичної орієнтації Словаччини.

У 1999–2004 рр. Словаччина завершила процес приєднання до ЄС і НАТО. Основною внутрішньою умовою для успішної інтеграції країни в ці структури був прихід до влади демократичних політичних сил. Демократичні сили сформували зовнішню політику Словаччини на таких нових принципах: лояльності й солідарності із союзниками, допомозі партнерам, підтримці демократичного розвитку країн, які мають менші досягнення в демократичних перетвореннях, підтримці борців за свободу в країнах з недемократичними режимами. На відміну від авторитарних і популістських партій, які проводили двозначну зовнішню політику, демократичні сили заявили про чітку прозахідну орієнтацію зовнішньої, безпекової та оборонної політики Словаччини.

§ 3. Внутрішні чинники в українській зовнішній політиці

Григорій Перепелиця

Як відомо, зовнішня політика є продовженням політики внутрішньої, оскільки має задовольняти перш за все потреби внутрішнього розвитку країни, котрі формуються під впливом внутрішніх чинників, які не обов'язково перебувають у площині політики. Ці чинники діють, як правило, у тих сферах життя суспільства, які формують політику: економічній, соціальній та духовній. Таким чином, серед внутрішніх чинників доцільно виокремити історичні, соціальні, економічні, політичні та духовні чинники. При цьому їхній вплив на зовнішню політику має комплексний характер.

Історичний чинник акумулює певну спадщину минулого країни, яка впливає на її сьогодення і зберігає старі стереотипи поведінки в майбутньому. Історичний чинник проявляється у традиціях країни, ментальності її суспільства, культурі. Головним серед них для України є її колоніальна спадщина.

Україна була колонією двох імперій. Її західна частина, як і країни Центральної Європи, свого часу входила до Австро-Угорської імперії, східна – до Російської імперії. На відміну від Росії, Австро-Угорщина в Україні володарювала не тривалий час, до того ж вона проводила досить ліберальну політику щодо національної культури народів, над якими панувала. За таких умов процес самоусвідомлення нації відбувався досить швидко і безкровно. У результаті народи, котрі населяли Центральну Європу, перетворилися на самодостатні нації. Населення Західної України, перебуваючи в таких історичних умовах, теж прийшло до самоусвідомлення себе як української нації.

Східна частина України, яка входила до складу Російської імперії, опинилася в суттєво відмінних від західної частини умовах, які визначалися особливостями розвитку російського суспільства та російської державності. Примат великодержавності над національною самоідентичністю став головною особливістю формування російської нації. Російська імперія розвалилася саме під впливом

русифікації її зовнішньої та внутрішньої політики й посилення великоросійського шовінізму. Така парадигма її розвитку створила вкрай несприятливе підґрунтя для формування української нації, будівництва суверенної держави й реалізації зовнішньої політики незалежної України.

У кількісному відношенні переважна більшість населення України мешкає у східній її частині, тобто тій частині, де домінує чинник російського колоніального минулого. Через це її уподобання, погляди, світогляд зорієнтовані на Росію, бачення себе в ореолі російської спільноти, на підтримку російської зовнішньої політики у світі загалом і щодо України зокрема.

Окрім того, за віковим цензом 23,8% населення України становлять пенсіонери, переважна більшість яких продовжує жити минулим і, природно, у своєму похилому віці песимістично дивиться як на свою перспективу, так і перспективу країни. У її світогляді значною мірою зберігаються рудименти «совковості», такі як антизахідництво, позитивне ставлення до авторитаризму і зневажливе ставлення до української національної ідеї, української мови, культури, до процесу державотворення в Україні.

Така демографічна ситуація послаблює позиції України у відносинах з Росією, а також у міжнародних відносинах загалом. Люди ж молодого віку, які виростили за часів незалежної України, особливо в західній і центральній її частинах, позбавлені подібних стереотипів. Загалом цей прошарок у перспективі може скласти міцне підґрунтя для зміцнення соборності України, ствердження її державності, орієнтації на національні та європейські демократичні цінності, підтримки такої зовнішньої політики, яка відповідала б національним інтересам країни.

Що стосується *етнічного чинника*, то він загалом має сприятливий вплив на зміцнення соціальної складової національної могутності країни. В етнічному складі домінують українці, які становлять 37,5 млн осіб, або 78% від загальної кількості населення України. Другою за чисельністю етнічною групою в Україні, яка утворилась у результаті етнічної дифузії за часів Російської імперії та Радянського Союзу, є росіяни. Їхня чисельність в Україні становить 17% від усього населення. Етнічні росіяни проживають переважно у східній частині України. Так, у Луганській області вони складають 45% населення, у Донецькій – 44%, Харківській – 33%, Запорізькій – 32%. Переважають росіяни над українцями тільки у Криму, де їх частка сягає 58% населення. Етнічні права росіян по всій країні надійно захищені державою.

Попри те що Росія всіляко намагалася використати етнічних росіян як засіб впливу на Україну, їй так і не вдалося створити в Україні політичних сил, які спиралися б на проросійські настрої, хоча, природно, що симпатії росіян належать передусім Росії як своїй етнічній батьківщині. Вони віддають перевагу євразійському вектору зовнішньої політики України та значно меншою мірою підтримують курс країни на європейську інтеграцію. Але слабкість суспільної бази української державності й незалежної зовнішньої політики України полягає не у співвідношеннях етнічного складу населення, а в амнезії національної свідомості самих українців.

Попри всю важливість соціальних чинників, вирішальний вплив на зовнішню політику країни та її відносини з іншими державами відіграє економічний чинник. Якою мірою цей чинник впливає на відносини України з іншими країнами? Ставши суверенною державою, Україна, утім, не мала власної національної економіки. Їй у спадщину дісталася частина радянського народногосподарського комплексу. Це був дуже потужний сегмент економіки Радянського Союзу, але водночас він не був самодостатнім, а отже, не міг нормально функціонувати без тісної кооперації з іншими компонентами цього комплексу, які розташовувалися здебільшого в Росії. В Україні за замкненим технологічним циклом вироблялося лише близько 30% загального обсягу промислової продукції, а решта 70% її обсягу залежали від кооперативних поставок з Росії¹⁶.

Залежність України в енергоносіях від Росії зумовлювалася не тільки нестачею природного газу та нафти, а й енерговитратними радянськими технологіями промислового виробництва, передусім важкої промисловості. Через таку енерговитратну економіку Україна залишається для Росії одним з найважливіших енергетичних ринків.

З іншого боку, достатньо обнадійливо виглядає структура товарообігу України з країнами Євросоюзу. Україна імпортує з ЄС механічне обладнання, машини та механізми, устаткування, експортує продукцію легкої промисловості (від 56% до 65%) і продукти рослинного походження (40%). Подібна структура товарообігу з ЄС дає Україні змогу отримати нове високотехнологічне обладнання для оновлення виробничих товарів і зайняти таку нішу на європейському ринку, яка дає швидкий обіг коштів. Ці тенденції в торгівлі з Євросоюзом сприяли тому, що з 1999 р. по 2002 р. зросло

¹⁶ Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2003 / за ред. А. С. Гальчинського. – К. : НІСД, 2003. – С. 213.

виробництво в галузях, зорієнтованих на європейський ринок, зокрема в легкій промисловості на 56%, харчовій – на 59%.

Привабливим і перспективним для України залишається й російський ринок, куди вона поставляє продукцію машинобудування (43%) та сільського господарства, переважно живих тварин і продукти тваринного походження. Але слід зазначити, що продукція машинобудування в основному технологічно застаріла і сприймається на невибагливому російському ринку як явище тимчасове. З посиленням конкуренції продукція українського машинобудування може бути поступово витіснена з російського ринку. Таким чином, стратегічно важливим завданням для економіки України є впровадження високих технологій, зосереджених не в Росії, а на Заході. Ця потреба об'єктивно мала би сприяти інтеграції України в ЄС і світовий ринок, але відсутність значного інноваційного прогресу в національній економіці штовхає Україну з її низькотехнологічною продукцією на нерозвинутий російський ринок, а відставання в технологіях і надалі поглиблюватиме й прискорюватиме цю тенденцію.

Отже, об'єктивний розвиток ринкових економічних процесів в Україні мав би зміцнювати її економічну незалежність і посилювати європейський вектор зовнішньої політики. Натомість низка об'єктивних негативних чинників посилює її проросійський вектор і послаблює позиції України на європейському напрямі. До таких негативних чинників слід віднести «тіньову» й політичну природу російського капіталу і тіньовий характер української та російської економік, які вирішальним чином впливають на формування несприятливого соціально-політичного середовища в Україні.

Процес трансформації економічної й політичної системи, розпочатий з отриманням Україною незалежності, зводився до захоплення, розподілу чи перерозподілу й утримання *влади* і *власності*. У постсоціалістичних умовах привласнення державної власності могло відбутися тільки з використанням інститутів державної влади, доступ до яких мала посткомуністична номенклатура. Отже, ринкові реформи як в Україні, так і в Росії зводилися в основному до зміни форми власності, що передбачало передачу державної власності в руки номенклатури. Звичайно, головним пріоритетом у цей історичний період була власність. Державна влада потрібна була насамперед для отримання чи привласнення державної власності.

Такий процес присвоєння державної власності державними чиновниками прийнято називати «номенклатурною приватизацією», а економічні відносини за такого характеру присвоєння – «пострадянським», або «номенклатурним капіталізмом». Він дає

можливість владній еліті одержувати надприбутки, не переймаючись особливо зростанням виробництва і продуктивності праці. Такий номенклатурний капіталізм веде до неминучого цілковитого краху суспільства, оскільки він непродуктивний по своїй природі. Його основними ознаками є корупція, збільшення питомої ваги «тіньової» економіки, криза платежів і падіння рентабельності підприємств. У контексті європейської інтеграції проблема тут полягає в тому, що з номенклатурним капіталізмом Україна не може повноцінно інтегруватися у світову економічну систему. Капіталістичний Захід для владної номенклатури був не чим іншим, як місцем відмивання грошей, де можна конвертувати свої тіньові надприбутки у тверду доларову валюту. Так поступово країни номенклатурного капіталізму перетворилися на автаркію під назвою «Співдружність Незалежних Держав».

Несприйняття владною номенклатурою, котра в сучасній політології отримала назву трансфер-класу, Заходу та європейських цінностей відбувалося не лише на рівні усвідомлення економічного інтересу, а й на політичному рівні. Присвоєння політичної влади кланово-олігархічними групами – це надзвичайно небезпечний для України процес, у якому місце політичних партій як комунікаційного зв'язку між владою і суспільством зайняли так звані «політичні холдинги», котрі захищають у владі інтереси груп «тіньового» бізнесу. Так «тіньова» економіка в Україні породила «тіньову» політику.

Кланово-олігархічні групи в Україні досить чітко структуровані, насамперед за регіональною ознакою та галузевою сферою («енергетика», «нафтогазова», «сталеварна» тощо). Функціонування цих галузей в Україні залежить передусім від кооперації з Росією. Виходячи із цього, як економічні, так і політичні інтереси цих груп пов'язані з Росією, а не із Заходом. Така ситуація суттєво звужує економічні можливості інтеграції України у Європу.

Проте реалізація інтересів класово-олігархічних груп, а отже, і вплив на зовнішню політику, визначальним чином залежав від того, яке місце ці групи посідали в системі політичної влади у країні. Політичний клас в Україні характеризувався двома суттєвими рисами: *радянськістю* та *регіональністю*. Перша риса говорить про те, що політична еліта в Україні залишалася переважно радянською як за походженням, так і за своєю сутністю та складом. Хоча на 80% українську еліту складають етнічні українці, їм бракує національної свідомості, оскільки така свідомість за радянських часів всіляко придушувалася. Тож, на відміну від російської еліти, вона виявилася нездатною усвідомлювати, формулювати й відстоювати

національні інтереси нової незалежної держави. Номенклатурна українська еліта продовжувала відчувати себе частиною більшої та могутнішої, ніж Україна, держави столицею якої була й залишається Москва.

Другою суттєвою ознакою сучасної української еліти є її регіональний характер. На 84% українська еліта сформована вихідцями з регіонів, котрі, як відомо, відрізняються певними особливостями, що відбиваються на поглядах, переконаннях та інтересах представників регіональних еліт. Регіональна зумовленість вносить значні розбіжності в політичні, психологічні, культурні та геополітичні орієнтації української еліти, що не сприяє консолідації як самої еліти, так і українського суспільства загалом. Еліта, сформована на регіональній основі, уявляє себе носієм насамперед регіональних інтересів, тож досить легко може бути реінкорпорована в лоно інтересів сусідніх держав, оскільки загальнодержавні, загальнонаціональні інтереси для неї є вторинними, порівняно з регіональними інтересами. У цьому плані Росія має великі можливості через регіональне чи транскордонне співробітництво реінкорпорувати в лоно своїх інтересів регіональні еліти східних і південно-східних регіонів України або лобіювати свої інтереси через представників цих регіонів у центральних органах державної влади в Україні.

В основу зовнішньої політики цієї управлінської еліти на чолі з Л. Кучмою, а згодом В. Януковичем був покладений принцип балансування між Росією та Заходом. Технологічно така схема являла собою використання співробітництва із Заходом як засобу протидії або «торгівлі» з Росією, водночас сам Захід розглядався як джерело фінансової й технічної допомоги. Росія, як і раніше, залишалась головним стратегічним партнером в економічній, політичній і культурній сферах. Була запроваджена інтеграція одночасно у двох протилежних напрямках: у євразійському (інтеграція з Росією) і європейському та євроатлантичному. Очевидно, що рух одночасно у двох протилежних напрямках не міг бути продуктивним. Така двополюсна зовнішня політика подавалася як багатовекторна. Вона була проявом слабкості суто технологічного підходу в реалізації інтересів держави й характеризувалася відсутністю стратегічних ідеологічних і цивілізаційних орієнтирів, мінливістю, непослідовністю, невпевненістю й непередбачуваністю. Світоглядні орієнтири управлінської еліти, як і раніше, зосереджувалися на Москві та російських енергоресурсах, що знайшло відгомін у заявах Президента Л. Кучми про те, що «без Росії Україна не може існувати як самостійна держава».

Росія була надзвичайно близькою та рідною управлінській владній еліті не тільки в ментальному і світоглядному сенсі, а й за характером процесу привласнення державної власності. Як і в Росії, цей процес породжував олігархічні клани, які утворилися на базі виключно регіональних елітних груп переважно східних та південно-східних регіонів України.

З іншого боку, цей процес викликав потребу в монополії на державну владу, що почало суперечити основним принципам демократії, оскільки вони унеможливають існування подібної монополії. Така логіка розвитку економічних процесів зумовила сповзання пострадянських країн, де проводилась номенклатурна приватизація, в авторитаризм.

Безумовно, деформація демократичних норм безпосередньо відбилася на зовнішньополітичних стосунках України. Одним з основних завдань зовнішньої політики України, особливо у відносинах з європейськими структурами – Радою Європи, Європейським Союзом, НАТО та їхніми членами, стала апологетика такої деформованої в бік авторитаризму політичної системи країни. Поступово зовнішня політика України почала переорієнтовуватися з національних інтересів, які вона мала просувати на міжнародній арені, на обслуговування потреб кланово-олігархічних угруповань і правлячої олігархічної еліти в Україні. Починаючи з 2000 р., основні зовнішньополітичні зусилля країни спрямовувалися на виправдання легітимності та поліпшення іміджу керівництва країни, подолання політичної недовіри, яка виникла у європейських країн стосовно України як суб'єкта євроінтеграційних процесів, зняття претензій європейських структур щодо порушення прав людини, утисків засобів масової інформації та переслідування незалежних журналістів в Україні.

Серед найвпливовіших компонентів *духовної сфери* життя суспільства, які впливають на зовнішню політику, необхідно виокремити мову, ментальність, культуру, ідеологію, релігію.

Мовний чинник в Україні є предметом не лише гострих внутрішньополітичних дискусій, а й міждержавних суперечок. Росія, як відомо, застосовує мовний чинник, формулюючи його у своїй зовнішній політиці як проблему російськомовного населення, як засіб тиску на Україну. Мова стає об'єктом зовнішньополітичних впливів насамперед тому, що вона є могутнім чинником консолідації нації, одним з головних атрибутів держави, ознакою її суверенітету. В Україні мовна проблема зводиться до надання російській мові, поряд з українською, статусу державної, що в політичному сенсі

означатиме «розмивання» одного з основних атрибутів української державності.

Мовна ситуація, що склалася в Україні, дає зовнішньополітичним акторам підстави розглядати її як одну з уразливих сфер Української держави. За результатами всеукраїнського перепису населення 2001 р., українською мовою розмовляли 85,2% українців, 14,8% вважали своєю рідною мовою російську, тоді як серед етнічних росіян в Україні російською мовою розмовляли 95,9%.

Суть мовної проблеми в Україні полягає, по-перше, в неадекватності інформаційної політики держави мовній ситуації у країні. Така політика відверто спрямована на русифікацію інформаційного простору України. Ця тенденція особливо відчутно простежується на ринку ЗМІ. Так, за постійного зростання кількості газет та інших періодичних видань, відсоток українських видань скоротився з 57% у 1995 р. до 48% у 2000 р. і до 30% у 2011 р., тоді як частка видань російською мовою за цей період зросла до 66%. В основному таке скорочення відбулося за рахунок збільшення видання друкованих ЗМІ російською мовою, тоді як російською мовою в побуті розмовляють тільки 28% населення країни, частка росіян в Україні становить 17%, а частка українців – 78%. Ще більш вражаючим є співвідношення використання української та російської мов у сфері електронної інформації України, де частка україномовних сайтів складає 17%, тоді як російськомовних – 83,7%¹⁷. Домінує російська й у телеєфірі. За даними проведеного «Простором свободи» моніторингу найрейтинговіших телеканалів, лише у 22,2% ефіру лунала українська, тоді як 77,8% часу припадає на російськомовні та двомовні програми. Те саме стосується радіостанцій. Моніторинг шести найрейтинговіших із них засвідчив: мовлення українською займає лише 28,1% ефіру, а частка українських пісень становить мізерні 4,6%.

По-друге, мовна ситуація в Україні активно експлуатується для поширення російської інформаційної експансії.

По-третє, у мовному середовищі наявні регіональні розбіжності. Західні й центральні регіони України є україномовними, тоді як східні й південно-Східні – переважно російськомовні. А оскільки мова є найсуттєвішою формою репрезентації культури й ментальності нації, то між цими регіонами склалися значні культурні й ментальні відмінності.

¹⁷ *Надтока Геннадій*. Характер сучасних українсько-російських відносин та шляхи формування нової моделі співробітництва // *Україна і Росія в політичному просторі «єдиної Європи»* : Матеріали міжнародної конференції / НІПМБ. – К. : ПЦ «Фоліант», 2007. – С. 60.

Ментальність українців, які мешкають у східних та південно-східних регіонах держави надзвичайно сильно деформована трьохсотлітнім перебуванням цієї території у складі Російської імперії та 70-річним – у складі Радянського Союзу. Перебування частини українського етносу в тілі цих держав призвело до глибинних змін у системі координат етнокультурної та громадянської самоідентифікації українців, котрі мешкають у зазначених регіонах. Такі катастрофічні зрушення стали результатом політики русифікації та формування в радянські часи нової зденационалізованої соціальної спільноти «радянський народ», які донині продукуються на рівні органів місцевої влади у цих регіонах.

Свій відбиток на ментальність населення східних і південно-східних регіонів України наклав також характер виробництва. Задіяне переважно на промисловому виробництві, це населення є глибоко «радянським», сповідує політичні й соціально-економічні цінності робітничого класу, якому притаманне почуття космополітизму, пролетарського інтернаціоналізму, колективізму, солідарності, соціальної рівності. У культурному відношенні населення цих регіонів України сповідує традиції та уподобання російської провінційної культури.

Характер виробництва, значний відсоток етнічних росіян, російськомовне середовище визначають історичну, економічну, культурну й сімейно-родинну орієнтацію мешканців східних і південно-східних регіонів України на Росію.

Релігія. Розбіжності між східними та південно-східними регіонами, з одного боку, і між західними й центральними – з другого, посилюються впливом Української православної церкви Московського патріархату. Московська єпархія, як відомо, є суто національною російською релігійною установою і як інститут державної церкви репрезентує в Україні виключно інтереси Російської держави. Вона ж є дієвим інструментом зовнішньої політики Росії в поширенні російського політичного впливу на Україну. Прикладом цього є численні політичні акції, які проводяться Московським патріархом в Україні, зокрема організація демонстрацій із протестом проти намірів України стати членом НАТО, візиту Папи Римського в Україну, заява про підтримку на президентських виборах кандидата від влади та інші.

Вплив Росії на Україну через діяльність Московського патріархату УПЦ є досить успішним, оскільки він накладається на російську православну традицію, яка укорінилася на Лівобережжі протягом чотирьохсот років. У міжнародних стосунках та в уявленнях

українців Московський патріархат підтримує переконання про єдине православ'я, оскільки він має право презентувати його як на території Росії, так і на території України¹⁸. Підґрунтям для такого тлумачення ситуації є той факт, що Московському патріархату в Україні належать 70% православних релігійних організацій. Інші 30% належать Українській православній церкві Київського патріархату та Українській автокефальній церкві, які стоять на позиціях української державності та соборності української нації. Загалом же православні становлять близько 52% віруючих в Україні.

Зовсім інша картина духовного життя складається в західному та центральному регіонах України. Населення цих регіонів переважно україномовне і є носієм українських культурних традицій та опорою української державності. У цих регіонах домінує сільське населення, мешканці ж міст мають сільське коріння з близькою до селянської психологією. Це населення сповідує традиційні національні цінності – сімейно-родинні зв'язки, повагу до приватної власності, індивідуалізм, підприємництво, релігійність, толерантне ставлення до інших національних меншин, патріотизм, працелюбство. Йому притаманні традиції багатопартійності та громадянського суспільства. 91% населення західного регіону України ідентифікує себе як українців і виступає за ринкову економіку та демократичну політичну систему в країні. Мешканці цих регіонів є найбільш послідовними прихильниками незалежності України та європейської інтеграції.

Зміцненню національної свідомості й державницьких позицій населення сприяє діяльність Української греко-католицької церкви, яка обіймає тут провідні позиції поряд з іншими церквами. Так, співвідношення осередків УГКЦ до осередків Української православної церкви Московського патріархату становить 87% до 2%.

Регіональні розбіжності як ключова домінанта двовекторності зовнішньої політики України

Отже, виходячи з викладеного, правомірно констатувати наявність істотних регіональних розбіжностей між Заходом (західними та центральними регіонами) та Сходом (східними й південно-східними регіонами) України, які відіграють ключову роль у формуванні суперечливої та мінливої двовекторності зовнішньої політики

¹⁸ Стратегія розвитку України: теорія і практика. – К. : НІСД, 2002. – С. 179.

України. Ці розбіжності мають системний характер, оскільки проявляються майже в усіх сферах суспільного життя. Їх наявність підтвердили також результати президентських виборів та «Помаранчева революція» в Україні. Такі системні розбіжності можуть слугувати зайвим підтвердженням тези С. Гантінгтона про цивілізаційний розлом України. Проте це зовсім не означає, що ці розбіжності не можливо подолати, що вони неминуче призводять до конфлікту чи конфронтації двох частин України, чи що вони не можуть співіснувати в кордонах однієї держави. Але, на жаль, за роки незалежності України ці розбіжності суттєво посилилися. Вони досягли такого рівня, який призводить до побудови двох принципово різних моделей розвитку суспільства, держави та зовнішньої політики.

Першу модель можна умовно назвати «**Україна**». Назва цього проекту віддзеркалює ті соціальні політичні й духовні процеси, які відбуваються на терені західних і центральних регіонів України.

Економічну базу, розміщену в цих регіонах, складають досить розвинена харчова, легка, хімічна галузі промисловості, аграрний сектор та транспортне машинобудування. Розвиток виробництва в зазначених галузях не потребує великих обсягів капіталовкладень і не є високовитратним, тому навіть за незначних інвестицій у них відбувається швидко зростання темпів виробництва. Основний обсяг зовнішньоторговельного обігу західних і центральних регіонів припадає на сусідні країни та країни Євросоюзу. За такої структури економіки ці регіони відносно легко можуть бути інтегровані в економічну систему Європейського Союзу.

Соціальна сфера. На території західної та центральної частини України сконцентрований український соціум, який є україномовним, відзначається високим ступенем національної самосвідомості та патріотизму. Він є також палким прихильником української державності та національно-культурних традицій.

Перебування цієї території в тілі європейських держав дало змогу населенню західного регіону не тільки пережити процес національного ренесансу й самоусвідомити себе українською нацією, а й набути ознак європейської ідентичності. До таких ознак, притаманних цій частині соціуму України, належать підприємливість, індивідуалізм, повага до приватної власності, толерантне ставлення до національних меншин, повага до інституту сім'ї та тісні сімейно-родинні зв'язки, релігійність. Суттєвою рисою є також домінування католицької та значний вплив протестантської церков. Подальший історичний шлях свого розвитку соціум цієї частини України розглядає як «повернення в Європу». Таким

чином, на базі цього соціуму формується суспільство, яке згодом може перерости в модерну європейську українську націю.

Держава. Населення регіонів Західної та Центральної України володіє потужним державотворчим потенціалом і є основним ресурсом зміцнення української державності. Попри високий ступінь безробіття, серед населення немає разючих соціальних розшарувань. Тому тут не виникло ні регіональних олігархічних угруповань, ні стійких традицій пролетаріату. Соціум цієї частини України є основною соціальною базою правих сил і національно-демократичних тенденцій розвитку політичної системи країни. Вплив лівих і центристських політичних сил у цих регіонах досить слабкий. Консолідуючу роль тут можуть відігравати національна ідея, ідеологія лібералізму та соціал-демократичні ідеї. Традиції багатопартійності та громадянського суспільства створюють сприятливі умови для ствердження демократичного політичного режиму. Таким чином, на базі цієї частини соціуму Україна може перетворитися на державу із сильними національними традиціями, сталим демократичним режимом та європейськими цінностями.

Модель зовнішньої політики, якої дотримуватиметься ця держава, матиме такі ознаки: україноцентричність, європоцентричність, демократичність, інтеграційність. Це означає, що така політика буде спрямована на ствердження демократичних цінностей, жорстке обстоювання власних національних інтересів, стимулювання європейських, євроатлантичних та субрегіональних інтеграційних процесів. У цьому інтеграційному контексті головними завданнями такої зовнішньої політики стане набуття повноправного членства в ЄС і НАТО, розвиток співпраці в субрегіональних організаціях та набуття статусу субрегіонального лідера.

Альтернативним до першої моделі є проект під назвою «**Малоросія**», який активно впроваджується провладною командою та Партією регіонів під керівництвом В. Януковича. Цей проект має досить сталі колоніальні традиції, пов'язані з перебуванням Лівобережжя України у складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу, тож економічна база, соціальна структура й ментальність населення східної частини України формувалися відповідно до потреб російської та радянської імперії.

Економічна база цієї частини території склалась в індустріальну епоху. Багаті сировинні ресурси дали можливість побудувати тут потужні центри важкої промисловості та машинобудування. Нині у східних і південно-східних регіонах сконцентрованою основний промисловий потенціал країни. Саме ці регіони визначають економічну могутність України. Але поряд із зазначеними позитивами,

суттєвою проблемою є велика залежність промислового виробництва від кооперації з Росією, а також російських енергоносіїв, оскільки промислові підприємства цих регіонів були частиною єдиного радянського народногосподарського комплексу. Тож і основні субпідрядники з виробництва продукції, і основний ринок її збуту розташовані в Росії. Хоча за останнє десятиліття продукцію підприємств цих регіонів значною мірою вдалося переорієнтувати на інші світові ринки, Росія продовжує залишатися основним торговельним партнером та основним споживачем продукції підприємств східних і південно-східних регіонів України. Інша складність економіки цих регіонів полягає в тому, що для розвитку таких галузей виробництва потрібні великі матеріальні витрати, значні капіталовкладення та інвестиції.

Соціум. Для соціуму, котрий мешкає в цій частині України, характерні: «радянськість», російськомовність та несприйняття української культурної традиції; російська провінціальна ментальність; байдуже, інколи вороже ставлення до державності України й тяжіння до соборності з Росією; укоріненість російської православної традиції, яка поєднується зі сталими традиціями робітничого класу та пролетарського інтернаціоналізму. Попри наявність потужної промисловості, соціум цих регіонів відзначається високим ступенем маргіналізації населення та соціального розшарування. Його соціальний зріз становлять два основні прошарки: люмпенізований робітничий клас та невеличкий прошарок надзвичайно багатих людей, згуртованих у кланово-олігархічні угруповання. У психології переважної частини населення цих регіонів домінують почуття політичної апатії, соціального песимізму, колоніального комплексу «молодшого брата».

Хоча за своїми політичними й культурними уподобаннями цей соціум віддає перевагу російським політичним лідерам і російській масовій культурі, його не можна назвати російським. Більше того, його можна відзначити, як «малоросійський»: на відміну від російського соціуму, йому не притаманна месіанська традиція, він позбавлений почуття патріотизму та шовінізму. Великодержавна ідея не є для нього самоцінністю. Цей соціум ідентифікує себе не з росіянами, а, скоріше, з «радянським народом» (у народі – «совком»). На відміну від росіян, він характеризується соціальною пасивністю і пригніченим почуттям колективізму.

Держава. За таких ознак соціуму немає підстав говорити про можливість утворення на його базі суверенної незалежної держави. Відсутність громадянської позиції, нерозвиненість почуття національної гідності і традицій громадянського суспільства,

запореність його суспільної свідомості й політична пасивність дають досить слабкі шанси на швидкий успіх будь-яких державо-творчих процесів у цих регіонах.

Держава, побудована на такій соціальній базі, не матиме жодної перспективи на виживання і тим більше на розвиток. Рано чи пізно вона перетвориться на відносно самостійну автономію Росії. Відмінності й ресурси такого соціуму цілком здатні забезпечити йому існування у формі автономії з авторитарним політичним режимом.

Зовнішня політика держави, зорієнтована на інтереси й ментальність цього «малоросійського» соціуму, характеризується русоцентричністю, євразійськими авторитарними тенденціями, орієнтаціями на реінтеграційні процеси, спрямованими на входження в лоно інтересів Російської Федерації та реалізацію геополітичних проектів «русского мира», і самоізоляціоністськими тенденціями від Заходу й міжнародного співтовариства.

У тому, що головним пріоритетом зовнішньої політики України має бути російський напрям, переконані майже 70% мешканців Сходу, 60% – Півдня і тільки 11% – Заходу¹⁹. Водночас 53% населення Сходу, 40% – Півдня та 8% – Заходу найкращою моделлю гарантування безпеки України вважають приєднання до Організації договору про колективну безпеку²⁰, тоді як НАТО вважають найкращою моделлю підтримання національної безпеки тільки 8,2% населення Півдня і 2,8% – Сходу. Проти вступу України до НАТО виступають 75% мешканців Півдня, 78% – Сходу і тільки 24% – Заходу²¹.

Сприйнятливість до авторитарних тенденцій цієї «малоросійської» соціальної бази обумовлюється передусім низьким рівнем політичної активності, що убезпечує владу від масових акцій протесту, забезпечує суспільну легітимацію вигідних для неї політичних рішень. Не випадково такий соціум виступає соціальною базою як для комуністів, так і для Партії регіонів. Для комуністів цей регіон привабливий наявністю в суспільній свідомості рудиментів старої комуністичної ідеології, для олігархічної Партії регіонів – політичною апатією та відсутністю власної позиції. Влада цих політичних сил у регіоні вже призвела до відновлення авторитарної політичної традиції. Якщо в минулому це було повернення до авторитаризму часів комуністичного режиму, то тепер, із приходом

¹⁹ Зовнішня політика і політика безпеки України: громадська думка // Міжнародна конференція «Україна в системі європейської безпеки: виклики і перспективи». – К., 2010. – С. 16.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С. 20.

до влади в Україні В. Януковича, цей регіон є соціальною базою для авторитаризму олігархії.

Таким чином, із часів отримання Україною незалежності на її теренах вибудовуються два альтернативні проекти розвитку держави. У перші два десятиліття домінував проект розвитку під назвою «Україна». Але головною вадою цього періоду було те, що державотворчий процес не був підкріплений будівництвом нації. Як пояснює М. Рябчук, незавершеність націєтворчих процесів на переважній частині України має принаймні два негативні наслідки. З одного боку, вона підживлює в росіян імперські міфи та реваншистські прагнення, навіюючи їм враження аморфності України, її, сказати б, безхребетності та піддатливості на будь-які імперські маніпуляції, включно з прямою експансією. З другого боку, згадана незавершеність підживлює в самих українців комплекс неповноцінності, формує в них почуття перебування в «оточеній фортеці»²².

Нарешті «Майдан», який відкрив шлях до Європи й до ствердження української нації, завершення національного будівництва, побудови України за українським проектом, також не справдився. Ідея побудови держави за українською версією вкотре була дискредитована. У такий спосіб, як не дивно, українська еліта розчистила поле і створила необхідні передумови для розбудови України за «малоросійським проектом» на основі протилежної українській радянсько-російської ідентичності. Гасло, проголошене Президентом В. Януковичем: «Будуємо нову Україну», як показали подальші події, передбачає перебудову України в «Малоросію».

Відповідно до такої моделі, саме великий олігархічний капітал за В. Януковича має найбільші преференції всередині країни й найбільше сприяння в зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній сферах. Таким чином, і зовнішня політика України сьогодні максимально економізована під економічні інтереси цього великого капіталу Сходу України.

Зовнішньополітичний вектор у такій ситуації почав визначатися не національними інтересами країни, а дешевими енергоресурсами для енерговитратних сегментів важкої промисловості та невибагливими зовнішніми ринками. Саме ці два чинники й визначають пріоритетність *російського вектора* для зовнішньої політики В. Януковича. Донецьким олігархам потрібні насамперед дешеві енергоресурси і значний ринок збуту металопродукції без обмежень і тарифів. Саме цими інтересами зумовлюється намір В. Януковича передати в управління російському «Газпрому» через консорціум

²² Асиметричні відносини / за ред. Г. М. Перепелиці. – С. 136–137.

українську газотранспортну систему та пролонгація терміну перебування Чорноморського флоту Росії після 2017 р. в обмін на віртуальні знижки вартості російського газу. Цими самими міркуваннями обумовлюється намір приєднатися до Митного союзу з Росією, Казахстаном і Білоруссю та бажання долучитися до будівництва трубопроводів в обхід України на кшталт «Північного потоку». В. Янукович тим самим розраховував, що для будівництва цих трубопроводів Росія купуватиме труби, які виготовляються заводами Р. Ахметова.

Цей самий сегмент економічних інтересів змушує В. Януковича повертатися до багатовекторної політики часів Л. Кучми, яка передбачає пошук збуту металургійної продукції на ринках Росії, ЄС, США, Китаю та інших регіонів світу. Це змушує В. Януковича говорити про економічне співробітництво з ЄС і стратегічне партнерство зі США. Що стосується відкритості власного ринку, то тут превалюватиме тенденція до ізоляціонізму, формальне слідування духу неприєднання та позаблоковості.

Що ж стосується суто політичних і гуманітарних аспектів такої «малоросійської» зовнішньої політики, то вона спрямована на закріплення авторитарного режиму, переформатування України в «малоросійський проект» і входження, замість європейського, у російський цивілізаційний і мовно-культурний простір.

Висновки

Отже, внутрішні чинники визначають амбівалентність зовнішньої політики України, зумовлену наявністю суттєвих регіональних розбіжностей. Ці розбіжності мають давню історію, пов'язану з перебуванням України у складі різних держав-імперій. Сучасний розвиток України свідчить про формування у її східному та західному регіонах двох різних за своїми геополітичними й ментальними орієнтаціями соціумів, що знаходить своє втілення у двовекторній зовнішній політиці.

Російська та радянська колоніальна спадщина Сходу України міцно пов'язує цей регіон з Росією, що визначає проросійські орієнтації як у внутрішній, так і в зовнішній політиці країни. Баланс сил та інтересів між цими двома регіональними соціумами та їхніми елітами зумовлює й відповідну зовнішню політику «балансування між Росією та Європою». Зміни цього балансу на користь Сходу чи Заходу України призводять до зміни пріоритетності зовнішньополітичних векторів з європейського на російський і навпаки.

Іншою важливою домінантою зовнішньої політики України є зміна політичних режимів у державі. Прихід до влади демократичних сил орієнтує зовнішню політику України на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Прихід до влади представників трансфер-класу, вихідців зі східних та південно-східних регіонів супроводжується встановленням авторитарного режиму та посиленням залежності від Росії як у внутрішньополітичній, так і в зовнішньополітичній сферах.

Не менш важливою домінантою, яка впливає на формування зовнішньої політики України, є її перебування в російському мовно-культурному та цивілізаційному просторі, яке сприяє збереженню та продукуванню «радянських» і проросійських стереотипів поведінки й авторитарної політичної культури суспільства, що значно ускладнює інтеграцію України в європейський цивілізаційний простір.

§ 4. Між Росією та Європою: проблема зовнішньополітичного вибору України

Григорій Перепелиця

Очевидно, що зовнішня політика і трансформаційні процеси в суспільстві визначаються не тільки внутрішніми чинниками, а й зовнішнім середовищем, геополітичним положенням країни й тими зовнішніми впливами, які чиняться на неї.

Перший чинник, який визначає геополітичне положення України, полягає в тому, що її територія є полем перебування двох цивілізацій: східної євразійської (російської) та західної – європейської. Це говорить про те, що сучасна Україна опинилась у ролі *розділеної периферії*. Східна і південно-східна частини України зорієнтовані на Росію, а західна й центральна – на Європу.

Перебуваючи в ролі розділеної периферії, Україна має досить обмежені можливості для реалізації своїх зовнішньополітичних інтересів, які залежать насамперед від характеру зв'язків між Заходом і Сходом. В умовах зіткнення інтересів і цивілізаційної конфронтації Україна опиняється в «буферній зоні». Будучи затисненою між європейською та євразійською цивілізаціями, вона перетворюється з окраїнної на серединну державу. Такі держави, за визначенням відомого класика геополітики Р. Коллінгса, рано чи пізно втрачають свій суверенітет і територіальну цілісність у результаті наміру як Сходу, так і Заходу захопити чи розділити геополітичний простір серединної держави²³. Саме в такому геополітичному положенні «серединної» держави та «буферної зони» й перебуває Україна.

І в цьому положенні вона може відігравати різну роль: не тільки роль сполучної ланки, а й роль буфера, роль форпосту чи, навпаки, – плацдарму. Ролі, які грає серединна держава, переважно не обираються нею самою, а надаються сильними державами. В умовах

²³ Див.: *Collins Randall*. Geopolitics in an Era of Internationalism // *Social Evolution & History*. – 2002. – March. – Vol. 1. – N 1. – <http://www.socionauki.ru/journal/articles/130385/>; Long-term Social Change and the Territorial Power of States // *Kriesberg L.* (ed.). *Research in Social Movements, Conflicts and Change*. – Vol. 1. – Greenwich, CT: JAI Press 1978. – P. 1–34.

багатополярного світу така роль визначається потужнішим полюсом. Очевидно, що кожний з полюсів при цьому прагне встановити власний контроль над серединною державою. При такому геополітичному положенні можливі чотири моделі зовнішньополітичного курсу України: інтеграційна, дезінтеграційна, ізоляціоністська й модель балансування між Сходом і Заходом.

«Інтеграційна модель». Ця модель реалізації зовнішньополітичного курсу по осі Схід – Захід визначається двома чинниками: інтересами та загрозами. Позиціонування України в координатах *«інтереси – загрози»* визначає її рух у бік Сходу чи Заходу. Якщо загроза виходить з боку Заходу, то це посилює східний вектор інтеграції України й перетворює її територію на потенційний плацдарм Росії в суперництві із Заходом. Зникнення такої загрози з боку Заходу позбавляє Україну цієї ролі в безпековому вимірі. Посилення ж загрози державному суверенітетові України з боку Росії неминуче посилюватиме прагнення України інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури безпеки.

Інтеграційна модель у зовнішній політиці України втілювалася в період з 2004 р. по 2010 р. Вона була пов'язана насамперед з намірами країни набути членства в ЄС і НАТО. Євроатлантична та європейська інтеграція були задекларовані як головний зовнішньополітичний курс України. «Помаранчева революція» уперше за часів незалежності відкрила Україні вікно можливостей для реалізації таких євроінтеграційних прагнень. Тоді на прикладі своїх сусідів свідомо частина української еліти побачила шанс одномоментно вирішити головне стратегічне завдання – інтегруватися в Європу, уникнувши при цьому тривалого й важкого шляху.

Вступ до НАТО залишався чи не єдиним шляхом інтеграції України до Європи після того, як Євросоюз вирішив, принаймні на невизначений час, припинити процес свого розширення. З іншого боку, Україна в цей період зіткнулася з досить широким спектром загроз регіонального характеру, які без НАТО усунути було практично неможливо. Передусім це загрози, які виходили з боку самої Росії. Адже перебування України у статусі незалежної суверенної держави суперечить життєво важливим геополітичним інтересам Росії, пов'язаним з відтворенням її як континентальної геополітичної потуги. Приєднання до НАТО гарантувало б Україні зміцнення її державного суверенітету, збереження незалежності й територіальної цілісності.

Проте «помаранчева» влада, яка зав'язла в перманентних чварах і втратила кредит довіри в суспільстві, не відзначалася особливим ентузіазмом щодо реалізації євроатлантичного курсу, тоді як опоненти демократичних сил за підтримки Росії здійснювали в країні потужну антинатовську інформаційну кампанію. Так був утрачений шанс

реалізувати інтеграційну модель зовнішньої політики України, спрямовану на її входження в європейську та євроатлантичну спільноту.

Іншим чинником, який визначає інтеграційну модель зовнішньополітичного курсу України по осі Схід – Захід, є національний інтерес, пов'язаний з потребами економічного й політичного розвитку країни. Вплив цього чинника на формування інтеграційної моделі досить складний, проте він є визначальним за відсутності реальних чи потенційних загроз з боку як Сходу, так і Заходу. Відсутність таких загроз та гомогенізація європейського і євразійського геополітичних просторів ставить Україну в становище «мосту», комунікатора відносин між Сходом та Заходом. Такий характер зв'язків між Сходом і Заходом зміщує акцент у моделі адаптації України з геополітичних на гео економічні аспекти. За такого характеру відносин Заходу й Росії, Україна перетворюється не лише на впливового геополітичного гравця, а й на стратегічно важливу гео економічну ланку цієї системи зв'язків.

Подібну комунікаційну роль Україна могла б виконувати в разі реалізації проекту «Великої Європи». Проте видається, що в найближчі десять-двадцять років ситуація розвиватиметься в іншому напрямі. Події останніх років свідчать про поглиблення міжцивілізаційного розлому між Європою та Євразією. Це поглиблення супроводжується посиленням конкурентної боротьби й суперництва Росії із Заходом за сфери впливу на Європейському континенті. Така боротьба переноситься й на європейські безпекові структури. Найбільш наочними прикладами подібної конкуренції є відносини ЄС – НАТО, ОБСЄ – ЄС – НАТО, НАТО – Росія, ЄС – Росія, ОБСЄ – Росія. У результаті формування системи колективної безпеки та оборони на базі НАТО і ЄС західна й центрально-східна частини Європейського континенту забезпечені досить надійними й дієвими механізмами та гарантіями безпеки. Інша ж частина «Великої Європи» опинилася за межами зони процвітання та безпеки, чим закріплюється вибухонебезпечний розкол євроатлантичного простору²⁴.

«Модель балансування між Сходом і Заходом», або політики рівновіддаленості

Така модель має сенс в умовах, коли ані Схід, ані Захід не прагнуть до експансії чи захоплення «буферної зони», коли між ними немає конфронтації чи суперництва, але водночас відсутня й кооперація. Ця

²⁴ К новой архитектуре евроатлантической безопасности // Доклад российских экспертов к конференции дискуссионного клуба «Валдай». – Лондон, 8–10 декабря 2009 г. – С. 6.

модель приносить продуктивні результати в ситуації, коли між Сходом і Заходом існують відносини партнерства чи співробітництва. В умовах конфронтації чи, навпаки, інтеграції двох полюсів політика балансування стає малопродуктивною.

Класичним прикладом реалізації такої моделі була зовнішня політика Президента Л. Кучми в перший період його президентства (1994–1999). Вона увійшла в історію як політика «багатовекторності». У той постбіполярний період тенденції конвергенції домінували над тенденціями конфронтації в Європі. Росія була занадто слабкою, щоб відновити свій геополітичний вплив у Європі, але достатньо сильною, щоб повернути під свій контроль утрачений нею в результаті розпаду СРСР пострадянський простір.

Захід же не прагнув інтегрувати Україну в європейську спільноту, проте й не був згоден на відновлення російської геополітичної потуги, яка могла б йому нагадувати про ще не забуті часи «холодної війни». Саме тому Європа, НАТО і США були вкрай зацікавленими у збереженні незалежності України. Зі свого боку, Україна також не прагнула до реальної інтеграції в Європу чи до членства в НАТО і ЄС. Окрім скептицизму щодо членства та гарантій безпеки, занадто різні цінності сповідували владна номенклатура в Україні та єврочиновники в ЄС і НАТО. Тому, перебуваючи між цими геополітичними потугами, Київ використовував своє геополітичне положення як засіб торгу, з одного боку, з Європою та США, а з другого – з Росією, виступаючи в ролі контрбалансиря у відносинах Захід – Росія. Власне, таким контрбалансиром була не сама інтеграція як процес, а намір інтегруватися чи, навпаки, відмовитися від інтеграції в ту чи іншу систему по осі Захід – Росія. Така політика була продуктивною й через внутрішні причини, пов'язані зі становленням України як незалежної держави та перехідним характером політичного режиму в державі, коли кожна зі сторін радше спостерігала за цим процесом, ніж утручалася в нього.

Проте вже в часи другої президентської каденції Л. Кучми з 2001 р. по 2004 р., у період формування авторитарних тенденцій в Україні та встановлення авторитарного режиму В. Путіна в Росії, така політика балансування почала втрачати свою ефективність. Цьому сприяла й кардинальна зміна міжнародної ситуації в першому десятилітті XXI ст. Загострення міжцивілізаційного конфлікту призвело до збільшення тиску на Україну з боку двох цивілізаційних утворень, що генерує як внутрішні, так і зовнішні загрози її національній безпеці.

З одного боку, Росія намагається зберегти своє панівне становище в культурному просторі України і зробити з неї частину російського культурно-цивілізаційного простору, знищуючи українську

культурну ідентичність. З другого боку, намагання українців зберегти свою національну ідентичність та інтегруватися в західну цивілізацію наштовхуються на значні перешкоди й не знаходять підтримки з боку Заходу. Відсутність такої підтримки виправдовується Заходом периферійним міжцивілізаційним положенням України.

Зусилля ж Заходу з поширення демократичних і ліберальних цінностей, а також просування своїх економічних інтересів в Україні наштовхуються на зустрічну реакцію з боку Росії. Вона не тільки покінчила із цими ліберальними й демократичними цінностями в себе, а й веде жорстку боротьбу за витіснення цих цінностей та європейського бізнесу з України.

Росія рішуче виступила проти розширення НАТО на Схід, зокрема проти надання Україні та Грузії перспективи членства в Альянсі. І хоча НАТО не відмовила цим країнам у такій перспективі, однак процес розширення Альянсу на пострадянський простір зупинено на невизначений термін.

Євросоюз як уособлення західної цивілізації взагалі відмовив Україні в будь-якій перспективі членства в ЄС, мотивуючи це її невідповідністю критеріям членства й неналежністю країни до європейської ідентичності²⁵. Загалом же події останніх років висвітлили межу можливостей розширення ЄС, а отже, й поширення демократичних ліберальних цінностей і власних економічних інтересів на Схід. Вичерпаність внутрішнього потенціалу для розширення та острах перед Росією і є справжніми причинами відмови Україні в перспективі членства, а також готовності ЄС віддати Росії незахоплений західною цивілізацією пострадянський простір.

Очевидно, що, зупинивши свій цивілізаційний поступ на Схід, Захід перейде до глухої оборони, розглядаючи Україну в перспективі як безпечну прикордонну смугу для ЄС. Саме такою філософією наповнена політика «сусідства», а тепер – програма «Східного партнерства». Росія ж, навпаки, як показали рішення Бухарестського саміту НАТО 2008 р., російсько-грузинська війна та «газова війна» на початку 2009 р., від багаторічного відступу та оборони перейшла до цивілізаційного наступу на Захід.

Міжцивілізаційне положення України генерує її внутрішній розкол як усередині еліти, так і серед її соціумів за регіональною та цивілізаційною ознаками. Загострення глобального міжцивілізаційного конфлікту призводить до поглиблення розколу між Сходом і Заходом України, поділяючи український народ за українською та «малоросійською» ідентичностями. Розвиток внутрішньополітичної

²⁵ ЄС не намерен даватъ Украине перспективу членства. 02.02.2009. 11:11. – <http://minprom.com.ua/page8/news8414.html>.

ситуації та дослідження суспільної думки населення Сходу й Заходу України тільки підтвердили цю загрозливу для України тенденцію.

Своїм прикладом Україна демонструє правильність тези С. Гантінгтона про те, що «еліти деяких країн, внутрішньо розколотих у цивілізаційному відношенні, намагатимуться перетворити їх на частину Заходу, але в більшості випадків зіткнуться з перешкодами, які буде дуже важко подолати»²⁶. Прагнення української демократично налаштованої еліти реалізувати європейський та євроатлантичний курс, спрямований на входження України в європейський цивілізаційний простір через членство в ЄС і НАТО, наптовхнулося на жорсткий спротив з боку лівих та проросійських політичних сил, які спираються на електорат східних і південних регіонів України.

Ускладнення міжнародного становища України зумовлене також подальшою трансформацією міжнародних відносин у бік багатополлярності. Головною ознакою такої трансформації є насамперед послаблення ролі США у світі, при цьому вони відчувають дедалі більший дефіцит свого зовнішньополітичного ресурсу для реалізації власних глобальних геополітичних інтересів.

Поставивши за мету закріпити за собою статус-кво одного з двох основних центрів сили в Європі, Росія відвоювала собі в Заході Україну. Цю геополітичну перемогу Росії над Заходом визнають навіть провідні американські експерти в галузі міжнародної політики. Так, провідне американське аналітичне видання «Стратфор» опублікувало великий експертний матеріал про фактичну стратегічну перемогу Росії в Україні, коли Кремль повернув собі позиції «у стратегічно важливій для себе країні і не дав Заходу завоювати там плацдарм»²⁷. У матеріалі зазначається, що Росія за кілька останніх років відновила свій вплив на більшій частині території колишнього СРСР. Це стало можливим унаслідок воєнної перемоги Росії над Грузією. Але остаточного закріплення сфери свого геополітичного домінування в Європі Росії вдалося досягти тільки після повернення в цю сферу у 2010 р. України. Як зазначає часопис, фактично «одразу ж після геополітичного розвороту України щодо Заходу за Януковича Росія справді розпочала своє геополітичне відродження»²⁸.

Отже, Україна у 2010 р. стала ключовою ланкою в ланцюзі тих геополітичних перемог, які Росія отримала над Заходом в останні

²⁶ Хантінгтон С. П. Наступит ли конфликт цивилизаций? – http://azps.ru/polpsy/lib/konflikt_huntington.html; *The Clash of Civilizations? / Samuel P. Huntington // Foreign Affairs.* – 1993. – Summer.

²⁷ Ukraine's Place in Russia's Evolving Foreign Policy. – http://www.stratfor.com/sites/all/themes/zen/stratfor_plain/images/logo_stratfor.gif?2.

²⁸ Ibid.

роки. За цей час Росія значною мірою досягла тих стратегічних цілей, які ставила перед собою в зовнішньополітичній сфері.

По-перше, вона закріпила за собою статус впливового центру сили в Європі – геополітичного полюса. По-друге, Росія задекларувала як сферу своєї геостратегічної відповідальності той регіон Східної Європи, який не належить ані НАТО, ані ЄС. І радикальних заперечень з боку цих провідних організацій на таку претензію вона не отримала. По-третє, Росії вдалося значною мірою знівелювати дисбаланс у силі із Заходом і перевести відносини з ним з асиметричних у симетрично-асиметричні, тобто досягти певного паритету в стосунках. Символічною подією в наближенні стосунків Заходу й Росії до симетричного типу стало підписання Празького договору про СНО між США і РФ у квітні 2010 р. Слід зазначити, що тенденція до зміни балансу сили на користь Росії стала можливою не стільки за рахунок посилення самої Росії, скільки внаслідок послаблення Заходу.

Посилення розбіжностей між США та Європою, суперечності й відсутність консенсусу всередині ЄС із приводу його відносин з Росією, наслідки глобальної фінансово-економічної кризи, зміна зовнішньополітичних пріоритетів в американській зовнішній політиці за президентства Б. Обама та послаблення провідної ролі США у світі врешті-решт призвели до «перезавантаження» відносин з Росією. Усе це значно послабило позиції Заходу у відносинах з Росією в боротьбі за східну частину геополітичного простору Європи.

З іншого боку, авторитарний режим, на відміну від консенсусної демократії Заходу, дав російському керівництву змогу швидко мобілізувати необхідні для зовнішньополітичних цілей ресурси, консолідувати суспільство й домогтися певного паритету інтересів із Заходом, принаймні щодо Східної Європи.

Намагання ж В. Януковича повторювати кучмівську політику балансування між Заходом і Росією за цих принципово інших геополітичних зовнішніх та політичних внутрішніх умов другого десятиліття XXI ст. не мало шансів на успіх. Тож постало питання про розробку зовнішньополітичного курсу, який відповідав би цим суперечливим внутрішнім і зовнішнім реаліям та забезпечував реалізацію комплексу економічних інтересів країни, репрезентованих переважно панівним політичним класом. В основу такого курсу була покладена концепція «подвійної асиметричної інтеграції», яку можна вважати квінтесенцією політики рівнонаближеності, або «дезінтеграційної моделі».

«Дезінтеграційна модель», або політика рівнонаближеності

Утіленням цієї моделі є політика «двовекторної інтеграції». Це ситуація, коли країна інтегрується одночасно у два протилежні боки та у дві антагоністичні системи. Останньою модифікацією цієї політики є так звана «рівнонаближена інтеграція». З першого погляду ця модель видається продуктивною, оскільки знімає внутрішнє протиріччя між східними й західними регіонами України з їхньою різновекторною геополітичною орієнтацією та протиріччя, які виникають у відносинах з Росією в разі інтеграції України в євроспільноту, уособлену ЄС і НАТО, і, навпаки, у разі інтеграції в Росію – у відносинах із Заходом. Проте в умовах суперництва за Україну між Росією та Заходом наслідком утілення такої моделі стане розкол України принаймні на дві частини, одна з яких інтегруватиметься в Росію, друга – в Європу. Саме таку модель намагається побудувати нинішня влада в Україні під проводом Президента В. Януковича, реалізуючи концепцію «подвійної асиметричної інтеграції».

Концепцією її можна вважати тому, що в цілісному вигляді вона офіційно не затверджена, хоча окремі її компоненти закріплені в законодавчих документах. Чому її можна назвати асиметричною інтеграцією? Оскільки вона передбачає одностороннє входження у структуру потужнішого суб'єкта відносин, наближення до його якості не загалом, а окремими сегментами за окремими стандартами й вимогами.

Друге, не менш важливе запитання: до якої системи повинна інтегруватися Україна в результаті реалізації зазначеної концепції? У Законі України «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики» чітко зазначається, що «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі є однією із засад зовнішньої політики України». Проте в Коаліційній угоді Партії регіонів про створення коаліції «Стабільність і реформи» зовнішньополітичні акценти розставлені дещо по-іншому: «...поглиблене економічне **співробітництво** з Європейським Союзом та економічна **інтеграція** на пострадянському просторі на засадах національних інтересів України та принципах СОТ»²⁹. Таким чином, передбачається **подвійна** асиметрична інтеграція України одночасно в ЄС та в Росію.

²⁹ Коаліційна угода Партії регіонів + Проект регламенту коаліції // Українська правда. – 2010. – 24 лютого.

Запитання третє: які трансформаційні процеси в Україні чи завдання внутрішньої політики має забезпечити ця «подвійна асиметрична інтеграція»? **Перше – побудову «нової країни» на базі радянсько-російської ідентичності.** Ця ідентичність уявляється для В. Януковича такою самою опорою його влади в побудові «нової країни», як і імперське мислення росіян для В. Путіна.

Безумовно, за такого генерального плану державного будівництва *головний вектор інтеграції, а, відповідно, й зовнішньополітичний курс будуть спрямовані на Росію, а не на Європу.* Але чи відповідає таке поглинання економічним інтересам великого капіталу й олігархату в Україні? Очевидно, що ні. Тому така однобічна інтеграція в Росію несе в собі ризики втрати політичним класом не тільки державного суверенітету – нині він їм не потрібен, а й необхідних для них «політичної автономії» та «економічної самостійності». У пригоді тут може стати Захід, зокрема збереження протилежного – європейського – вектора інтеграції. *Логіка збереження європейського вектора знову-таки підпорядкована інтеграції в Росію та побудові на теренах України «другої російської» держави.* Якщо Росія ідентифікує себе як «не Захід», то «нова країна» позиціонуватиме себе як «російська частина Заходу».

Друге – модернізація «нової країни» на основі авторитаризму. Соціально-політичну базу авторитаризму в Україні складає «корпоративізм» великого бізнесу та бюрократії, не зацікавлених у розвитку вільної ринкової економіки. Корпоративізм у такому вигляді монополізує український ринок, що призводить до авторитаризму в політиці. Побудова такої авторитарної моделі влади – «вертикалі влади» – в Україні знову ж таки орієнтує зовнішньополітичний курс України на інтеграцію в Росію, в подібну систему «керованої демократії» В. Путіна.

Проте побудова авторитарного режиму неминуче призведе до ізоляції України з боку Заходу, що є неприйнятним для влади В. Януковича. Звідси постає запитання: на основі якої моделі може вибудуватися така політична асиметрична інтеграція України з Росією? Якщо Росія буде свої відносини з Україною за неоімперською та неоколоніальною моделлю, то, очевидно, саме в її рамках відбуватиметься така інтеграція. Коли ж інтеграція відбувається за такою моделлю, то в її основі лежить обмін суверенітету на економічні преференції. Якщо йдеться про модернізацію, то такими преференціями виступають технології та інвестиції.

Таким чином, в отриманні інвестицій для проведення власної модернізації в рамках відносин «периферія – імперський центр» і «колонія – метрополія» Україна може розраховувати на Росію як

на імперський центр і на метрополію. Отже, як зазначає Віктор Андрусів, «реформування за неоколоніальною стратегією неможливе без участі метрополії, яка має бути учасником змін у колоніях»³⁰. Сучасна влада також реалізовує неоколоніальну стратегію реформ. У її основі лежить побудова російської моделі бюрократично-олігархічного корпоративізму, у якій бюрократія та олігархи укладають пакт про спільне управління й поділ ресурсів.

Особливість цієї моделі полягає в тому, що вона має забезпечити вигідне співіснування країни з демократичним світом. Це означає фіксувати на папері й виголошувати у промовах західні цінності, любов до демократії, рекламувати лібералізм і за всім цим нахабно «дерібанити» бюджет, монополізувати ресурси, здійснювати інформаційне маніпулювання свідомістю, придушувати опозицію, громадських діячів та журналістів³¹.

Проте модернізація колонії залежить від місця, яке відведено їй у стратегії метрополії. Попри ментально-корпоративну близькість і тісну взаємодію української та російської влади, остання не зможе відігравати важливу роль в українських реформах, оскільки розглядає колонію як ресурсний придаток, а не як спільний простір. Тож навряд чи можна очікувати на модернізацію на основі новітніх технологій та мільярдних інвестицій з Росії, кошти на які в неї практично відсутні й на які так розраховує чинна в Україні влада.

Отже, асиметрична інтеграція в Росію за неоколоніальною імперською моделлю відносин передбачає позбавлення України, зокрема її олігархів, економічної та ресурсної бази. Тому саме подвійна асиметрична інтеграція має компенсувати вади однієї асиметричної інтеграції в Росію. **Курс на євроінтеграцію в зовнішній політиці України має, з одного боку, забезпечити надходження західних технологій та інвестицій, а з другого – унеможливити ізоляцію країни з боку Заходу.**

Таким чином, подвійна асиметрична інтеграція ставить перед зовнішньою політикою України цілий комплекс завдань:

- 1) міжнародну легітимізацію нового політичного режиму в Україні;
- 2) недопущення міжнародної ізоляції України з боку Заходу;
- 3) залучення в Україну іноземних інвестицій і новітніх технологій;
- 4) просування економічних інтересів України на російському, європейському та інших світових ринках;

³⁰ Андрусів Віктор. Цивілізаційна модернізація: неможливість реформ. – <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/26/5837698/>.

³¹ Там само.

5) зовнішньополітичне забезпечення модернізації країни на базі авторитарної моделі розвитку країни;

6) недопущення цивілізаційного розколу країни.

Звертаючи увагу на останнє завдання, экс-міністр закордонних справ К. Грищенко підкреслив: «Завдання-мінімум для України полягає в тому, щоб це повне розмежування не пройшло через неї. Завдання-максимум – протидіяти новому розмежуванню як такому»³².

Подвійна асиметрична інтеграція в Європу та Росію покликана нівелювати різновекторні геополітичні орієнтації Заходу і Сходу України. Утілення цієї концепції у відносинах з Росією набуває досить специфічних рис, які можна розглядати як певні керівні принципи.

Заміна принципу «захисту національних інтересів» «прагматичним підходом». К. Грищенко дає таке тлумачення прагматичному підходу в зовнішній політиці України: «Якщо вдуматись, то прагматизм – це не в останню чергу стратегія і тактика поведінки, орієнтовані на результат, при чому не у віддаленому майбутньому, а в досяжному часі»³³. Таким чином, «прагматизм» зводить зовнішню політику як процес прогнозування, стратегічного планування, прийняття й реалізації зовнішньополітичних рішень до певної поведінки, зорієнтованої не на стратегічну перспективу, а на найближчий конкретний короткотерміновий результат. Якщо говорити про «прагматичний підхід» у реалізації євроінтеграційного курсу, то це означає не інтеграцію України до ЄС на базі спільних цінностей, а укладання угод про безвізовий режим, про поглиблену зону вільної торгівлі та про асоціацію.

За «прагматичного підходу» пріоритети серед усього комплексу національних інтересів можуть замінюватися або вирішуватися за рахунок інших фундаментальних інтересів. Це означає, що економічні інтереси можуть задовольнятися за рахунок національної безпеки та державного суверенітету. Отже, такий підхід не виключає політики поступок у сфері національної безпеки, **обміну суверенітету на економічні преференції**, що можна вважати другим принципом реалізації подвійної асиметричної інтеграції.

Деїдеологізація зовнішньої політики України. Без цього принципу неможлива реалізація подвійної асиметричної інтеграції одночасно в демократичну Європу й авторитарну Росію.

Денаціоналізація зовнішньої політики України, з одного боку, покликана гармонізувати стратегічні інтереси України й Росії та

³² Грищенко К. Україна як загальноєвропейський чинник // Дзеркало тижня. – 2011. – 14 січня.

³³ Там само.

нівелювати асиметрію їхніх пріоритетів, а з другого – забезпечити побудову «нової країни» на базі радянсько-російської ідентичності. Це передбачає здачу всієї гуманітарної сфери українсько-російських відносин на поталу Росії та відмову від захисту українських національних цінностей, інтересів української нації та української ідентичності. Серед зовнішньополітичних пріоритетів зникли такі важливі напрями, як захист від російської інформаційної та культурної експансії, недопущення втручання Росії у внутрішні справи України, захист української мови та прав українських громадян в українсько-російських відносинах. Натомість очікується, що за цю денационалізацію зовнішньої політики Україна отримає економічні преференції від Росії.

Проте дотримання цих принципів призводить до виникнення ще однієї тенденції – **втрати зовнішньополітичної суб'єктності України в українсько-російських відносинах**. Утілення подвійної асиметричної інтеграції ставить Україну перед великою проблемою: *намагання рухатись одночасно у два різні боки може не тільки компенсувати негативні наслідки руху в той чи інший бік, а й нівелювати переваги, у кращому разі зводячи продуктивність таких рухів до нуля, у гіршому – загрожуючи поглинанням одним з потужніших суб'єктів такої асиметрії.*

Свідченням появи такої тенденції є дуже негативні результати втілення концепції подвійної асиметричної інтеграції, які проявились протягом останніх двох років із часу її застосування. Якщо подивитися на цілі зовнішньої політики України, задекларовані в офіційних документах, то вони зводяться до інтеграції України в європейський політичний, економічний та правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та гармонізації відносин стратегічного партнерства з Російською Федерацією. Як показали підсумки цього періоду, ані першої, ані другої цілі Україні досягти не вдалося. Очевидно, що причини такого фіаско полягали насамперед у суперечливості самих цілей зовнішньої політики: цілей євроінтеграції та реінтеграції в російські «політико-економічні» й «гуманітарні» простори, з одного боку, та цілей зовнішньої та внутрішньої політики – з другого. Завдання, які Україна ставила перед собою на російському векторі, суперечили завданням євроінтеграції, і, навпаки, рух у напрямі Європи кидав виклик російським реінтеграційним проектам. Якщо цілі внутрішньої політики Президента В. Януковича не суперечили чи навіть збігалися з інтересами Росії, то вони при цьому були неприйнятними для європейської спільноти.

У такій ситуації рух України в напрямі однієї сторони викликав конфлікт з іншою. Принцип стратегічної рівноваги, задекларований

офіційним Києвом в умовах такої контрадикторності зовнішньополітичних цілей, означав лише одне – *стагнацію невизначеності і сповання в міжнародну ізоляцію*.

Збереження ситуації невизначеності провокує ізоляцію України з обох боків. Реінтеграція в Росію та згортання чинною владою демократії в державі призведе до посилення її ізоляції з боку Заходу. Очевидно, що й Росія прагне ізоляції України з боку Заходу, оскільки входження в Євроспільноту позбавляє будь-яких перспектив реінтеграцію України в РФ.

Створення поглибленої зони вільної торгівлі з ЄС значно послаблює політичний вплив та економічну присутність Росії в Україні. Правила цієї зони унеможливають поглинання Росією української економіки та зроблять російський капітал неконкурентоспроможним на українському ринку. Відповідно, Росію влаштовує реінтеграція України тільки в проросійські об'єднання на кшталт Митного союзу чи Євразійського союзу. Незгода України на приєднання до Митного союзу тягне за собою заходи з боку Росії, спрямовані на ізоляцію України від російського ринку та ринку членів цієї організації, підтвердженням чого стали «сирна війна» та інші торговельні війни.

Про намір удатися до політики силового тиску в разі неприєднання України до Митного союзу В. Путін неодноразово попереджав офіційний Київ. Зокрема, він зазначив, що Україна, звичайно, може вступити в зону вільної торгівлі з Євросоюзом, але при цьому має зрозуміти, що Росія одразу закритим свої кордони для українських товарів. Таким чином, Кремль ставить Україну перед вибором: або міжнародна ізоляція, або реінтеграція в Росію. Ситуація геополітичної невизначеності України більше неприйнятна для Росії. Примусити Україну покінчити зі своєю невизначеністю й реінтегруватися в Євразійський та Митний союзи Росія намагається шляхом «батога і пряника». Власне, це шлях, яким Росія загнала до реінтеграції Білорусь.

Опинившись у повній міжнародній ізоляції, О. Лукашенко в умовах політичного, енергетичного й економічного тиску з боку Росії заради збереження власного тоталітарного режиму був змушений погодитися на всі російські інтеграційні проекти. Такий самий «білоруський варіант» запроваджується Кремлем і стосовно України. Опинившись у міжнародній ізоляції, В. Янукович заради збереження власного авторитарного режиму буде змушений погодитися на кремлівський проект реінтеграції України в Росію. Цьому, власне, сприяє і політика ЄС, котрий тісно пов'язує євроінтеграційний поступ України з її внутрішніми демократичними реформами. І тут нездоланими для Києва виявилися протиріччя між цілями внутрішньої політики, спрямованої на демонтаж демократичної системи

та побудову авторитарного режиму, і цілями зовнішньої політики, орієнтованими на євроінтеграцію. Саме внутрішньополітичні цілі спричиняють тенденцію до міжнародної ізоляції України з боку Заходу, результатом чого стало відкладення підписання Угоди про асоціацію та поглиблену зону вільної торгівлі між Україною та ЄС і фактичне замороження євроінтеграційного поступу України на невизначений термін.

З іншого боку, коливання України між Росією та ЄС тільки посилює сумнів Євросоюзу в щирості євроінтеграційних прагнень Києва. На думку європейських політиків, членство в Єдиному економічному просторі несумісне з входженням до зони вільної торгівлі з ЄС. Така ситуація викликає нові реінтеграційні амбіції з боку Москви, даючи їй змогу діяти шляхом не лише тиску, а й заохочення України до реінтеграції. Для цього Росія намагається стимулювати Україну обіцянками знизити ціну на російський газ за умови приєднання її до Митного союзу, а потім, як зазначив В. Путін, усім разом вести переговори про створення зони вільної торгівлі з ЄС, але вже зі значно сильніших позицій³⁴. Але в такій ситуації переговори з ЄС вестиме Росія, а не Україна. Очевидно, що інтеграція в ЄС через Москву теж належить до схем залучення України до російських реінтеграційних об'єднань, після яких вона вже до жодних західних векторів не повернеться, оскільки втратить у цих об'єднаннях власний державний суверенітет.

Таким чином, намагання чинної влади в Україні подолати асиметрію пріоритетів інтеграції як на Захід, так і на Схід, зазнало повного фіаско. Обмеження інтеграції з Росією економічною та гуманітарною сферами виявило чітку підпорядкованість цих сфер російській геополітиці. Поступки на угоду геополітичним інтересам Росії вимагали повної та остаточної відмови України від євроінтеграційного вектора, як свого часу Росія домоглася такої відмови Києва від євроатлантичної інтеграції. Просування курсом євроінтеграції також виявилось неможливим на умовах авторитарної модернізації, яка відкидає будь-які демократичні цінності.

Утілення офіційним Києвом подвійної асиметричної інтеграції до певної міри спровокувало асиметричну конкуренцію за Україну між ЄС та Росією. «Брюссель, – як зазначає німецький аналітик Вінфрід Шнайдер-Детерс, – виступає за “прив’язку” України до ЄС, але виключає її інтеграцію. За уявленням Росії, місце України в “русском мире” (поняття, яке використовується Москвою в “ідеологічній

³⁴ Путин намерен отговорить Януковича от близости с ЕС. – 4 апреля, 08:42. – http://www.utro.ua/ru/politika/putin_nameren_otgovorit_yanukovicha_ot_blizosti_s_es1301895904.

конкуренції” з Брюсселем для побудови своїх економічних і стратегічних інтересів). Геополітична зацікавленість Росії в Україні обґрунтована її усвідомленням себе як самостійного полюса багатопольярного світу. Залучення потенціалу України великою мірою зміцнило б претензії Росії на глобальну роль у світовій політиці»³⁵. Саме тому, зазначає пан Шнайдер-Детерс, «якби членство України в ЄС стало реальною перспективою, могла б виникнути [між ними. – Авт.] відкрита конфронтація»³⁶. До такої конфронтації з Росією ЄС не готовий і не здатний її витримати заради України. Україна ж, усупереч цим пріоритетам ЄС та Росії, намагалася інтегруватися в ЄС і одночасно в економічній сфері – в Росію. Неможливість реалізувати такі асиметричні пріоритети призвела до провалу зовнішньополітичних завдань як на європейському, так і на російському напрямках.

Кримінальна справа Тимошенко, Луценка та інших представників політичної опозиції значною мірою делегітимізували політичний режим в Україні в очах як Заходу, так і Кремля. Над Україною та її політичним керівництвом нависла загроза міжнародної ізоляції. Європейські інституції посилили заяви й декларації про недемократичний характер українського керівництва. Це означає чітку й одностайну фіксацію Заходом відходу офіційного Києва від демократичних цінностей, наслідком чого стало відкладення підписання не тільки Угоди про асоціацію з ЄС, а й упровадження зони вільної торгівлі та безвізового режиму.

Така негативна тенденція буде мати далекосяжні наслідки для України, що, по-перше, значно послаблює позицію чинної влади у виборюванні рівноправних відносин з Росією, по-друге, посилює асиметричну залежність від Москви, по-третє, унеможливує подвійну асиметричну інтеграцію в європейському напрямі й, урешті-решт, робить неможливою модернізацію країни за європейськими стандартами. *У такій ситуації в чинної влади залишається єдиний шлях модернізації країни на основі авторитаризму тільки за умови реінтеграції в Росію та її інтеграційні об'єднання.*

Такий шлях також нівелює асиметрію пріоритетів, оскільки робить політичний режим в Україні подібним і сумісним з нині існуючим російським авторитарним режимом. Звичайно, що саме він може забезпечити тривалу монополію на владу однієї політичної сили, зорієнтованої на Росію, подібно до режиму О. Лукашенка в Білорусі. Проте цей шлях не забезпечує модернізації країни. Причина

³⁵ Шнайдер-Детерс Вінфрід. Європейська функція України, або як Україна може стати «загальноєвропейським чинником» // Дзеркало тижня. Україна. – № 16. – 28 квітня. – 2011.

³⁶ Там само.

цього – **пріоритетність інтересу збереження монопольної влади панівного політичного класу над інтересом модернізації**, оскільки модернізація рано чи пізно призведе до неминучих політичних змін.

Підсумовуючи здобутки і прорахунки офіційного Києва у відносинах з Росією, можна зазначити, що впродовж останніх двох років українська влада намагалася знайти баланс між російським та європейським напрямками й показати, що виходом для країни може стати позаблоковий статус і відмова від будь-яких зобов'язань. Тепер можна констатувати, що українській зовнішній політиці не вдалося витримати баланс між внутрішніми прагненнями В. Януковича зберегти повну монополію на владу в країні та просуванням України до ЄС.

Східний вектор розвитку української дипломатії більше нагадує торги за знижки і преференції. Весь час Київ заявляв, що його не влаштовує ціна на російський газ. Москва пропонувала знизити ціни на енергоресурси за умови, що державні газові компанії України ввіллуться в систему «Газпрому». Основне питання – ціни на російський газ – так і не було вирішене. Києву варто серйозно замислитися над тим, що Кремль не бажає робити своєму союзникові істотних поступок. Тепер Москву вже не задовольняє відмова України від перспективи членства в НАТО, позаблоковий статус, відмова від демократичного шляху розвитку, пролонгація перебування Чорноморського флоту РФ на українській території та інші політичні поступки. Росію тепер не задовольняє й політика балансування Києва між Сходом і Заходом, між Росією та ЄС. Саме тому концепція подвійної асиметричної інтеграції України сприймається як виклик інтересам Росії. Інтеграція не повинна бути подвійною. Вона має бути тільки однією – до Росії, Митного та Євразійського союзів, що автоматично означає відмову Києва від євроінтеграційного курсу.

Головною причиною такого стану українсько-російських стосунків був і залишається антагонізм національних інтересів Росії та України, пов'язаний з державним суверенітетом останньої та різним баченням моделей свого державного, національного й суспільного розвитку. Такий антагонізм являє собою конфлікт ідентичностей України та Росії. Цей конфлікт нікуди не зник. У 2010 р. він перейшов у латентну форму завдяки відмові офіційного Києва від власної національної ідентичності. Але вже 2011 р. показав, що така відмова призведе не тільки до втрати державного суверенітету, а й до втрати панівним політичним класом власної влади в Україні.

На думку експертів, проривів у дипломатії не варто чекати й у майбутньому. Країна повинна визначитися, куди рухатися далі, і залежно від цього помінати внутрішньополітичний курс. Адже Росія приймає будь-який режим в Україні, але за умови передачі під її контроль привабливих активів, як це сталося в Білорусі. Європа

вітатиме інтеграцію Києва у свої лави тільки за наявності демократичного процесу. Процес розширення ЄС на Схід узагалі може виявитися зведеним до необов'язкових декларацій, оскільки країна, котра, попри критику з боку Брюсселя, намагається зберегти свій курс внутрішньої політики недоторканим, має мало шансів на реальне просування³⁷.

Таким чином, фіаско політики рівнонаближеності, загроза міжнародної ізоляції та посилення тиску з боку Росії змушуватиме чинну владу в Україні схилитися до ізоляціоністської моделі відносин по осі Захід – Схід, подібно до зовнішньої політики Куби, Північної Кореї та інших країн з авторитарними режимами.

«Ізоляціоністська модель»

Ця модель передбачає дистанціювання як від одного, так і від іншого геополітичного центру. Ізоляціоністська модель суттєво зменшує вплив як Заходу, так і Росії на внутрішньополітичну ситуацію в Україні та сприяє ствердженню тих внутрішніх соціальних і політичних процесів, які відбуваються всередині країни. З огляду на це вважається, що саме така модель може внутрішньо інтегрувати східну й західну частини України. У такому випадку ізоляціонізм розглядається як шлях ствердження соборності України. Проте забувають, що політика ізоляціонізму може бути до певної міри продуктивною лише за умови самодостатньої економіки, закритого ринку, наявності відповідних природних ресурсів та консолідованості нації. За відсутності таких умов і наявності внутрішньополітичної боротьби за владу кожна з політичних сил спиратиметься на зовнішньополітичний ресурс, у ролі якого для одних політичних сил виступатиме Росія, для інших – Захід. Таким чином, ізоляціонізм не зніме з України прокляття «буферної зони» й не завадить Росії здійснювати зовнішнє втручання у її внутрішні справи.

Традиційним закріпленням ізоляціоністської моделі у сфері безпеки є набуття країною позаблокового чи навіть нейтрального статусу, де останній розглядається як засіб стримування зовнішньоекономічної експансії або геополітичного домінування сусідньої країни чи групи країн. Більш умотивованими є намагання деяких країн використовувати елементи нейтрального статусу заради виходу зі сфери домінування сильнішої держави або послаблення її

³⁷ *Сивоконь Павел.* Итоги внешней политики Украины: ни нашим, ни вашим // Главред. – 28.12.2011. – 16:40. – <http://glavred.info/archive/2011/12/28/175242-3.html>.

політичного зиску. Як приклад можна навести Туркменистан, який остерігався не лише економічної експансії, а й воєнно-політичної залежності від Росії.

Потреба в нейтралітеті може бути мотивована як політичними, так і економічними інтересами провідних політичних сил або правлячої верхівки. У нейтралітеті їх приваблює можливість ізоляції від зовнішніх впливів. Зокрема з позаблоковим статусом України пов'язані дві групи інтересів, першу з яких представляють інтереси регіональних олігархічних фінансово-промислових груп. Саме ці олігархічні угруповання зацікавлені у збереженні власного монопольного становища для контролю над економічними ресурсами країни та у відсутності конкуренції з боку іноземних інвесторів. Політичний та економічний ізоляціонізм сприяє такій монополії, євроінтеграційний та євроатлантичний курс її руйнує. Друга група інтересів видається строкатішою та має переважно політичний характер. Ці інтереси є виявом нездатності й неспроможності переважної частини політичної еліти, як і частини соціуму, ідентифікувати себе з Україною. Це породжує ситуацію, коли необхідність позаблокового статусу України обґрунтовується не інтересами національної безпеки України, а інтересами Росії.

Отже, ізоляціоністська модель, як і модель балансування, не розв'язує проблеми цивілізаційного вибору та цивілізаційного розвитку України. Навпаки, вона консервує цей розвиток і може бути тільки перехідною та тимчасовою. Це модель відкладеного та невизначеного майбутнього розвитку держави. Така модель робить Україну цілком залежною від кон'юнктури й мінливості міжнародної ситуації, коли вона є пасивним об'єктом відносин Росії та Заходу.

Висновки

Проблема зовнішньополітичного та цивілізаційного вибору України впродовж двадцяти років її незалежності так і залишилася не розв'язаною. Причиною цього була наявність цілого комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників, головним серед останніх, безумовно, є геополітичний. Під впливом цього чинника Україна опинилась у ролі розділеної периферії. Перебуваючи в такому становищі, вона має досить обмежені можливості для посилення своєї міжнародної суб'єктності, а отже, й утілення власного незалежного зовнішньополітичного курсу, який відповідав би її національним інтересам.

Положення серединної держави робить її об'єктом як позитивних, так і негативних впливів сильніших держав, які можуть відводити їй роль не лише сполучної ланки, а й буфера, форпосту чи плацдарму. В умовах багатополярного світу така роль України визначається сильнішим західним чи східним російським полюсом.

На початку ХХІ ст. у результаті посилення міжцивілізаційних розбіжностей між Європою та Росією Україна опинилась у ролі буферної зони. Посилення російського та послаблення європейського впливу, безумовно, призведе до поглинання України як буферної зони Росією та перетворення її на плацдарм подальшого російського геополітичного впливу на Центральну Європу.

Отримавши незалежність в умовах, визначених зовнішніми гравцями, Україна намагалася реалізувати різні моделі своєї зовнішньої політики на західному та східному векторах. Кожна із цих моделей була продиктована як зовнішніми, так і внутрішніми умовами і трансформаційними процесами. Політика балансування між Сходом і Заходом була продуктивною в умовах становлення України як незалежної держави та відсутності гострого геополітичного протистояння. На початку 2000-х рр. ця політика втратила свою продуктивність у результаті загострення геополітичного суперництва між НАТО й Росією, а також із початком встановлення авторитарного режиму в Україні. Спроби реалізувати євроінтеграційну модель після «Помаранчевої революції» теж не мали успіху через внутрішні та зовнішні чинники.

Фіаско політики рівнонаближеності, або «подвійної асиметричної інтеграції», зумовлене як несумісністю західної європейської та російської політичних систем, так і суперечливістю внутрішніх та зовнішніх цілей самої такої політики. Вірогідно, що після її провалу подальший тренд української зовнішньої політики розвиватиметься в напрямі ізоляціонізму. Така модель зовнішньої політики обумовлюється насамперед внутрішнім чинником, пов'язаним зі збереженням трансфер-класом монополії на владу і власність.

Трагедія України в її нездатності розв'язати проблему свого геополітичного вибору між Заходом і Сходом, очевидно, полягає в поєднанні зовнішньополітичної ролі розділеної периферії, визначеної сучасною геополітичною ситуацією, та внутрішнього стану «розділеного суспільства», яке зумовлене також радянською та колоніальною спадщиною, незавершеністю процесу формування української нації та української державності.

Розділ III

ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА БЕЗПЕКИ ЯК ЧИННИК ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ І КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 1. Майбутнє європейської системи безпеки: чи є альтернатива?

Артур Джевіцкі

Попри пошуки на початку 90-х рр. ХХ ст. можливості інституціоналізації простору європейської безпеки, яка охоплює територію дії процесу Конференції з безпеки та співробітництва в Європі (КБСЕ), міжнародній спільноті так і не вдалося визначити або створити єдину організацію, відповідальну за безпеку на Європейському континенті. Отже, концепцію «нової європейської архітектури безпеки», котра поширюється на частину Північної Америки, Європу та простір колишнього Радянського Союзу («від Ванкувера до Владивостока»), довелося відкинути.

Оптимістичне й ідеалістичне уявлення про «кінець історії»¹, тобто про остаточне подолання конфліктних ситуацій у регіональному та глобальному вимірах як природного наслідку поширення ліберальної економіки, демократії, прав людини і прогресуючої глобалізації («конвергенції політичних та економічних систем»), досить швидко зіштовхнулося з геополітичними реаліями² сучасних міжнародних відносин та егоїзмом національних інтересів як джерелами наростаючих конфліктів і воєн. У результаті спроба створити європейську систему безпеки у класичному розумінні, як інституціоналізовану мережу зв'язків, вбудованих у строгі рамки домінуючої організації регіонального (євроатлантичного) характеру, яка спирається на існуючі принципи міжнародного права, в остаточному підсумку не була реалізована³.

Спроби перетворити КБСЕ на інституціоналізований форум співробітництва держав – членів НАТО, Європейського Союзу, Центральної та Східної Європи та пострадянських країн у сфері європейської безпеки, який має ознаки регіональної системи, були

¹ *Fukuyama F.* Koniec historii. – Kraków, 2009.

² *Brzeziński Z.* Wielka szachownica. – Warszawa, 1998.

³ *Towpiak A.* Bezpieczeństwo w stosunkach międzynarodowych. Aspekty militarne // *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika / praca zbiorowa pod red. E. Halizaka, R. Kuźniara.* – Warszawa, 2000. – S. 133–134.

марними. Як виявилось, колишні, часів «холодної війни», рішення у сфері інституціональної формалізації принципів і норм формування та функціонування європейської безпеки були непридатні в умовах анархізованого й динамічного міжнародного середовища, сповненого відверто ворожими та суперечливими інтересами⁴.

Подібні обставини висунули на порядок денний питання про подальшу долю головного переможця «холодної війни» – Організації Північноатлантичного договору. Втрата чітко визначеного ворога, що є підставою для функціонування будь-якої системи колективної оборони, викликало всередині Альянсу очевидну «стратегічну паузу». Вона мала бути використана для пошуку відповіді на низку питань, які стосувалися майбутнього пакту:

1) чи повинна НАТО продовжувати своє існування в нових геополітичних обставинах, котрі кардинально змінилися як на регіональному, так і на глобальному рівнях;

2) чим має стати Північноатлантичний альянс в умовах нового бачення «європейської архітектури безпеки»: трансформуватися в її рамкову політичну організацію чи стати військовою структурою КБСЄ;

3) на основі яких принципів Альянс має розвивати відносини з державами Центральної та Східної Європи й насамперед з Російською Федерацією;

4) у якому напрямі та в якому обсязі потрібно реформувати пакт;

5) у якому обсязі потрібно враховувати інтереси Росії в Європі як неодмінного елемента стабілізації континенту, особливо в контексті декомпозиції соціалістичного табору та конфліктів на пострадянському просторі?

Початок війни на території колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії в 1991 р., ескалація збройних конфліктів на території колишнього Радянського Союзу, острах перед дестабілізацією ситуації в Росії, питання поширення зброї масового знищення й нестабільність загалом досить швидко підтвердили обґрунтованість збереження НАТО в її існуючій формі. Відповідно до положень Лондонської декларації (6 липня 1990 р.) та нової Стратегічної концепції НАТО (1991), її подальше функціонування як системи колективної оборони мало бути доповнене процесом адаптації Альянсу до нових викликів і загроз сучасному світові. Особливого значення набувало питання розвитку співробітництва з країнами Центральної та Східної Європи, яке стосувалося військових можливостей реалізації

⁴ Drzewicki A. Europa Środkowa i Wschodnia w polityce bezpieczeństwa Republiki Federalnej Niemiec 1990–1998. Stanowisko niemieckich partii politycznych. – Toruń, 2010. – S. 28–30.

операцій антикризового реагування. Це завдання виходило за межі колективної оборони, передбаченої статтею 5 Вашингтонського договору⁵, і потребувало виходу Альянсу за територіальні рамки його традиційної відповідальності.

Процес адаптації НАТО до нових викликів збігся з остаточною відмовою сприйняття КБСЄ як рамкової організації європейської системи безпеки. Під час саміту Конференції в 1992 р. була заблокована можливість наділення її засобами «примусу до миру» та обмежена можливість застосування нею механізмів «підтримання миру». У цій ситуації виявилось, що єдиним шляхом посилення ролі КБСЄ у сфері безпеки є передача їй інструментів, які перебувають у розпорядженні інших організацій, насамперед НАТО.

Проте ця установка була одразу відкинута, передусім через побоювання обмеження політичної самостійності Альянсу, його поступової військової деструкції та ослаблення зв'язків зі США. Хоча КБСЄ не відмовляли в істотній ролі у процесі демократизації держав Центральної та Східної Європи, усі визнавали, що, беручи до уваги характер зростаючих загроз, форум такого роду не є реальним інструментом їх подолання⁶. З тих пір роль КБСЄ звелася до дій «в ім'я миру» у їхньому широкому розумінні, створення платформи співробітництва й діалогу із країнами Центральної та Східної Європи, а також до підтримки процесів демократизації, дотримання прав людини й національних меншин на євроатлантичному просторі⁷. Така установка стала синонімом повернення до ідеї «архітектури європейської безпеки», заснованої на дієвих, взаємодоповнювальних і тісно пов'язаних між собою організацій, інтеграційних зв'язків і різного роду формул співробітництва.

Війна в Боснії і Герцеговині (1992–1995) остаточно продемонструвала, що єдиною структурою, яка мала військову можливість подолати кризи на європейському просторі, є НАТО. Події, котрі відбувалися на Балканах, повною мірою довели політичне й військове безсилля КБСЄ та Європейського Союзу, а також помітні обмеження ООН у процесі формування світової безпеки, що стало наслідком двозначної, а часом деструктивної позиції Росії та Китаю в Раді Безпеки, а також неефективності інструментів, які остання має у своєму

⁵ *Panek B.* Operacje reagowania kryzysowego, Akademia Obrony Narodowej. – Warszawa, 2007. – S. 8–10.

⁶ *Hornhues K. H.* Europaeische Sicherheitsunion elit // Die politische Meinung. – 1993. – № 3. – S. 63.

⁷ *Drzewicki A.* Europa Środkowa i Wschodnia w polityce bezpieczeństwa Republiki Federalnej Niemiec 1990–1998. Stanowisko niemieckich partii politycznych. – S. 36.

розпорядженні. Це, природно, означало, що у процесі формування «європейської структури безпеки» саме НАТО може відігравати вирішальну роль.

Такій ситуації сприяли дві обставини: по-перше, явне зосередження Росії на власних внутрішніх проблемах та реінтеграції пострадянського простору, віддзеркаленням чого стали доктрина «ближнього зарубіжжя», силове вирішення конституційного конфлікту президентом Борисом Єльциним (1993) і війна в Чечні; по-друге, однозначне прагнення держав Центральної Європи до отримання гарантій безпеки на основі членства в НАТО.

У першому випадку це означало, що Росія через радикалізацію своєї зовнішньої політики й агресивної налаштованості втрачає здатність до активної та неконфронтаційної участі у процесі будівництва європейської безпеки. Її «коопераційний» потенціал явно вичерпався, а сама вона почала сприймати цей процес насамперед як форму суперництва за досягнення домінуючої позиції на просторі Центральної та Східної Європи. При власній внутрішній слабкості та прагненні до відновлення своєї «зони впливу» відповідно до геополітичних канонів ХХІ ст., вона перестала бути привабливим партнером для держав та організацій, які були природним «матеріалом» для системи європейської безпеки.

У другому випадку відбулося остаточне визначення державами Вишеградської групи власних інтересів, обумовлених гострим дефіцитом безпеки та прагненням до повної інтеграції в західноєвропейські структури як напряму цивілізаційного розвитку. Це прагнення поставило під сумнів доцільність і можливість створення єдиної системи європейської безпеки. Своїми діями, спрямованими на отримання членства в НАТО (а почасти також у ЄС) держави Центральної Європи внесли до порядку денного питання гарантій безпеки. Парадоксально, але ці гарантії мали слугувати захисту цих держав від можливої агресії з боку одного з головних учасників планованої системи – Росії. Крім того, у такий спосіб відкидалася можливість створення порядку, що традиційно вкорінював існування в Європі «підсистем» різного рівня безпеки (НАТО/ЄС – Центральна Європа – СНД), причому всупереч волі частини їхніх учасників⁸.

Така ситуація продемонструвала, що «маховиком» процесу формування архітектури європейської стабільності будуть «західні» структури, а саме НАТО і ЄС, і в організаційному плані саме навколо них складатиметься основна платформа інтеграції, котра являє собою зону єдиної та неподільної безпеки. Ця мета мала досягатися

⁸ *Malendowski W. Polityka bezpieczeństwa RP. Uwarunkowania-Strategia-Kierunki działania. – Poznań, 1998. – S. 99–119.*

насамперед за допомогою трьох форм діяльності: «розширення» («відкриті двері НАТО»), «співробітництва» й «діалогу». Це означало остаточну відмову від можливості побудувати європейський простір безпеки на основі одного домінуючого рамкового інституту або єдиної системи. З тих пір її основою мав стати конгломерат взаємопов'язаних і взаємодоповнювальних у сфері своєї компетенції інститутів, таких як ООН, НАТО, ЄС, ЗЄС, КБСЕ (так звані «Interlocking Institutions»), посилений різного роду інституційними формами співробітництва з Росією (зокрема Основоположний акт Росія – НАТО) та Україною (Хартія про особливе партнерство між Україною та Північноатлантичним альянсом). Підставою для функціонування такого роду неофіційної системи мала бути не ієрархія залежностей або загальні структури, а «єдність мети й зусиль», котра слугує вкоріненню стабільності та безпеки Європейського континенту. Тим самим обмежувалася також можливість безпосереднього впливу на відповідні процеси самої Росії⁹. У цьому контексті «розширення НАТО» було визнане істотним елементом формування європейської безпеки.

Трансформація середовища безпеки

На рубежі XX і XXI ст. відбулася нова трансформація середовища безпеки. Чергові фази розширення НАТО (1999, 2004, 2009), війна в Косово й реальна «самолегітимація», розширення функцій Альянсу за межі положень статті 5 Вашингтонського договору й перенесення його дії за межі європейського простору (Афганістан) призвели до виникнення ситуації, коли ця організація виявилася єдиною структурою, здатною почати ефективні дії з нейтралізації загроз у будь-якому місці як у регіональному, так і у глобальному масштабі¹⁰.

У результаті цих подій була розроблена модель так званої універсальної безпеки, залежної не від однієї держави, а від узгоджених міжнародних договорів та угод, які об'єднують держави, здатні до солідарної оборони своїх кордонів і подолання різноманітних загроз безпеці як у безпосередній близькості, так і на знач-

⁹ *Drzewicki A.* Europa Środkowa i Wschodnia w polityce bezpieczeństwa Republiki Federalnej Niemiec 1990–1998. Stanowisko niemieckich partii politycznych. – S. 64.

¹⁰ *Robertson G.* Przekształcenie NATO // NATO Review. – Wiosna 2003; *пор.: Kuźniar R.* Szczyt w Lizbonie i przyszłość NATO // Polski Przegląd Dyplomatyczny. – 2010. – № 3. – S. 27–34.

ному віддаленні від своїх кордонів¹¹. У цьому розумінні існуючий принцип «Interlocking Institutions» був по суті звужений до чотирьох реальних компонентів: ООН – НАТО (у багатьох випадках ідеться про функціонування дуету НАТО – ЄС) – «позаблоковий простір» (країни, які декларують бажання вступити в певні військові структури, насамперед у НАТО, або зберегти свій «позаблоковий» статус, як, приміром, Україна) – Росія (з огляду на домінуючу позицію РФ в інтеграційній системі пострадянського простору).

Головними детермінантами добору цих елементів є їхня кооперативна здатність підтримувати власну безпеку, можливість надання гарантій безпеки «третім» суб'єктам або вибір самостійного способу гарантування безпеки. Що стосується інших компонентів, то вони або припинили своє існування (ЗЄС), або їхня роль як творців європейської безпеки виявилася маргіальною (Організація безпеки та співробітництва в Європі, Рада Європи). У випадку з ЄС можна говорити про його прагнення до ролі значущого суб'єкта архітектури європейської безпеки (підвищення автономних оборонних можливостей і можливостей у сфері антикризового реагування) або до створення з НАТО свого роду дуету у сфері безпеки із чітко окресленими завданнями і сферами розмежування компетенції. Незалежно від напрямку розвитку Євросоюзу вирішальне значення для його майбутньої ролі в цій системі матимуть насамперед його оборонна самодостатність і здатність (хоча б потенційна) надавати гарантії безпеки суб'єктам європейської системи. Чи зможе ЄС досягти цього самостійно чи у співробітництві з Північноатлантичним альянсом – залишається питанням майбутнього. Однак уже сьогодні йдеться про необхідність інтеграції потенціалів (економічного – Євросоюзу та військового – НАТО) як реальної відповіді на нові загрози¹².

Проблема внутрішнього порядку в системі

«Зовнішня» активність окресленої вище квазісистеми європейської безпеки не викликає помітних труднощів у питанні її однозначного тлумачення, а також, як правило, не призводить до виникнення

¹¹ Antczak A. Organizacje polityczno-wojskowe współczesnej Europy // Europa-bezpieczny kontynent? Potencjalne źródła zagrożeń bezpieczeństwa europejskiego / pod red. A. Antczak. – Warszawa, 2011. – S. 198.

¹² Особливо цікавою в цьому контексті є ідея заснування «Директорату США – НАТО – ЄС», яка пропагується багатьма командувачами та начальниками штабів держав – членів НАТО; Antczak A. Organizacje polityczno-wojskowe współczesnej Europy. – S. 20.

сильної напруженості у процесі здійснення пов'язаних із цим цілей. Набагато більше емоцій викликає проблема внутрішнього порядку в системі. Він є наслідком дискусії щодо: а) позиції НАТО в системі та можливостей набуття нею домінуючої ролі у процесі створення цієї системи; 2) можливості уніфікації європейської системи безпеки на основі нової інституціональної системи; 3) створення європейської системи безпеки за участю тільки «європейців», тобто без реального впливу та «фізичної» присутності США; 4) подальшого використання НАТО процесу розширення як інструменту посилення та розвитку «європейського простору безпеки»; 5) можливості виникнення на території Європи збройних конфліктів класичного характеру як наслідку суперництва між суб'єктами системи. Сфера та перебіг дискусії стосовно вказаних питань вирішальною мірою визначається російською політикою щодо НАТО й підходом Москви до можливості формування нової системи європейської безпеки відповідно до її власних інтересів.

Однозначну відповідь на запитання, які випливають зі згаданих проблем, дає аналіз дій Росії на міжнародній арені, як-от: російсько-грузинська війна, протидія планам розгортання «протиракетного щита» й у результаті – можливість «превентивного ядерного удару». На це вказують головні стратегічні документи РФ (Національна стратегія безпеки до 2020 р., Військова доктрина 2010 р.), а також концепція встановлення нової архітектури європейської безпеки («План Медведєва», оприлюднений 8 жовтня 2010 р.)¹³, де Північноатлантичний альянс і США розглядаються як основні супротивники. З наведених фактів видно, що головною метою російської влади є запобігання розширенню НАТО на Схід, ослаблення євроатлантичних зв'язків і поглиблення розколу між Альянсом та ЄС, а також розбрату серед самих держав-членів.

У довготерміновій перспективі це повинно передовсім позбавити Альянс ключової ролі як творця порядку безпеки в Європі. У цей момент можна однозначно стверджувати, що Росія зі своїм інтеграційним простором є більшою мірою окремим елементом, ніж інтегральною частиною цілісної системи європейської безпеки. Весь час, представляючи різного роду концепції, Москва не має реального бачення власної ролі, яку вона мала б відігравати в новій архітектурі європейської безпеки. Цілі російської політики продовжують концентруватися на захисті власної сфери домінування і спробах послабити суб'єктів, котрі, на переконання Кремля, заважають

¹³ *Krzykowski A. Plan Miedwiediewa – nowa architektura bezpieczeństwa? // Sprawy Międzynarodowe. – 2009. – № 2. – S. 25–28.*

реалізації його інтересів, які впливають головним чином з обставин внутрішньої політики¹⁴.

Можна передбачити, що існуюча архітектура європейської безпеки еволюціонуватиме в напрямі подальшого обмеження кількості її компонентів. Тож варто очікувати на подальше зниження значення ООН як чинника, який визначає «внутрішній» стан системи, а також її розвиток. Так само й у разі її «зовнішньої» активності, як показала інтервенція в Лівії, може відбутися подальше ослаблення можливостей впливу Об'єднаних Націй. У цій ситуації не можна виключити можливість установалення ширшого співробітництва НАТО й ООН у галузі забезпечення глобальної стабільності, відповідно до німецької концепції «мережевої безпеки». У глобальному вимірі ядром такого роду зв'язків могли би бути ООН, США, Росія та Північноатлантичний альянс.

В інших випадках це означає передусім включення прямо або опосередковано балканських держав в інтеграційну систему НАТО і ЄС, а також розширення сфери інтеграції на пострадянському просторі на базі існуючих структур. У результаті у «внутрішньому» вимірі системи поза інтеграційним простором залишаться дві держави з «релевантною достатністю у сфері безпеки»: Молдова та Грузія внаслідок існуючих на їхніх територіях «заморожених конфліктів», а також Україна. Однак, якщо вступ Молдавії та Грузії до ЄС можна собі уявити і він може стати джерелом гарантій безпеки, то у випадку України виникає набагато більше проблем.

Зважаючи на ймовірну неготовність Північноатлантичного альянсу до розширення своїх структур за рахунок чергових країн колишнього СРСР, Українська держава може стати свого роду курйозом, а саме практично самостійним суб'єктом у системі європейської безпеки. Це особливо складна ситуація, якщо врахувати також той факт, що геополітичний простір України (сектори: євроатлантичний, європейський, євразійський; регіони: центрально-європейський і чорноморсько-каспійський) уже цілком «освоєні» різними інтеграційними процесами, котрі перебувають у сфері впливу керуючих ними центрів, що позбавляє Україну можливості відігравати роль регіонального лідера. Тим самим це прирікає її на постійне лавірування між різними площинами співробітництва в системі НАТО – ЄС – Росія¹⁵.

¹⁴ *Krzymkowski A. Plan Miedwiediewa – nowa architektura bezpieczeństwa?.* – S. 30–31.

¹⁵ *Андрущенко С. В. Геополітика та геостратегія України // Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин / ред. В. А. Манжола, В. Ю. Константинов, С. В. Андрущенко.* – К., 2008. – С. 107–114.

§ 2. Чи має Європейський Союз перспективи як структура європейської безпеки?

Артур Джевіцкі

Принциповою слабкістю Європейського Союзу є помітна диспропорція між значенням, яке надається політичним та економічним питанням, і підходами до проблематики безпеки та оборони. Зростаюча політико-економічна сила Євросоюзу здебільшого не переходила в дії зі зміцнення його військового потенціалу. Це помітно відбивається на можливості зміцнення його позицій у глобальному вимірі як світового гравця. Певною зміною й водночас помітним прогресом у колишньому сприйнятті цього питання стало ухвалення Європейської стратегії безпеки у 2003 р., а також положень Лісабонського договору, які стосувалися Загальної політики безпеки та оборони, у 2007 р. Беручи до уваги зростаючі амбіції Брюсселя й нові виклики та загрози, які виникають у зв'язку зі змінами й потрясіннями міжнародного порядку, стає актуальним питання про майбутнє ЄС як опори європейської безпеки.

У цьому контексті можна виокремити чотири головні площини, які відбивають нинішнє й майбутнє значення ЄС для європейської безпеки. Вони пов'язані з можливістю підтримувати або надавати їм роль:

- 1) окремої системи колективної безпеки;
- 2) системи інтегрованої безпеки;
- 3) системи колективної оборони;
- 4) елемента колективної архітектури загальноєвропейської безпеки, орієнтованого «ззовні».

У першому випадку ЄС набуває статусу класичної, окремої та самостійної системи колективної безпеки, тобто системи, «повернутої всередину» і призначеної насамперед для ослаблення й подолання загроз і конфліктів, які виникають серед її членів. У цьому випадку її головною метою є внутрішня стабілізація системи та примус до

дотримання певних норм серед своїх учасників¹⁶. Система внутрішньої безпеки держав – членів ЄС розрахована на виключення можливості війни за допомогою поглибленого процесу інтеграції. Прийняті всіма членами ЄС норми співробітництва, діалогу, солідарності й компромісу є фільтром та амортизатором внутрішнього суперництва, що практично виключає його найрадикальніші форми, які виходять за межі суто політичної сфери¹⁷. У результаті це могло би привести до виникнення можливості й водночас необхідності перенесення уваги системи на зовнішню активність як головну складову її безпеки.

Нині, однак, функціонування ЄС як окремої системи безпеки, орієнтованої на усунення «зовнішніх» для нього загроз, не має практичного змісту. Метою цієї системи було б винятково забезпечення стабільності учасників структури, що привело б до створення на континенті «диференційованих зон безпеки». У результаті ЄС не мав би можливості побудувати у своєму оточенні «однорідну систему безпеки», яка функціонує на основі єдиної системи гарантії безпеки. У цьому разі єдиним механізмом підтримання безпеки залишався б або процес постійного поглиблення інтеграції системи (дія «всередину»), або перманентне її розширення за рахунок нових членів (дія «назовні»).

Ослаблення напруженості в Європі на початку 1990-х рр., коли можливість здійснення агресії на західноєвропейський простір з боку зовнішніх суб'єктів була практично виключена¹⁸, а політико-економічний характер ЄС, котрий природно обмежував сферу зацікавленості питаннями безпеки, призвели до різкого ослаблення дій європейського керівництва з підтримання безпеки Євросоюзу від зовнішніх загроз. Крім того, упевненість у високій ефективності Північноатлантичного альянсу, членами якого є значна кількість держав – членів ЄС, певною мірою підтверджувала необґрунтованість перетворення його на військовий оборонний пакт.

Природним наслідком такого підходу стало переконання в обґрунтованості зміцнення стабільності ЄС та його оточення, на основі *системи інтегрованої безпеки*. Ця система виходить за рамки міждержавних інститутів і не спирається на виражені й однозначно формалізовані гарантії. Належність до ЄС є символічною гарантією непорушності безпеки її членів, попри відсутність чітких

¹⁶ Balcerowicz B. NATO-sojusz czy inna struktura bezpieczeństwa // Euroatlantycka przestrzeń bezpieczeństwa / red. J. Czaja, Akademia Obrony Narodowej. – Warszawa, 2005. – S. 19–20.

¹⁷ Ibid. – S. 104.

¹⁸ Bezpieczna Europa w lepszym świecie, Europejska strategia bezpieczeństwa. – 2003. – <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIPL.pdf>.

і формалізованих гарантій, які стосуються захисту суверенітету й територіальної цілісності кожної з держав-членів у випадку агресії ззовні. Зважаючи на зростаюче прагнення ЄС досягти позицій важливого гравця на міжнародній арені, варто визнати, що такого роду концепція не дає змоги створювати ефективні інструменти досягнення наміченої раніше мети.

Третя площина стосується можливості набуття Європейським Союзом ознак системи *колективної оборони* й тим самим визнання спільної оборони території держав-членів від агресії ззовні як одного з найважливіших завдань ЄС. Однак на сьогодні важко говорити про реальні перспективи розвитку Євросоюзом рис оборонного пакту. Розпуск Західноєвропейського Союзу (липень 2011 р.) остаточно позбавив ЄС можливостей (радіше формальних, ніж практичних) гарантування безпеки своєї території від безпосередньої військової агресії. Лише принципи Конституційного договору, остаточно введені в дію Лісабонським договором, дали змогу заново визначити принципи та напрями розвитку можливостей Євросоюзу у сфері спільної оборони²⁰. У розглянутому контексті ці принципи стосуються насамперед двох питань, а саме принципів солідарності і спільного відбиття агресії ззовні.

У першому випадку істотним є те, що принцип солідарності зобов'язує членів ЄС до спільних дій у ситуації, коли один з них стане об'єктом терористичного акту, жертвою стихійного лиха або техногенної катастрофи. Це означає, що принцип спільних дій проти загроз не зводиться до ситуації, коли має місце збройна агресія іншої держави. Лісабонський договір визначає, що в разі нападу на одну з країн Євросоюзу інші держави-члени зобов'язані надати йому допомогу всіма доступними засобами (включно з військовими), відповідно до статті 51 Хартії Об'єднаних Націй, яка передбачає право кожної держави на самооборону²⁰.

Принципи колективної оборони, таким чином, регулюються не на підставі принципу солідарності або однозначно визначених договірно-правових положень, які є частиною внутрішньо європейських домовленостей, а на загальних положеннях Хартії Об'єднаних Націй. Як нам видається, це природно знижує їхнє значення. Це зобов'язання впливає лише з положень міжнародного права, рівною мірою обов'язкових для всіх членів Організації Об'єднаних

¹⁹ Див. статті I-41 і I-43 Конституційного договору ЄС.

²⁰ *Miszczak K.* Reforma wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa // Traktat z Lizbony. Główne reformy ustrojowe w Unii Europejskiej / Urząd Komitetu Integracji Europejskiej. – Warszawa, 2008. – S. 251.

Націй. У результаті, незалежно від членства держав у ЄС, кожна з країн міжнародного співтовариства має право та обов'язок прийти на допомогу іншій у разі військової агресії. У випадку Євросоюзу це не можна вважати однозначним прогресом у сфері формування його оборонних можливостей. Більше значення має сам факт зобов'язання його членів прийти один одному на допомогу в разі зовнішньої загрози. Проте це підтверджує, що такого роду принципи не можна вважати однозначним доказом трансформації ЄС у систему колективної оборони, а саме лише членство в ньому – фактом визнання однозначних військових гарантій.

У цьому контексті особливого значення набуває питання, чи є, виходячи з положень Лісабонського договору, «нейтральний» або «позаблоковий» статус держав, які прагнуть до членства в ЄС і наочним прикладом яких є Україна, природним гальмом у процесі їх інтеграції? У цьому випадку відповідь – ні. По-перше, перспектива перетворення ЄС на систему колективної оборони ще дуже далека, що є наслідком браку внутрішньої єдності його членів, їхніх диференційованих статусів, а також відсутності однозначно сформованої єдиної стратегічної культури цієї організації²¹. Вирішальне значення в цьому контексті має те, що відповідне рішення має бути прийняте Європейською Радою одноголосно.

По-друге, устанавленню системи колективної оборони має перешкодити створення загальної оборонної політики ЄС, що, з огляду на зазначені обставини, а також на обмежену готовність частини держав Євросоюзу до розвитку військових можливостей ЄС, залишається непростим завданням. По-третє, у ЄС уже входять нейтральні держави. Попри їхній специфічний статус і неготовність брати участь у формулі «посиленого співробітництва», щодо них також діють принципи обов'язкового надання допомоги й підтримки в разі військової агресії (відповідно до статті 51 Хартії Об'єднаних Націй). Звичайно, попередньою умовою всіх цих міркувань є саме членство України в Євросоюзі²².

²¹ Стратегічна культура – це комплекс домінуючих у суспільстві поглядів та звичок, які стосуються ролі сили й засобів її застосування в конкретних історичних умовах. Впливає з історично сформованої системи цінностей, переконань, символів та звичаїв, які відбиваються на сприйнятті безпеки і формах її досягнення (з військовими включно). Див.: *Antczak A. Projektowanie strategii bezpieczeństwa Unii Europejskiej*. – Józefów, 2010. – S. 112–127; *Czaja J. Kultura strategiczna i jej wpływ na stosunki transatlantyckie // Bezpieczeństwo w stosunkach transatlantyckich / pod red. J. Gryza*. – Toruń, 2008. – S. 50–64.

²² *Koziej S. Polityczno-strategiczne aspekty bezpieczeństwa // Bezpieczeństwo Narodowe*. – 2011. – № 4 (20). – S. 37–38.

Отже, розвиток ЄС виключно як системи колективної оборони на сьогодні є недоцільним. Формування оборонних структур без одночасного розвитку можливостей проведення операцій антикризового реагування (експедиційна мобільність) послаблює значення цього процесу загалом. Як свідчить приклад НАТО, у нових обставинах міжнародної безпеки зосередженість тільки на діях, котрі впливають із класичних функцій системи колективної оборони, уже не відповідає існуючим викликам. Це стосується і Євросоюзу. З іншого боку, перетворення Євросоюзу на «НАТО-Біс» не лише не привнесло б нової якості в архітектуру європейської безпеки, а й могло би прямо послабити ефективність Альянсу, і, головне, його єдність та внутрішню солідарність.

Четверта, остання роль, яку може взяти на себе ЄС, – це форма *інтегрального елемента колективної архітектури загальноєвропейської безпеки*, орієнтованого у своїх діях на зовнішній аспект своєї діяльності. Як видається, нині ця формула найбільш близька ідеологічним умовам функціонування Євросоюзу, його структурі та специфіці роботи, наявним інструментам військового й дипломатичного впливу. І найголовніше – вона відповідає реальним викликам у сфері безпеки, актуальних на Європейському континенті або в його безпосередній близькості.

У цьому випадку це також роль, яка найповніше відповідає очікуванням політичних еліт і громадян держав-членів, а також реальному потенціалові, котрий може (за умови врахування специфіки ЄС) бути згенерований для досягнення цілей у сфері політики безпеки. Її головну мету можна визначити як досягнення єдності політичних інтересів ЄС у сфері безпеки та оборони. У результаті діяльність із урегулювання європейських конфліктів, розвитку стабілізаційних проєктів для сусідніх регіонів, подолання криз на просторі «європейської периферії», зумовлених «наслідками колоніалізму», визначають реальну сферу діяльності ЄС як інтегрального елемента, який формує архітектуру європейської безпеки тепер і в майбутньому.

Однак підвищену військову активність ЄС можна буде спостерігати тільки в регіонах, де відсутній сильний гравець, який може нав'язувати власні рішення або ігнорувати рішення міжнародного співтовариства. Це стосується передусім Близькосхідного регіону (гравці: Ізраїль, Іран) або пострадянського простору (гравець: Росія). Це означає помітне звуження географічного простору, на якому існує можливість застосування Євросоюзом механізмів безпосереднього тиску. У випадку Близького Сходу та колишнього Радянського Союзу реальні інструменти впливу обмежуються

виключно дипломатичними засобами. Надалі можна прямо стверджувати, що можливість проведення антикризових операцій Євросоюзом поширюється винятково на території, які вже стабілізовані (Боснія й Герцеговина), або – говорячи прямо – мають другорядне значення для інтересів Євросоюзу (Конго, Чад)²³. У результаті це перманентно ставить під сумнів спроможність ЄС використовувати інструменти, надані йому Лісабонським договором, і стати «глобальним лідером у галузі кризового менеджменту», як передбачають деякі аналітики²⁴.

З погляду оцінки майбутньої ролі Євросоюзу в системі європейської безпеки варто зазначити, що він, імовірно, буде збережений як елемент колективної архітектури загальноєвропейської безпеки, орієнтований на дії «назовні». Паралельно він прагнути до розвитку своїх оборонних можливостей, які, можливо, дадуть Євросоюзу змогу набутися статусу квазісистеми колективної оборони. Базуватися, однак, вона буде переважно на принципах міжнародного права (ст. 51 Хартії Об'єднаних Націй), ніж на спеціальних договірних гарантіях. Це особливо важливо в контексті зусиль з набуття членства в ЄС деяких європейських держав колишнього СРСР, для яких повна інтеграція з Євросоюзом, навіть без членства в НАТО, може стати істотним шансом на одержання реальних гарантій безпеки. У разі відсутності можливостей еволюції ЄС у напрямі системи колективної оборони гарантії Євросоюзу державам, які виражають готовність до інтеграції, але перебувають поза його структурами, не мають реальної цінності. Це стосується, наприклад, України, Грузії або Молдови. Утім, беручи до уваги нинішній стан цього проекту, можна визнати його трансформацію в систему колективної оборони досить віддаленою метою.

²³ *Mickiewicz P.* Europejska Polityka Bezpieczeństwa i Obrony ery «globalnego nie-pokoju». Konceptje i praktyczna implementacja na początku XXI wieku // *Rocznik Integracji Europejskiej.* – 2007. – № 1. – S. 76.

²⁴ *Močkun S.* Traktat z Lizbony – nowy rozdział europejskiej integracji // *Bezpieczeństwo Narodowe.* – 2010. – № 1 (13). – S. 79.

§ 3. НАТО як позитивний чинник посткомуністичної трансформації

Артур Джевіцкі

Оцінка процесів вступу й інтеграції посткомуністичних країн у НАТО дає змогу стверджувати, що прагнення до членства в Альянсі, як і сама участь у ньому, є істотним чинником, який визначає та підсилює їхні демократичні та ринкові перетворення. *У багатьох випадках воно веде до повернення суспільствам кожної із цих країн їхньої національної ідентичності (радіше ослабленої, ніж утраченої) та ідентифікації з найважливішими державними інтересами, а також до відновлення розірваних зв'язків із власними політичними елітами, метою яких знову стала реалізація сподівань і потреб громадян.*

Попри виразні розходження між державами, які впливають з їхньої історії, вихідного пункту процесів трансформації, геополітичних чинників, політичного, економічного й демографічного потенціалів і, нарешті, діапазону загроз, котрі постали перед ними, можна виявити багато **спільних для них рис**. Джерела різного роду подібностей у способах формулювання їхніх потреб і визначенні інструментів їх задоволення варто шукати насамперед у прагненні політичних еліт і суспільств цих країн до гарантування національної безпеки, належного цивілізаційного розвитку, соціально-економічної модернізації та, врешті-решт, до подолання наслідків 45-літнього існування в «чужій» комуністичній системі. «Чужій» з погляду як цінностей, котрі складала її фундамент, так і основних правових принципів, якими вона керувалася, нав'язаних іззовні і спрямованих на обмеження суверенітету й ослаблення ідентичності (самосвідомості) кожного з народів.

Країни Центрально-Східної Європи досить швидко переконалися, що, попри певні розбіжності у сприйнятті основних політичних цілей і передусім механізмів їх досягнення (Європейське Співтовариство чи НАТО?), особливо помітні на початку 1990-х рр., *досягнення успіху в процесі демократизації та модернізації значною мірою визначається зовнішніми факторами*. Безсумнівно,

найважливішим з них була стабільність найближчого міжнародного оточення, яке внаслідок розпаду біполярної системи зазнало різного роду потрясінь, виглядало джерелом напруженості й міжнародних криз на просторі колишнього соціалістичного табору. Цей незаперечний зв'язок між можливістю проведення внутрішніх реформ і необхідністю подолання політичної залежності від Радянського Союзу змусив ці країни визнати той факт, що саме НАТО є найефективнішим інструментом не лише забезпечення довгострокової безпеки від зовнішніх загроз, а й важливим чинником інтенсифікації процесу реформ, а також укорінення цінностей, які являють собою основу функціонування західних демократій.

Особливо істотним у цьому контексті був досвід Польщі, який, з урахуванням розміру її території, демографічного потенціалу, геополітичного положення і значення для функціонування НАТО загалом (а також для самого процесу розширення відповідно до принципу «відкритих дверей»), може бути найкориснішим для України. Це стосується передусім оцінки мотивів і доцільності участі у процесі євроатлантичної інтеграції.

Аналізуючи зазначену ситуацію, можна констатувати, що у випадку країн Центральної Європи й насамперед держав Вишеградської групи співробітництво, а згодом – і приєднання до Північноатлантичного альянсу, стало імпульсом до прискорення або посилення трансформації в чотирьох основних площинах:

- 1) ідентичнісно-аксіологічній;
- 2) безпеки та обороноздатності;
- 3) політичній і соціально-економічній;
- 4) стратегічної свідомості та дієздатності.

Така комплексність трансформацій – наслідок багатофункціональності НАТО, а також його постійних перетворень, котрі відповідають як новим викликам і загрозам європейській та світовій безпеці, так і очікуванням і потребам суспільств конкретних країн у процесі їхнього вступу до Альянсу та подальшої інтеграції. Північноатлантичний альянс являє собою структуру, яка зачіпає різні сфери діяльності й активності держав. Виходячи у своїй діяльності за межі вузько військових аспектів, НАТО визначає і створює умови, сприятливі для розвитку й модернізації. Членство, а в певних ситуаціях навіть просто діалог і співробітництво з Альянсом сприяють не лише досягненню задекларованих цілей у галузі безпеки та в процесі соціально-економічної модернізації, а й дають змогу збільшити сферу міжнародної самоідентифікації певного суб'єкта, а також досягти стану повного усвідомлення прагнень і цілей, які стоять перед цим суб'єктом.

Аксіологія і стратегічна культура

Попри помітну деформацію суспільної свідомості країн Центральної та Східної Європи, яка відбулася під впливом комуністичної ідеології, суспільства цих країн, *на відміну від певної частини простору колишнього СРСР, значною мірою зберегли у своїй свідомості цінності, котрі визначають їхню ідентичність і слугують підґрунтям для національної самоідентифікації*. У результаті в аксіологічній сфері повернення собі місця в Європі означало для них насамперед прийняття цінностей, які сприймалися як основа західної системи. Вони, як правило, формулювалися у вигляді трьох принципів: а) демократії, б) вільного ринку, в) прав людини. Ці принципи стали основою не тільки для побудови нового суспільно-економічного й політичного порядку в кожній із країн, а й фактором, що визначав інтеграційний напрям їхньої політики. Таким чином, аксіологічні принципи, котрі становлять фундамент західного порядку, були прийняті і стали основою діяльності держав Вишеградської групи в зовнішній політиці²⁵.

Спочатку основною метою країн Центральної Європи було відновлення свого місця в «західному світі» як природного історичного процесу, штучно й насильно перерваного в 1945 р., що має для цього тією або іншою мірою своє культурне, релігійне, суспільне й історичне обґрунтування²⁶. З огляду на це, *інтеграційний процес сприймався як природне, логічне повернення до джерел національної ідентичності, а не як відмова від свого колишнього аксіологічного порядку*. Це підтверджує цитата з документа під назвою «Політика безпеки та оборонна стратегія Республіки Польщі» від 1992 р.: «Польща, країна з тисячолітньою традицією державності, прийняла християнство з Риму, включаючись у коло західної цивілізації. Після піввікової перерви народ бажає відновлення генеральної цивілізаційної орієнтації на Захід. Зміцнюючи свою незалежність і безпеку, Польща бажає брати участь у будівництві європейської єдності і створенні нового, справедливого міжнародного порядку»²⁷.

²⁵ *Gołembski F.* Aksjologiczne założenia polityki zagranicznej Polski // *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do NATO i do Unii Europejskiej. Problemy tożsamości i adaptacji.* – Warszawa, 2010. – S. 175–177.

²⁶ *Dębski S.* Tożsamość i doświadczenia historyczne Polaków a polska polityka zagraniczna // *Polska-Niemcy. Tożsamość i kryteria bezpieczeństwa w stosunkach transatlantycznych /* pod red. S. Dębskiego i T. Jaskułowskiego, *Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.* – Warszawa, 2005. – S. 67–73.

²⁷ *Założenia polskiej polityki bezpieczeństwa oraz Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej.* – Warszawa, 2 XI 1992.

Це означало, що цінності, які сповідуються суспільствами держав Центральної та Східної Європи, і спосіб сприйняття середовища безпеки, а також загроз, що виникають у ній, до 1989 р. не відбивали позицій і рішень, прийнятих елітами, котрі представляють «чужий» порядок як у змісті суспільно-політичного ладу, так і в аксіологічному аспекті. Отже, трансформація держав колишнього соціалістичного блоку повинна була привести до консолідації їхньої стратегічної культури та до повернення природних зв'язків між очікуваннями й потребами суспільства та рішеннями влади у сфері політики безпеки.

У цьому контексті співробітництво з НАТО сприймалося спочатку лише як один з інструментів досягнення цієї мети. Тільки згодом, коли з'ясувалося, що, попри підписання в 1991 р. Чехословаччиною, Польщею та Угорщиною Договору про асоціацію з Європейським Співтовариством, шанси на швидку інтеграцію невеликі, Північноатлантичний альянс почав розглядатися як головна інтеграційна платформа та найсильніший на цьому етапі зовнішній фактор, котрий визначає трансформацію. Цьому сприяло не тільки остаточне визначення майбутньої ролі Пакту, а й дестабілізація пострадянського простору. Серед цих дестабілізуючих чинників – війна на території колишньої Югославії та, що найважливіше, прагнення Росії до відновлення сфери свого впливу не лише у країнах ближнього зарубіжжя, а й у Центральній Європі.

У результаті виявилось, що роль Пакту діаметрально змінилася. Членство в НАТО давало можливість задовольнити потреби суспільства у відновленні міцних зв'язків із Заходом, а також одержати гарантії безпеки в новому, частково дестабілізованому міжнародному порядку. Таким чином, ця *організація стала, з одного боку, детермінантою процесу зміцнення національної ідентичності та самоідентифікації, а з другого боку, – механізмом уніфікації поглядів суспільства й еліт у галузі безпеки.*

Урешті-решт це дало змогу консолідувати стратегічну культуру, тобто досягти єдності у сприйнятті викликів, шансів і загроз, які постають перед суспільствами держав Центральної та Східної Європи і прийнятті способів їхнього подолання, включно з використанням збройних сил. Саме так варто розуміти надпартійну й загальну згоду на участь у військовому блоці, головною метою якого була й залишається досі оборона його членів від агресії ззовні.

Звичайно, це не означає, що визнання такої ролі Північноатлантичного альянсу відбулося одразу і без проблем. Приклад Словаччини й використання урядом Владіміра Мечіяра питання членства НАТО для ведення внутрішньополітичної боротьби найпоказовіший у цьому плані. Крім того, тривале перебування зазначених держав у комуністичній системі, природно, розвинуло в частини суспільства, а також

у військових і керівних кадрів переконання в конфронтаційній природі НАТО як «ворожої організації». Проте усвідомлення «чужинності» колишньої системи й цінностей, нав'язаних згори радянським гегемоном, а також пам'ять про криваве придушення національних повстань (Угорщина, 1956 р.), реформаторських прагнень («Празька весна», 1968 р.) та робітничих протестів (Польща, 1956, 1970, 1981–1982 рр.), істотно обмежили поширення такого роду поглядів.

Консолідація стратегічної культури, а також утвердження національної самоідентифікації були природним стимулом трансформації способів формулювання цілей політики безпеки кожної із країн. Це означає збереження рівноваги між очікуваннями та потребами суспільства, з одного боку, і можливостями та уміннями еліт урахувувати його побоювання у способі реалізації політики держави, з другого. У результаті прагнення до інтеграції із західними структурами в особі ЄС і НАТО розумілося як реалізація процесу повернення країн Центральної Європи до історично належного їм місця в Європі і привело до відновлення однакового світосприймання політичних еліт і суспільства.

До 1989 р. аналіз міжнародних реалій, вироблений народами кожної з держав, котрі перебували в комуністичному таборі, принципово відрізнявся від бачення та дій представників влади, визначених недемократичною системою. У результаті природний зв'язок між найзагальнішою метою (ідеал-місією), яку ставить перед собою народ, і конкретизованим поглядом на спосіб функціонування суспільства та держави в міжнародному оточенні, що виражається представниками влади, був перерваний, а система формулювання цілей політики держав відповідно до очікувань суспільств – порушена²⁸.

Тільки консолідація народів та їхніх еліт навколо ідеї підтримання національної безпеки й належного цивілізаційного розвитку, втіленням чого була концепція членства в НАТО, повернула постсоціалістичним державам можливість розробки й уточнення цілей своєї політики відповідно до визнаних цінностей. Це означало повернення до природних демократичних стандартів гарантування безпеки держави як відповіді на потреби її громадян у зазначеній сфері. Це уможливило остаточне об'єднання суспільства навколо загальної мети – членства в НАТО, а в ширшому значенні – європейської інтеграції. Таким чином, варто визнати, що вказана передумова, яка розуміється як *спільність сприйняття цілей політики безпеки держави, котра виражається суспільством загалом та його елітами, як і раніше, є основою для досягнення успіху в процесі євроатлантичної інтеграції.*

²⁸ Dawidczyk A. Projektowanie celów polityki i strategii bezpieczeństwa państwa. – Cz. II // Zeszyty Naukowe AON. – 2007. – № 1. – S. 130.

Безпека й модернізація оборонної системи

Значення НАТО як чинника трансформації у сфері безпеки та оборони можна розглядати у двох основних площинах. *Перша* з них стосується процесу пошуку державами Центральної та Східної Європи шляхів гарантування стійкої та довгострокової безпеки в умовах динамічно мінливої міжнародної обстановки. *Друга* – процесу модернізації власної армії як головного механізму нейтралізації загроз у національному й багатосторонньому вимірах. Як уже згадувалося, прагнення до членства в Північноатлантичному альянсі зумовлювалося насамперед потребою інтеграції із системою західноєвропейських держав з метою компенсації цивілізаційної відсталості і прискорення модернізації країни. У цьому розумінні *НАТО була здебільшого своєрідною «парасолькою» та гарантом незворотності структурних і соціально-економічних реформ, здійснюваних на території певної країни, ніж відповіддю на реально існуючі загрози.*

Історичний досвід посткомуністичних країн приніс переконаність у безцінності життя у стані безпеки, а також у тому, що цінність ця – з огляду на постійно мінливе міжнародне оточення – не дана раз і назавжди²⁹. Зникнення біполярної системи світу, об'єднання Німеччини й розпад СРСР країни Центральної та Східної Європи розглядали як єдиний у своєму роді шанс для здійснення цивілізаційного стрибка та інтеграції із західноєвропейськими структурами. А беручи до уваги їхню географічну близькість, історичні контакти, перелік цінностей і передусім економічний потенціал, згаданий шанс убачався як пріоритетна мета політики кожної із цих держав.

З іншого боку, нова міжнародна ситуація давала шанс на подолання історичного баласту, яким було географічне положення Центральної Європи між двома державами з історично обумовленими експансіоністськими тенденціями, тобто між Німеччиною та Росією³⁰. Саме усвідомлення цього геополітичного факту в принципі виключає можливість прийняття (принаймні Польщею) статусу нейтральної або позаблокової держави, не пов'язаної із жодною зі структур безпеки. *Функціонування в «сірій зоні» стабільності між Федеративною Республікою Німеччиною та Російською Федерацією означало, що рано чи пізно цей простір знову стане об'єктом суперництва і взаємопроникнення впливів обох згаданих держав або ж блоків,*

²⁹ Bezpieczeństwo Narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategie. – Warszawa, 2006. – S. 51–54.

³⁰ Olechowski A. Polska i kształtowanie przyszłości Europy // Sprawy Międzynarodowe. – 1994. – № 3. – S. 12.

*до яких вони належать або які формують*³¹. У результаті відкидалася також можливість надання цьому простору «перехресних гарантій» з боку НАТО й Росії, які в такій ситуації не лише не подолали б, а й надалі зберігали розділ континенту, створюючи на його території зони різного рівня безпеки та перетворюючи держави Центральної Європи на об'єкти, а не суб'єкти міжнародних відносин³².

Таким чином, прагнення до якнайшвидшого зміцнення власної безпеки за допомогою єдиної на той час сильної, надійної, демократичної й переможної структури, якою була НАТО, стало природним кроком у процесі формування і зміцнення повного суверенітету, а не забаром – інтеграції з державами Західної Європи в економічній і політичній сферах³³. Остаточним результатом цього процесу був вступ держав Центральної Європи та Балтії в Європейський Союз у 2004 р.

Членство в Альянсі значною мірою є наслідком переконання в тому, що «малі» та «середні» країни Центральної та Східної Європи за своїми економічними, військовими, геополітичними, а головне, – за ідеологічними причинами не схильні до прийняття позаблокового або нейтрального статусу держави. Беручи до уваги догматичний характер євроатлантичного напрямку розвитку цих країн, прийняття такого роду статусу означало б розрив з ідентичністю західноєвропейського співтовариства. Такий позаблоковий статус прирік би ці країни на перебування в геополітичному «дрейфі» й поставив би їх перед необхідністю самостійного підтримування своєї безпеки, що потребує відповідного внутрішнього потенціалу й величезних фінансових витрат³⁴. Фактори такого роду, імовірно, рано чи пізно привели б кожен із зазначених країн у становище «вимушеної оборонної самодостатності».

Це означає ситуацію, коли з різних причин подальше прагнення згаданих країн до членства в Альянсі відкидалося б за відсутності будь-яких гарантій безпеки, причому всупереч їхній волі³⁵. Водночас інші союзницькі пропозиції відхилялися б ними з ідеологічних чи політичних причин як непривабливі або неприйнятні. Схоже, що в подібній політичній ситуації зараз перебуває Україна.

³¹ *Skubiszewski K.* Polska i Sojusz Północnoatlantycki w latach 1989–1991 // *Sprawy Międzynarodowe.* – 1999. – № 1. – S. 17.

³² *Towpik A.* NATO z perspektywy Europy Środkowej // *Rzeczpospolita.* – 27.06.1995.

³³ Sejmowe expose Władysława Bartoszewskiego, Ministra Spraw Zagranicznych RP, Warszawa 24.05.1995 r. // *Rocznik Strategiczny 1995/96.* Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski. – Warszawa, 1996. – S. 285–287.

³⁴ *Balcerowicz B.* Obronność państwa średniego. – Warszawa, 1996. – S. 46–49.

³⁵ *Ibid.* – S. 41–42.

На противагу описаній ситуації, членство в Північноатлантичному альянсі як системі колективної оборони, попри помітну зміну його профілю, сфери дії та відповідальності, дає відповідні гарантії безпеки, які випливають зі статті 5 Вашингтонського договору. Їхньою основою може бути допомога, надана як з використанням звичайних озброєнь, так і ядерної зброї.

Потенціал НАТО продовжує відігравати стримуючу роль щодо потенційного агресора. Тим самим Альянс зміцнює обороноздатність як євроатлантичного співтовариства загалом, так і кожного його члена зокрема, стабілізуючи при цьому своє оточення. Крім того, функціонування в рамках Пакту знижує витрати на формування оборонної системи та безпеки держави на національному рівні, послаблює різного роду протиріччя між його членами (Греція – Туреччина, Словаччина – Угорщина, Польща – Німеччина), обмежує домінування одних учасників міжнародних відносин над іншими, зміцнює регіональне співробітництво й дає змогу розширити набір інструментів для реалізації цілей національної зовнішньої політики. Незалежно від потенціалу певної держави створюється можливість впливати на рішення Альянсу загалом, а також на формування його найближчого оточення. Природним наслідком такого стану речей є підвищена відповідальність за сферу міжнародної безпеки.

Попри постійні зміни у структурі європейської безпеки як у минулому, так і нині, членство в Північноатлантичному альянсі надає кожній з держав шанс подолати позицію «серединної держави» («буферної зони»), тобто положення між сильно інтегрованою та стабільною територією держав ЄС і НАТО й пострадянським простором, який постійно зазнає різних катаклізмів. Беручи до уваги принцип «відкритих дверей», можливе чергове розширення (наприклад вступ України) призведе до втрати кількома державами Альянсу статусу «прикордонної держави НАТО» або до його значного географічного звуження (Польща, Румунія). Такого роду естафета розширення насправді є чинником, який стабілізує міжнародне становище, оскільки викликає в кожній з країн, котрі беруть у ній участь, особливу політичну чутливість, наслідком якої є готовність залагоджувати різноманітні протиріччя й конфліктні ситуації, а також розвивати регіональне співробітництво.

Членство в Північноатлантичному альянсі, безсумнівно, є одним з головних стимуляторів глибокого реформування збройних сил, яке охоплює не тільки модернізацію наявного озброєння й закупівлі нової техніки, а й системну зміну процесу навчання, оборонного планування, організації, а також стратегії їх використання у мирний

час під час криз і конфліктів³⁶. Невід'ємною частиною цього процесу став перегляд способу мислення щодо ролі армії в гарантуванні безпеки країни. Це виражається в підготовці військових частин не тільки до оборони своєї території, а й до участі в операціях антикризового реагування, стабілізаційних місіях, реалізовуваних на великому віддаленні від Європи.

Першим етапом докорінної реструктуризації національних збройних сил є сам процес досягнення стандартів НАТО, зокрема:

- а) забезпечення цивільного контролю над армією;
- б) здатності робити реальний внесок у систему колективної оборони, який відповідає демографічному й економічному потенціалу;
- в) забезпечення вільного обміну закритою інформацією;
- г) досягнення сумісності систем командування й логістичної підтримки;
- д) інтеграції системи контролю та оборони повітряного простору;
- е) створення можливості для оборонної системи й інфраструктури держави приймати сили підтримки НАТО в разі виникнення загрози³⁷.

Політична та соціально-економічна трансформація

Роль НАТО в процесі соціально-політичної трансформації країн Центральної Європи проявляється в результатах виконання ними критеріїв членства в Альянсі. У процесі виконання цих вимог – від положень Вашингтонського договору, рішень самітів і до «Дослідження про розширення» – країни-кандидати отримують величезний імпульс для здійснення далекосяжних змін у всіх сферах суспільного життя, загальною метою яких є досягнення кожною із країн демократичних стандартів у повному обсязі.

З погляду нинішнього рівня демократії в Європі, тодішні критерії членства не видаються завищеними, а порівняно з викликами, з якими у сфері безпеки зіштовхнулися Чехія та Угорщина, а особливо Польща, вони взагалі малоістотні. Зате головними результатами виконання кожною з країн критеріїв членства в Альянсі стали зміцнення внутрішньої стабільності й подальше поглиблення інтеграції із західними політико-економічними структурами, передусім з ЄС.

³⁶ Див.: *Mickiewicz P. Polska droga do NATO. Implikacje polityczne i wojskowe.* – Toruń, 2005. – S. 173–287.

³⁷ *Wójcik Z. Militarne standardy Sojuszu Północnoatlantyckiego // NATO w systemie bezpieczeństwa europejskiego / pod red. E. Cziomera.* – Kraków, 1999. – S. 32.

Відповідно до Вашингтонського договору 1949 р., єдиною умовою членства певної держави в НАТО є його відповідність принципам організації та внесок у безпеку північноатлантичного простору³⁸. Із цього погляду, окрім питань безпеки територій, визнаних зонами відповідальності й діяльності Альянсу, найважливішими завданнями держав-кандидатів є впровадження західноєвропейських стандартів, зокрема поваги прав і свобод людини, підтримки демократії та соціальної справедливості, реалізації політики відповідно до принципів правової держави, розв'язання внутрішніх проблем і зовнішніх конфліктів мирними засобами³⁹.

В економічній сфері подібним стандартом є впровадження принципів ринкової економіки й економічна стабільність. Умови членства доповнює також цивільний і демократичний контроль над сектором безпеки⁴⁰. Відповідно до принципів політики Північноатлантичного альянсу, відповідність кожному з критеріїв має бути основною умовою прийняття до його складу.

Питання значення НАТО для трансформації держав Центральної та Східної Європи варто розглядати у двох площинах, у рамках яких постійно з'являються протилежні аргументи, котрі часом бувають підставою для сумнівів щодо реального впливу євроатлантичної інтеграції на процес демократизації. *Перша* із цих площин стосується значення відповідності країни-кандидата критеріям у соціально-політичній та економічній сферах. Досить часто вказується на те, що головним критерієм в оцінці готовності певної країни до членства є переконання в політичній обґрунтованості такого кроку, а не відповідність країни певним умовам, визнаним обов'язковими. Найяскравіший приклад – держави Балтії, насамперед – Латвія та Естонія. У цих країнах дотримання владою прав російської меншини, як правило, визнається недостатнім або принаймні таким, що залишає бажати кращого. Військовий та оборонний потенціали усіх трьох країн, беручи до уваги хоча б масштаб викликів, які постали у 2004 р. у зв'язку з прийняттям ними на себе ролі прикордонних держав НАТО, також був досить незначний. Проте вони були включені в Альянс, насамперед – внаслідок політичного рішення, зумовленого історично й аксіологічно (ослаблення концепції «ближнього зарубіжжя», компенсація

³⁸ The Nord Atlantic Treaty. Washington D. C. – 4 April 1949. – http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm, 11.04.2012.

³⁹ *Otlowski T.* Polska w procesie integracji z NATO i Unią Zachodnioeuropejską 1991–1998. – Toruń, 1999. – S. 84–85.

⁴⁰ *Ibid.* – S. 87–88; *Czaja J.* Rozszerzenie elementem strategii NATO // Euroatlantycka przestrzeń bezpieczeństwa / red. J. Czaja, Akademia Obrony Narodowej. – Warszawa, 2005. – S. 44.

за анексію 1940 р.). Така ситуація досить часто використовується для висловлювання сумнівів щодо значення відповідності критеріям при ухваленні рішення про приєднання нових держав, а тим самим – щодо значення Альянсу як вагомого чинника, який визначає обсяг і динаміку трансформації кожної із цих країн.

Однак, з іншого боку, як експерти, так і політики країн НАТО, як правило, застерігають від недооцінки значення питань, пов'язаних із соціально-економічними реформами, внутрішньою стабілізацією та захистом демократичних цінностей⁴¹. Найкращим прикладом тут є Словаччина в період так званого «першого вступу», коли через помітне ослаблення процесу реформ і дефіцит демократії, які мали місце під час прем'єрства В. Мечіяра, ця країна була виключена з групи держав, прийнятих в організацію в процесі розширення 1999 р.⁴²

Тільки поєднання обох груп критеріїв (стабільності та демократії) уможливило швидко інтеграцію цих держав з усім співтовариством. У результаті, попри різні сумніви, умовою отримання членства в НАТО є необхідність досягнення та дотримання певних стандартів, що змушує ці країни, як, наприклад, у випадку держав Балтії, розв'язувати проблеми відповідним чином. Водночас для того, щоб потенційне членство в Північноатлантичному альянсі можна було визнати імпульсом до здійснення певних реформ у державі й досягнення повної внутрішньої стабілізації, необхідна згода більшості суспільства й політичних еліт (єдність зусиль), а також визнання цього найвищою метою держави. В іншому разі прагнення до членства в НАТО стає лише звичайною політичною метою, що відбиває не ключові інтереси самої держави, а винятково політичну стратегію певних політичних або соціальних груп.

Друга площина дискусії на тему ролі НАТО в соціально-економічній та політичній трансформації зазначених країн пов'язана з відповіддю на запитання: якою мірою прагнення до членства в Альянсі створює загрозу безпеці самого євроатлантичного простору, зокрема через виникнення в ньому зон «диференційованої безпеки», а якою веде до стабілізації цього регіону?⁴³ Беручи до уваги попередні етапи розширення й досвід держав, прийнятих до складу Альянсу, потрібно визнати, що членство в НАТО є засобом укорінення «мультилатералізму» та взаємодії в ім'я поглиблення

⁴¹ Hunter R. Maximizing NATO // Foreign Affaires. – 1999. – № 3. – S. 197–198.

⁴² Binkowski H. Polityka bezpieczeństwa i obrony Republiki Słowacji // Bezpieczeństwo polityczne i wojskowe / Akademia Obrony Narodowej. – Warszawa, 2004. – S. 186.

стабільності, економічного й політичного розвитку, а також зміцнення безпеки.

Розширення НАТО не призводить до зростання конфронтації в регіоні. Навпаки, як правило, воно веде до розширення сфери функціонування й законної сили демократичних норм та ослаблення напруженості як у самій НАТО, так і в її безпосередньому оточенні. Його дія є формою пом'якшення націоналістичних тенденцій, зміцнення довіри, подолання криз і запобігання конфліктам, насамперед завдяки створенню різного роду взаємозалежностей між країнами, платформ консультацій і дискусій. Відповідно до принципу, що «демократії не воюють між собою», досягнення кожною з держав загальних стандартів демократії підвищує їхню безпеку⁴⁴.

Зобов'язання розв'язувати конфлікти мирним шляхом є однією з головних умов членства в НАТО, що слугує не лише зміцненню безпеки в безпосередньому оточенні Альянсу, а й сприяє ослабленню взаємного тертя в самому співтоваристві. Зважаючи на це, можна дійти висновку, що членство Грузії в НАТО значно більшою мірою могло б запобігти війні з Росією у серпні 2008 р., ніж спричинити її. Це переконання обумовлене, по-перше, військовим потенціалом Альянсу, який виступає стримуючим чинником для потенційного агресора, по-друге, – природним прагненням до обмеження і протидії всякого роду радикальним (націоналістичним і ревізіоністським) позиціям серед його членів.

Засвоєння визначених цінностей, які лежать в основі Вашингтонського договору, відповідає інтересам будь-якої країни, а факт можливості отримати членство в НАТО тільки прискорює ці процеси. У цьому контексті можна стверджувати, що в багатьох випадках процес приєднання до Альянсу є вже не вираженням побоювань конкретних загроз, а шансом опинитися серед держав з найбільш розвиненими економікою та демократією. Тим самим прагнення до членства в Альянсі можна вважати невід'ємною частиною політичної та економічної інтеграції із Західною Європою і разом з тим – природним доповненням до зміни економічної орієнтації зі «східної» на «західну», реалізовану в даному контексті у сфері безпеки⁴⁵.

Особливого значення при цьому набуває вплив інтеграційного процесу на підхід до реформ самого суспільства. У випадку польського

⁴³ *Kuźniar R.* Polityka bezpieczeństwa w polskiej polityce zagranicznej // *Polska polityka bezpieczeństwa 1989–2000 / pod red. R. Kuźniara.* – Warszawa, 2001. – S. 102–104.

⁴⁴ *Czaja J.* Rozszerzenie elementem strategii NATO. – S. 36.

⁴⁵ *Kupiecki R.* Kierunek atlantycki w polskiej polityce zagranicznej po 1989 r. // *Polska polityka bezpieczeństwa 1989–2000.* – S. 291–292.

суспільства Альянс ставав одночасно й метою реформ, і непрямим творцем механізмів їхньої реалізації. У результаті цього в Польщі зберігалася досить сильна підтримка як самого членства, так і реалізованих реформ, що було відбиттям прагнення до успіху й надії на швидке вирівнювання цивілізаційних розбіжностей між Центральною та Західною Європою. При цьому варто зазначити, що така ситуація, безсумнівно, була наслідком збігу критеріїв членства з головними цілями реформ, необхідних на той час для функціонування держави, визнання інтеграції метою, тотожною національному інтересу, і, нарешті, єдиного бачення майбутнього країни суспільством і політичними елітами та їх рішучості в його реалізації.

Як уже згадувалося, одним з головних критеріїв членства в НАТО було запровадження принципу політичного контролю над армією, відповідно до порядку, чинного в демократичних державах. У випадку країн Вишеградської групи цей обов'язок не слід сприймати виключно в категоріях формального виконання вимог Альянсу до потенційних членів. Адже реформа в цій сфері є важливим чинником внутрішньої стабільності держави, формування демократичного правопорядку й підвищення її привабливості як потенційного союзника. Справжнє введення принципу цивільного контролю над армією, безсумнівно, є однією з найважливіших детермінант її демократизації та необхідною умовою її функціонування і стабільності в умовах трансформації державного устрою⁴⁶. Це означає, що найважливіші рішення, які стосуються безпеки держави, прийматимуться й затверджуватимуться цивільною владою, обраною на вільних виборах. Інакше кажучи, система демократичного контролю над армією повинна привести до того, що збройні сили гарантуватимуть безпеку держави та народу, а не визначатимуть, якими цінностями й інтересами суспільство повинне керуватися⁴⁷.

Принцип цивільного контролю над збройними силами завжди гарантує політичну нейтральність армії, а також забезпечує баланс у способі контролю та постановки завдань перед армією законодавчою та виконавчою владою.

⁴⁶ *Balcerowicz B.* Siły zbrojne w stanie pokoju, kryzysu i wojny. – Warszawa, 2010. – S. 54.

⁴⁷ *Trejnis Z.* Międzynarodowe standardy kontroli politycznej nad siłami zbrojnymi w państwach demokratycznych // *Współczesne bezpieczeństwo* / pod red. W. Fehlera. – Toruń, 2003. – S. 180–181.

Стратегічна культура

Найважливішим чинником, який визначає процес трансформації певної держави після її остаточного вступу до Альянсу, є формування стратегічної культури державних еліт. У цьому контексті роль НАТО як детермінанти трансформації держав на просторі колишнього соціалістичного табору зводиться до фактора, який змінює свідомість політичних еліт і суспільства кожної з країн щодо ролі та цілей зовнішньої політики держави.

Можна сказати, що НАТО уявляється чинником, який змінює свідомість народів у галузі міжнародного порядку й середовища безпеки, що виходить за межі мислення, обумовленого геополітичним аспектом і винятково націоналістичним інтересом. Це дає змогу сприймати дійсність не лише в категоріях безпосереднього суперництва, зумовленого протилежністю інтересів, а і як площину зростаючих зв'язків співробітництва й інтеграції, які спираються на солідарне подолання загроз в ім'я спільно визнаних цінностей. Тим самим НАТО адаптує еліти до нових викликів, стимулює їхні інтелектуальні зусилля й почуття підвищеної відповідальності за співтовариство загалом.

Це було особливо суттєвим у випадку держав колишнього соціалістичного табору, де відсутність повноцінного державного суверенітету природно переносилася й на обмеження в самостійному творенні стратегічної думки. У результаті дії у сфері безпеки, які вживалися на той час державами Центральної Європи, реально обмежувалися оперативним і тактичним рівнем. Стратегічна площина залишалася у виключеному розпорядженні радянських планувальників, котрі визначали всім державам «Східного блоку» мету й механізми її досягнення в наказовому порядку, на підставі «Статуту Об'єднаних збройних сил держав – сторін Варшавського договору й органів керівництва ними (на час війни)», а також «Військової доктрини сторін Варшавського договору» (1987). Це стало причиною того, що на зламі 80-х і 90-х рр. жодна з країн Вишеградської групи не була готова до самостійного стратегічного мислення й самостійних дій у питаннях безпеки.

Роки обмеженого суверенітету призвели до повної відсутності центрів формування стратегічної думки. Центральні інститути, як і представники влади, досить довго не могли впоратися з викликами стратегічного характеру. Усе ще домінували виконавське мислення та дії, позбавлені планування на довгострокову перспективу⁴⁸. Ця ситуація не поліпшилася й із приходом до влади політичних еліт з опозиції в Чехословаччині й Польщі (зокрема президент Вацлав

⁴⁸ *Koziej S.* Współczesne problemy bezpieczeństwa międzynarodowego i narodowego. – Warszawa, 2003. – S. 83–85.

Гавел, прем'єр Тадеуш Мазовецький), які, з огляду на свій «мирний» і гуманітарний світогляд, не сприймали світ у категоріях ідеологічного суперництва. Вони досить стримано ставилися до проблем безпеки, особливо в її військовому аспекті, і тим самим до розвитку стратегічного планування, яке враховує, зокрема, динаміку змін, що відбуваються в міжнародному середовищі, та нові небезпеки⁴⁹.

Отже, якщо процес вступу до НАТО приніс країнам Східної Європи консолідацію стратегічної культури, то саме членство в НАТО значною мірою посилило їхню міць, що визначає можливість реалізації цілей, виражених у стратегії держав. Це означає, що у випадку «малих» і «середніх» держав, які мають обмежений потенціал, членство в Альянсі дає більше можливостей впливати на формування міжнародного середовища, а також досягати цілей своєї стратегії у сфері безпеки. Водночас витрати на таку діяльність, з урахуванням як її ефективності, так і економії ресурсів, значно нижчі, ніж у випадку держав, які обрали шлях позаблокової або нейтральної країни⁵⁰. Відповідно до оцінок, самостійне досягнення певного рівня безпеки обходиться у три-п'ять разів дорожче, ніж у складі структур взаємодії⁵¹.

Членство підвищує не лише стратегічні можливості кожної з країн у галузі планування своїх дій, а й їхню ефективність у сфері реалізації поставлених ними цілей. Звичайно, можливості такого роду мають свої природні обмеження, які є наслідком дії як об'єктивних (розташування, демографічний та економічний потенціали, військова сила), так і суб'єктивних (домінуюча позиція регіональних держав, неформальні союзи, гра інтересів) чинників. Проте порівняно з можливостями, які мали б ці країни поза військовим блоком, додаткова користь від членства безсумнівна. До моменту вступу в ЄС для держав Вишеградської групи НАТО була найважливішою платформою реалізації своїх міжнародних інтересів у сфері безпеки й залишається нею до сьогодні. Можна припускати, що ця ситуація не зазнає змін і в майбутньому.

При цьому варто додати, що у випадку НАТО сфера уніфікації дій, яка тягне за собою відмову від частини суверенітету на користь співтовариства, залишається набагато меншою, ніж у випадку ЄС. Такий спосіб дії додатково зміцнює формула прийняття рішень на підставі принципу консенсусу членів Альянсу⁵².

⁴⁹ *Kupiecki R.* NATO u progu XXI wieku. – Warszawa, 2000. – S. 172.

⁵⁰ *Kupiecki R.* Miejsce i zadania Polski w NATO // *Sprawy Międzynarodowe*. – 1999. – № 1. – S. 109–110.

⁵¹ *Mroziewicz R.* Po co nam NATO? // *Życie*. – 13–14 II 1999.

⁵² *Weber S.* Shaping the Postwar Balance of Power. Multilateralism in NATO // *International Organisation*. – 1992. – № 2. – S. 633–680.

Розділ IV

ПОТЕНЦІАЛ ЄС ДЛЯ ПОДАЛЬШОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

§ 1. Вплив європейської інтеграції на посткомуністичний перехід Словаччини

Олександр Дулеба, Владімір Білчік

У 1997 р. тодішній державний секретар США Мадлен Олбрайт назвала Словаччину «чорною діркою в серці Європи». Десять років потому, у 2007 р., світові засоби масової інформації охарактеризували Словаччину як «татринського тигра». Посткомуністична трансформація Словаччини дуже нагадує казку Ганса Християна Андерсена «Гидке каченя, яке згодом перетворилося на прекрасного лебедя».

Таке перетворення стало можливим завдяки комплексу безпрецедентних політичних та економічних реформ, які проводилися правоцентристською коаліцією на чолі з прем'єр-міністром Мікулашем Дзуріндою впродовж наступних двох виборчих періодів (1998–2002 рр. і 2002–2006 рр.). У доповіді Світового банку «Ведення бізнесу» за 2005 р. Словаччина була включена до списку двадцяти найкращих економік світу з найсприятливішими умовами бізнесу¹.

Отже, Словаччині вдалося не лише наздогнати її Вишеградських сусідів за міжнародним розвитком, а й випередити їх. У 2000 р. Словаччина стала членом Організації з економічного співробітництва та розвитку, а в 2004 р. приєдналася до ЄС і НАТО. У 2009 р. Словаччина першою серед країн Вишеградської четвірки змогла задовольнити суворі фінансові й економічні критерії, щоб увійти до еврозони.

Нині, через двадцять три роки після краху комуністичного режиму в колишній Чехословаччині та через дев'ятнадцять років після отримання державної незалежності, Словаччина є країною зі стабільними демократичними інститутами, функціонуючою судовою системою та однією з найбільш процвітаючих економік у рамках ЄС. Звичайно, стабільні демократичні інститути не означають

¹ Doing Business 2005. Removing Obstacles to Growth / The World Bank. – September 8, 2004. – <http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2005>.

відсутність жорсткої політичної конкуренції між політичними партіями, які борються за владу, а функціонуюча судова система у Словаччині не означає, що вона є досконалою.

І, нарешті, Словаччина є країною з невеликим, відкритим і орієнтованим на експорт господарством, яке багато в чому залежить від зовнішніх економічних процесів. Проте остання глобальна економічна криза, а також не досить дисциплінована податково-бюджетна політика лівих і популістська коаліція на чолі з прем'єр-міністром Робертом Фіцо (2006–2010) сповільнили дихання «татринського тигра».

Тим не менше, якщо поглянути на Словаччину в 1997 р. очима Мадлен Олбрайт і на державу сьогодні, можна побачити зовсім різні країни з діаметрально протилежним міжнародним статусом. Упродовж 2005–2010 рр. Словаччина майже подвоїла свою економіку, а також підвищила міжнародний авторитет як члена ЄС і НАТО. Як член єврозони, вона має безпосередній вплив на найважливіші рішення в ЄС стосовно фактичної дебетової кризи в єврозоні. Урешті-решт трансформаційні процеси Словаччини впродовж останніх двох десятиліть – це історія успіху, яка сьогодні слугує натхненником для багатьох країн – сусідів НАТО та ЄС, які все ще перебувають на шляху до завершення посткомуністичної трансформації.

Реформи та інтеграція: дві сторони однієї медалі

Парламентські вибори 1998 р. стали поворотним пунктом у політичній історії сучасної Словаччини після 1993 р., коли вона стала незалежною державою, пройшовши через «оксамитове розлучення» колишньої Чехословаччини. Уряд на чолі з прем'єр-міністром Владіміром Мечіяром, який з 1990 р. з деякими перервами² керував Словаччиною, у 1998 р. програв парламентські вибори. Новий уряд,

² Уперше Владімір Мечіяр був призначений прем'єр-міністром Словаччини в червні 1990 р. як кандидат від партії «Громадськість проти насильства» (ГПН – Verejnost'protinásiliu, VPN), яка була провідною силою антикомуністичної «оксамитової революції» у Словаччині в 1989 р. Через конфлікт з керівництвом ГПН він у квітні 1991 р. вийшов з уряду й заснував власну політичну партію «Рух за демократичну Словаччину» (РДС – Hnutie za demokratické Slovensko, HZDS). РДС переміг на парламентських виборах у 1992 р. і створив новий уряд. Другий уряд Мечіяра погодився з його тодішнім чеським колегою прем'єром Вацлавом Клаусом про поділ Чехословаччини з 1 січня 1993 р. У 1994 р. були проведені дострокові вибори у зв'язку з політичною кризою, спричиненою конфліктом між РДС та її основним партнером по коаліції – Словацькою демократичною лівою (СДЛ – Slovenská demokratická ľavica, SDL) – партією, створеною на базі переформованої

очолений прем'єр-міністром Мікулашем Дзуріндою (1998–2002), зібрав різні політичні сили, об'єднавши їх на базі спільного розуміння необхідності відновлення демократичних інститутів і верховенства права, і повернув Словаччину на шлях інтеграційних процесів з НАТО і ЄС³.

Найважливіших здобутків перший уряд Дзурінди досяг у сфері **зовнішньої політики**. Йому вдалося прорвати міжнародну ізоляцію Словаччини, а також відродити процес інтеграції з НАТО і ЄС. Упродовж першого місяця перебування на посаді прем'єр-міністр Дзурінда особисто здійснив шість іноземних візитів до столиць провідних країн НАТО і держав-членів ЄС. Водночас Словаччина приймала візити президента Чехії Вацлава Гавела, прем'єр-міністра Чехії Мілоша Земана, міністра оборони Великої Британії Дугласа Гендерсона і міністра закордонних справ Угорщини Яноша Мартоңї. Іншими словами, уряду Дзурінди вдалося налагодити більше дипломатичних контактів протягом першого місяця роботи, ніж уряду Мечіяра протягом майже десяти років.

Основний аргумент успішного словацького дипломатичного наступу в 1998–1999 рр. був таким: «Перший раунд розширення НАТО та ЄС без Словаччини є незавершеним»⁴. Цей аргумент,

Комуністичної партії Словаччини. Короткий час (березень-грудень 1994 р.) Словаччина перебувала під владою тимчасового уряду Йозефа Моравчика. РДС знову виграв вибори 1994 р. і сформував новий уряд на чолі з прем'єром Владіміром Мечіяром, цього разу разом з націоналістичними Словацькою національною партією (СНП – Slovenskánárodnástrana, SNS) та ліворадикальною Асоціацією словацьких робітників (АСР – Združenie robotníkov Slovenska, ZRS). Утретє очоливши уряд (1994–1998), Мечіяр знищив демократичні інститути, незалежні ЗМІ та неурядові організації, а також почав переслідування своїх політичних опонентів. Такий авторитарний стиль правління Мечіяра привів Словаччину до міжнародної ізоляції. НАТО вирішила виключити країну з першої хвилі свого розширення в 1997 р. ЄС того самого року не запросив Словаччину до переговорів про вступ. Детальнішу інформацію про події у внутрішній політиці Словаччини в 1990-х рр. можна прочитати у книзі Соні Сомолані і Джона Гульда (ред.) «Словаччина: проблеми демократичної консолідації. Боротьба за правила гри» (Братислава, 1997).

³ Перший уряд прем'єр-міністра Мікулаша Дзурінди (1998–2002) склався з п'яти політичних партій: правої Словацької демократичної коаліції (СДК – Slovenská demokratická koalícia, SDK, результат виборів – 26,33% голосів), лівої СДЛ (14,66%), правоцентристської Партії угорської коаліції (ПУК – Strana maďarskej koalície, SMK; 9,1%), і центристської Партії громадянського взаєморозуміння (ПГВ – Strana občianskeho porozumenia, SOP, 8%).

⁴ Див.: Presentation of the Prime Minister of the Slovak Republic Mikuláš Dzurinda // *Brežani Peter* (ed.) Yearbook of Foreign Policy of the Slovak Republic 2000. – Bratislava: Slovak Institute for International Studies, 2001. – P. 13–14.

підкріплений радикальними внутрішніми реформами у Словаччині, був почутий і прийнятий у найбільших столицях країн НАТО і держав – членів ЄС настільки, що у квітні 1999 р. саміт НАТО у Вашингтоні включав Словаччину до списку країн-кандидатів. У грудні 1999 р. Словаччину запросили в Гельсінкі на саміт ЄС, щоб почати з нею переговори про приєднання. Уже в листопаді 2002 р. саміт НАТО в Празі запросив Словаччину, щоб також почати переговори про приєднання. Нарешті Словаччина стала членом НАТО у квітні 2004 р. та членом ЄС – у травні 2004 р.⁵

Політично яскравий перший уряд Дзурінди 1998–2002 рр. був менш успішним в економічних реформах. Ініціативи правоцентристських політичних партій (Словацька демократична коаліція і Партія угорської коаліції), орієнтовані на радикальні економічні реформи, зустріли спротив з боку лівоцентристської Партії громадянської згоди і лівої Партії лівих демократів. Утім, уряду вдалося провести реформу банківського сектора, що стало передумовою для майбутнього економічного буму. Кількість непогашених кредитів, виданих державними банками під контролем уряду Мечіяра в 1990 р., становила близько 130 млрд словацьких крон. Уряд Дзурінди прийняв рішення взяти на себе своєчасно непогашені кредити державних банків і дебетувати державний бюджет. Це дало змогу здійснити приватизацію словацьких банків та їх фінансову консолідацію і сприяло створенню міцного банківського сектора у Словаччині, а також стрімкому падінню відсоткових ставок. Таким чином, капітал почав циркулювати в економіці і став легкодоступним для малого та середнього бізнесу, що виявилось одним з вирішальних чинників майбутнього економічного відновлення Словаччини⁶.

Другий уряд Дзурінди (2002–2006), обраний на парламентських виборах 2002 р., отримав політичний мандат від громадян для посилення демократичних та економічних реформ. Він складався

⁵ *Brezáni Peter* (ed.). *Yearbook of Foreign Policy of the Slovak Republic 2004*. – Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2005.

⁶ Національний банк Словаччини: «NBS: Bankový sektor zaznamenáva po reštrukturalizácii pozitívny vývoj». МСП, 1.10.2001. Словацький уряд упорався з дебетовими кризами, спираючись на власний досвід у розв'язанні кредитних проблем протягом останніх переговорів у рамках єврозони про створення Європейського механізму стабілізації для надання допомоги Греції, Ірландії та Португалії та, можливо, іншим країнам єврозони. Словаччина стверджувала, що жодна країна не допомагала їй розв'язати цю проблему десятилітньої давнини. Словацькі платники податків сповна заплатили за безвідповідальну політику уряду Мечіяра, тому уряди і платники податків повинні платити за власні помилки.

із чотирьох правоцентристських політичних партій, що значно полегшило досягнення згоди за програмою реформ⁷. Основні реформи, реалізовані впродовж 2002–2004 рр., охоплювали податкову реформу, реформи державного управління, трудового кодексу, пенсійної системи та охорони здоров'я.

Податкова реформа здійснювалася за такими основними принципами: простота, нейтральність та ефективність. Прогресивне оподаткування доходів і двох різних ставок ПДВ були замінені на єдиний фіксований прибутковий податок розміром 19% і єдину ставку ПДВ. Було закрито багато лазівок, щоб де-факто покласти край субсидіям для певних секторів, а також було повністю знищено цілу низку податків, зокрема податків на спадщину, на подарунки, на передачу нерухомості й на дивіденди⁸. Реформа державного управління спрямовувалася на децентралізацію управління країни шляхом створення місцевого самоврядування та муніципалітетів самоврядування. Вони взяли на себе функції державного управління на регіональному й місцевому рівнях та отримали прямий доступ до податків. Децентралізація владних структур супроводжувалася поділом їх адміністративної компетенції, а також розподілом податків⁹. Трудовий кодекс був посилений, щоб мотивувати безробітних до пошуку роботи, й урегульований з метою зменшення тіньової економіки.

Реформа пенсійної системи замінила стару систему, в якій пенсії пенсіонерам виплачували працівники, на нову «трирівневу» систему, котра поєднала модель оплати рахунків у строк з обов'язковими особистими пенсійними рахунками, якими управляють приватні компанії, а також добровільні приватні рахунки, куди люди можуть внести додаткові пенсійні заощадження. І, нарешті, реформа охорони здоров'я вимагає, щоб пацієнти частково покривали витрати на низку ліків і незамінні медичні послуги. Медично-страхові компанії конкурують на відкритому ринку, а державні страхові компанії

⁷ Провідною була партія Словацький демократичний і християнський союз (СДХС – Slovenská demokratická a kresťanská únia, SDKÚ, результат виборів – 15,9%) на чолі з Мікулашем Дзуріндою; далі – Партія угорської коаліції (ПУК – Strana maďarskej koalície, SMK, – 11,6%), Християнсько-демократичний рух (ХДР – Kresťanskodemokratické hnutie, KDĽ, – 8,25%) і Альянс нового громадянина (АНГ – Aliancianového občana, АНО, – 8,01%).

⁸ Детальніше про податкову реформу у Словаччині див.: *Moore David*. Slovakia's 2004 Tax and Welfare Reforms // IMF Working Paper WP/05/133, July 2005.

⁹ Детальніше про адміністративну реформу у Словаччині див.: *Nižňanský Viktor* (ed.) Decentralizácia na Slovensku. Bilancia nekonečného príbehu 1995–2005. – Bratislava: Úrad vlády SR, 2006.

були перетворені на акціонерні товариства, відкривши двері для приватних інвесторів¹⁰.

Надходження прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у Словаччину зросло більш як на 600% порівняно з 2000 р. і досягло в сукупності за весь час рівня 51 млрд дол. США до кінця 2008 р.¹¹ Основними секторами ПІІ в Словаччині є: машинне обладнання, промислове виробництво, електрохімічна галузь, автомобілебудування, фінансові послуги, інформаційні технології, оптова й роздрібна торгівля, транспорт і телекомунікації. Словаччина стала одним з провідних виробників автомобілів у Центральній Європі, в основному у зв'язку з наявністю трьох світових автомобільних компаній: Volkswagen – у Братиславі, PSA Peugeot Citroën – у Трнаві та Kia Motors – у Жиліні. Останніми роками експорт автомобільної, а також електронної промисловості (Samsung і Sony) допоміг підштовхнути економіку Словаччини до рекордно високих темпів зростання. У 2008 р. Словаччина стала провідним виробником автомобілів у світі за кількістю автомобілів, випущених на душу населення (106,6 автомобілів на 1000 жителів)¹².

Бум автомобільної промисловості Словаччини у 2010 р. має важливий політичний контекст, який слід розглянути окремо, оскільки він допомагає краще зрозуміти сучасну політичну історію Словаччини. Тут треба мати на увазі той факт, що більшість підприємств важкої військової промисловості колишньої Чехословаччини (виробництво танків, бойових машин та артилерії) була зосереджена у Словаччині. Так склалося внаслідок військово-політичного рішення політичних лідерів та генералів колишнього Варшавського договору, які вирішили розвивати військову промисловість у Словаччині, щоб вона могла слугувати базою постачання для очікуваної лінії фронту на чесько-німецькому та польсько-німецькому кордонах у разі військового конфлікту Варшавського договору з НАТО. Важка військова промисловість Словаччини була побудована в післявоєнний період і лягла в основу словацької економіки в 1960–1980-х рр.

Державне управління цього дуже важливого сегмента економіки Словаччини було стабільним до початку запровадження федеральним урядом Чехословаччини програми конверсії військової

¹⁰ *Gyarfášová Olga*. How Slovakia Transformed Itself from a «Black Hole» to an Investor's Paradise // Transition Online. – October 6, 2004. – <http://www.tol.cz>.

¹¹ Priame zahraničné investície // Národná banka Slovenska. – 2009. – http://www.nbs.sk/_img/Documents/STATIST/SPB/PZI/PZI_2008.pdf.

¹² The Automotive Industry. Slovak Investment and Trade Development Agency. – http://www.sario.sk/userfiles/file/Ensario/PZI/sectorial/auto/automotive_industry.pdf.

промисловості, розпочатої наприкінці 1980-х рр.¹³ Така передісторія допомагає зрозуміти, по-перше, один із ключових чинників, який призвів до поділу Чехословаччини в 1993 р., по-друге, політичний феномен Владіміра Мечіяра, який став найсильнішим політичним гравцем Словаччини в 1990-х рр., оскільки йому та його партії «Рух за демократичну Словаччину» вдалося стати речником політичних інтересів цієї граничної частини словацької економіки¹⁴. І, нарешті, по-третє, уряд Мечіяра намагався розвивати особливі відносини з Росією, тому що близько 40% економічного потенціалу Словаччини було орієнтовано на колишній радянський ринок, головним чином на Росію, у зв'язку з наявністю важкої військової промисловості, не кажучи вже про те, що лєвова частка військової продукції Словаччини випускалася за технологічними ліцензіями колишнього Радянського Союзу, а згодом Росії¹⁵.

Завдяки залученню прямих іноземних інвестицій до словацької автомобільної промисловості другому урядові Дзурінди вдалося розв'язати структурні проблеми економіки Словаччини, які вона успадкувала від комуністичного минулого і які мали величезний вплив на внутрішню політику Словаччини, а також на її зовнішню політику в 1990 р. Галузь машинобудування, яка затулювала Словаччину до міжнародної ізоляції в період правління Мечіяра в 1990-х рр., знову стала локомотивом словацької економіки у 2010 р. Успішна конверсія колишньої військової промисловості стала одним з найважливіших досягнень другого уряду Дзурінди. Звичайно, провідні компанії з виробництва автомобілів прийшли у Словаччину не тільки через сприятливі умови для ведення бізнесу, а й через інженерний потенціал Словаччини, у тому числі кваліфіковану й відносно дешеву робочу силу, порівняно з іншими регіонами світу.

¹³ Štigel Jozef. Pragmatizmus nad morálkou. Proces konverzie zlikvidovalna Slovensku 91 percentšpeciálu // *Národná obroda*. – 1993. – 21 July. – P. 7.

¹⁴ У сусідніх країнах, наприклад Польщі та Угорщині, інтереси колишнього державного сектора економіки після краху комуністичних режимів в основному представляли трансформовані ліві посткомуністичні партії. У цих країнах не виникли інші партії, здатні зайняти це дуже важливе поле в політичному спектрі. У Словаччині реформовані ліві (посткомуністичні) партії були не в змозі відігравати роль захисників державного сектора економіки. Таким чином, з'явився «політичний вакуум», який був заповнений політичними новачками («прагматиками» і «патріотами»), такими як Владімір Мечіяр і його РДС. Див.: *Сомолані С., Гульд Дж.* (ред.). Словаччина: проблеми демократичної консолідації. Боротьба за правила гри.

¹⁵ Див.: *The Blind Pragmatism of Slovak Eastern Policy. The Actual Agenda of Slovak-Russian Bilateral Relations, Occasional Paper No. 1, Bratislava: Research Centre of the Slovak Foreign Policy Association, 1996.*

Реальне зростання ВВП Словаччини почало прискорюватися у 2001 р. (3,5%) зі стійкою позитивною тенденцією в наступні роки (2002 р. – 4,6%, 2003 р. – 4,8%, 2004 р. – 5,0%, 2006 р. – 8,5%, 2007 р. – 10,6%, а в 2008 р. – 6,2%). У 2007 р. Словаччина досягла найвищого економічного зростання серед членів Організації економічного співробітництва та розвитку та ЄС. Щорічний приріст ВВП у постійних цінах становив 10,4%, а рекордного рівня (14,3%) досяг у четвертому кварталі 2007 р.¹⁶ Якщо порівняти дані номінального ВВП Словаччини в липні 2008 р. (17,49 млрд євро) з номінальним ВВП країни в липні 1998 р. (6,7 млрд євро), можна побачити приріст більш як на 100% за десятиліття 1998–2008 рр.¹⁷ Аналогічну динаміку можна побачити, якщо порівняти ВВП у постійних цінах на душу населення у 2000 р. (4,1 тис. євро) з тими самими даними за 2008 р. (9,0 тис. євро)¹⁸.

Лише у 2009 р. відбулося зниження реального ВВП Словаччини на 4,8% під впливом глобальної економічної кризи. Криза припала на період правління нового уряду на чолі з прем'єр-міністром Робертом Фіцо, чия партія «Курс – соціальна демократія» виграла парламентські вибори у 2006 р. Ця партія лівого напрямку отримала у Словаччині народну підтримку, критикуючи радикальні реформи кабінету Дзурінди¹⁹. Уряд Фіцо (2006–2010) пережив найвищі

¹⁶ Gross domestic product in the 4th quarter of 2007. // Statistical Office of the Slovak Republic, 2008. Available online: <http://portal.statistics.sk/show-doc.do?docid=11460>.

¹⁷ Slovakia GDP Growth Rate // Gecodia.com. Economic Research for Investors. – http://www.gecodia.com/Slovakia-GDP-Growth-Rate_a479.html.

¹⁸ Джерело: Finance.sk. Available online :<http://www.finance.sk/hospodarstvo/hdp/hdp-na-obyvatela/>.

¹⁹ Роберт Фіцо залишив партію СДЛ і в грудні 1999 р. створив нову політичну партію під назвою «Smer» («Напрямок»). Цим він зумів заповнити політичний вакуум на лівому крилі словацької політичної сцени, який утворився на місці переформованої посткомуністичної політичної партії СДЛ, котра постраждала від своєї участі в першому уряді Дзурінди (1998–2002). У парламентських виборах 2002 р. «Smer» отримала 13,46% голосів (25 мандатів зі 150 місць депутатів) і посіла третє місце в ранзі найуспішніших партій. Партія «Smer» перемогла й на парламентських виборах на початку 2006 р. (29,14%, 50 депутатів) і сформувала коаліційний уряд разом з політичною партією РДС Владіміра Мечіяра та націоналістичною партією СНП Яна Стола. Таким чином, уряд Фіцо у 2006–2010 рр. був сформований з політичних партій, які мали ліві, популістські та націоналістичні програми. Правоцентристська партія та сформований нею другий уряд Дзурінди програли вибори 2006 р. в основному за рахунок двох чинників: по-перше, вони заплатили високу політичну ціну за необхідні, але непопулярні реформи, а по-друге, внаслідок політичної кризи коаліції, яка виникла у зв'язку з конфліктом між

темпи приросту ВВП у 2007 р., а також глибокий економічний спад у 2009 р. Реалізуючи свою політичну програму, спрямовану на створення сильної соціальної держави, уряд Фіцо збільшив соціальні видатки, тоді як економічний спад у 2009 р. призвів до зниження державних доходів²⁰.

Уряд Фіцо також утрутився у трудовий кодекс, пенсійну систему й охорону здоров'я, стверджуючи, що поправки необхідні для того, щоб пом'якшити соціальні наслідки ліберальних реформ для простих громадян. Урядові вдалося утримати дефіцит державного бюджету на межі ВВП 3%, введеного Пактом стабільності і зростання Єврозони (1,9% у 2007 р. і 2,3% у 2008 р.), проте державний дефіцит склав 6,8% ВВП у 2009 р. і 8% у 2010 р.. Державний борг Словаччини почав стрімко зростати й досяг 39% ВВП на кінець 2010 р. (33,7% у 2009 р.)²¹. Негативні наслідки глобальної економічної кризи, а також корупційних скандалів уряду Фіцо змінили політичні уподобання словацьких виборців і призвели до переобрання правоцентристського уряду на парламентських виборах 2010 р.

Правоцентристський уряд, сформований після червневих виборів 2010 р., очолила Івета Радічова, перша жінка – прем'єр-міністр Словаччини²². За перший рік правління її уряд ужив заходів,

партією СДХС Дзурінди і Християнсько-демократичним рухом під керівництвом Павла Грушовського. Причиною конфлікту став пункт про віросповідання, передбачений договором між Словаччиною та Ватиканом. СДХС та два інші партнери по коаліції (ПУЖ та АНГ) заблокували відповідні поправки до словацького законодавства, які призвели до рішення ХДР залишити уряд у лютому 2006 р.

²⁰ Див.: interview with PM Robert Fico. TASR, 7 September 2009. Available online: <http://dnes.atlas.sk/slovensko/politika/591193/fico-socialne-standardy-z-roku-2008-budu-zachovane-aj-na-buduci-rok>.

²¹ Štefánková Martina. Štátny dlh Slovenska sa zvyšuje // Hospodárske noviny, 25.2.2011. – http://finweb.hnonline.sk/firmyafinancie/c3-50680860-kP0000_d-statny-dlh-slovenska-sa-zvysuje.

²² Уряд, обраний у 2010 р., складався із чотирьох політичних партій: Словацького демократичного і християнського союзу – Демократичної партії (СДХС–ДП – Slovenská demokratická a kresťanská únia – Demokratická strana, SDKÚ – DS, результат виборів – 15,42%) на чолі з екс-прем'єром Мікулашем Дзуріндою, який обіймав посаду міністра закордонних справ у кабінеті Івети Радічової; «Свобода і солідарність» (Sloboda Solidarita, SaS; 12,14%), яка є новою ліберальною партією, створеною у 2009 р. її лідером Річардом Суликом; ХДР (8,52%) на чолі з Яном Фігелем, який був першим словацьким представником у Європейській комісії після вступу Словаччини до ЄС, і «Мост-Нід» («Міст»; 8,12%) на чолі з Бела Бугаром. «Мост-Нід» є новою партією, котра представляє головним чином угорську національну меншину у Словаччині. Ця партія була створена у 2009 р. групою колишніх членів

спрямованих на уповільнення зростаючого дефіциту державного бюджету та відновлення бізнес-середовища для посткризового економічного зростання. 2010 рік приніс перші позитивні сигнали. Реальне зростання ВВП Словаччини (4,02% у постійних цінах) було другим найвищим показником серед країн – членів ЄС після Швеції, яка зафіксувала зростання ВВП на рівні 5,54%²³. У 2011 р. Словаччина зафіксувала зростання реального ВВП на рівні 3,3% у постійних цінах. За прогнозом Євростату, реальне зростання ВВП Словаччини у 2012 р. могло сягнути 1,2% у постійних цінах, що, як і раніше, є одним з найкращих показників у ЄС²⁴.

Наведені вище дані на основі економічних показників демонструють важливість членства Словаччини в ЄС, включаючи доступ до єдиного ринку ЄС. Попри нещодавню економічну кризу в Єврозоні, ВВП Словаччини в постійних цінах 2000 р. майже подвоївся за шість років членства в ЄС і досяг 49,79 млрд євро у 2011 р. проти 28 млрд у 2004 р.²⁵

Партії угорської коаліції. Розкол ПУК був результатом конфлікту між двома її фракціями, перша з яких репрезентує жорсткішу націоналістичну гілку, що перебуває у близьких стосунках і співпрацює з угорським урядом під керівництвом Віктора Орбана. Цю фракцію очолює лідер партії Пал Сзакі. Друга, поміркована, фракція функціонує на чолі з Бела Бугаром. Її метою є представлення інтересів усіх етнічних меншин у Словаччині на принципі співробітництва етнічних угорців та словацького населення. Одним з найважливіших підсумків виборів 2010 р. є те, що ПУК на чолі зі Сзакі не вдалося пройти до парламенту, отримавши підтримку лише 4,33% голосів, що менше прохідного бар'єра 5% голосів. Угорці у Словаччині проголосували за помірну й партнерську політику, представлену фракцією Бела Бугара. Іншим важливим результатом виборів 2010 р. стало те, що словацькі націоналісти зі Словацької національної партії отримали мінімальну підтримку на виборах до парламенту (5,07% голосів). І, нарешті: РДС В. Мечіяра не вдалося пройти до парламенту, набравши 4,32% голосів. Таким чином, парламент, обраний у 2010 р., став першим парламентом Словацької Республіки без членів РДС – партії, яка була невід'ємною частиною словацької політики після падіння комуністичного режиму в 1989 р.

²³ Джерело: Eurostat, European Central Bank. – <http://sdw.ecb.europa.eu/reports.do?node=100000300>.

²⁴ Джерело: Eurostat. – <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb020>.

²⁵ Finance.sk. – <http://www.finance.sk/hospodarstvo/hdp/bezne-a-stale-ceny/>.

§ 2. Наслідки членства в ЄС: досвід Словаччини

Александр Дулеба, Владімір Білчік

Згідно з результатами опитування «Євробарометр», проведеного восени 2010 р., словаки виявилися найбільшими оптимістами серед громадян країн ЄС. Опитування показало, що 71% громадян країни довіряють установам Євросоюзу, що на 28% вище за середній показник довіри серед інших країн – членів ЄС. Для словаків членство в ЄС пов'язане з кількома важливими цінностями, серед яких: євровалюта, відкриті кордони, право на навчання й роботу в межах ЄС (62%), демократія (51%), права людини (38%), мир (37%), солідарність (31%)²⁶. Згідно з результатами опитування, проведеного в листопаді 2010 р. Інститутом дослідження суспільних проблем ІРА, кількість словаків, які пишаються досягненнями своєї батьківщини впродовж останніх вісімнадцяти років незалежності, восени 2010 р. складала 66%, що збігається з кількістю громадян, оптимістично налаштованих до ЄС. Важливим результатом дослідження ІРА є той факт, що найбільшими патріотами виявилися прибічники правоцентристських партій²⁷.

Іншими словами, громадська думка словаків є свідченням позитивного результату посткомуністичного перетворення Словаччини, головними моментами якого були, по-перше, приєднання Словаччини до ЄС і, по-друге, демократичні та економічні реформи, впроваджені у 2010-х рр. Залучення до єдиного ринку з ЄС, яке відбулося 2004 р., стало вирішальним фактором соціально-економічного розвитку сучасної Словаччини. Європейський ринок став місцем розташування більш як 80% словацького експорту (у 2010 р. економіка

²⁶ Eurobarometer 74. Verejná mienka v Európskej únii. Jeseň 2011. Národná správa Slovenská republika. Európska komisia. – http://ec.europa.eu/slovensko/documents/narodna_sprava_eurobarometer_74.pdf.

²⁷ Презентація результатів даного опитування ІРА: Onufer Andrej. Na vlast' sú najviac hrdí voliči SDKÚ-DS a SaS // Aktuálne.sk. – 30.12.2010. – <http://aktualne.centrum.sk/domov/politika/clanek.phtml?id=1223012>.

Словаччини на 84% була залежна саме від експорту), тоді як понад 60% імпорту надходить до Словаччини з країн ЄС (66% у 2010 р.)²⁸. Найбільші інвестори (особливо неєвропейські, наприклад американський Steel, Kia, Samsung, Sony та інші) прийшли до Словаччини не тільки через сприятливі умови для бізнесу в країні, а й завдяки членству Словаччини в єдиному ринку ЄС, котрий залишається найбільшим у світі. Іншим важливим чинником, що підтвердив привабливість Словаччини для іноземних інвестицій та конкурентоспроможність стосовно сусідніх країн, була послідовна й цілеспрямована політика уряду Дзурінди (2002–2006), продовжена урядом Фіцо (2006–2010), які, попри різні політичні кольори, дійшли згоди щодо вступу в єврозону. Мети було досягнуто в січні 2009 р., коли Словаччина стала шістнадцятою країною – учасницею єврозони.

Вплив на внутрішні інститути

Приєднання Словаччини до ЄС поставило перед словацькими внутрішньополітичними та адміністративними структурами проблему пристосування законодавчих і виконавчих механізмів до функціонування у значно більшому суспільно-політичному просторі ЄС. Під час приєднання до ЄС процес інституціоналізації²⁹ словацької інтеграційної політики характеризувався одностороннім прийняттям правил і стандартів ЄС з боку Словаччини, що вплинуло на багатьох учасників та механізми внутрішньополітичного життя. Зрештою, впровадження інтеграційної політики Словаччини виявилось свідченням того факту, що повноцінне членство у ЄС належало до пріоритетів її зовнішньої політики й що євроінтеграційні проблеми є переважно справою внутрішньої політики.

²⁸ Zahranický obchod SR 2010. Ministerstvo hospodárstva SR. – <http://www.economy.gov.sk/zahranicny-obchod-2010/132584s>.

²⁹ Під процесом інституціоналізації розуміють документи, структури та постаті, які сформуливали словацьку інтеграційну політику в попередній період та які нині адаптовані до нового середовища, зумовленого повноцінним членством у ЄС. Ця частина тексту значною мірою посилається на: *Bilčík Vladimír. Problém inštitucionalizácie integračnej politiky // Brežáni Peter (ed.): Ročenka zahraničnej politiky Slovenskej republiky.* – Bratislava : Výskumné centrum SFPА, 2004.

Особливості інституціоналізації напередодні вступу Словаччини до ЄС

Хоча у спеціалізованій літературі можна знайти кілька визначень шляхів європеїзації, типовою рисою відносин Словаччини та ЄС до 1 травня 2004 р. було фактично одностороннє впровадження європейських порядків і стандартів у словацьку законодавчу й політичну системи. Принципова мета Словаччини полягала у пристосуванні до нових умов та особливостей функціонування ЄС. Процес перебудови зумовив появу нових внутрішніх структур і вплинув на світогляд тих словаків, котрі формували євроінтеграційну політику Словаччини на шляху до ЄС.

Поетапний розвиток двосторонніх відносин між Словаччиною та Європейським Співтовариством, а згодом Європейським Союзом поступово змінив характер словацької внутрішньої політики, якість внутрішнього управління та зміст правової системи. Угода про асоціацію з ЄС, підписана у грудні 1991 р. колишньою Чехословацькою Федерацією, вперше формалізувала політичні й економічні зв'язки країни з державами – членами Співтовариства.

Після поділу колишньої Чехословаччини та підписання Словацькою Республікою окремої Угоди про асоціацію, Рада Асоціації стала основним каналом зв'язку між виконавчими органами Словаччини та Європейським Співтовариством. Політичні критерії прийому нових країн-учасниць, затверджені під час саміту Європейського Співтовариства в Копенгагені в червні 1993 р., сприяли процесові демократичної консолідації у Словаччині. Під час подальших переговорів щодо умов членства основний акцент був перенесений на сумісність словацького законодавства із законодавством Європейського Співтовариства / Європейського Союзу, при цьому наголошувалося на необхідності прийняття нових законів та змін у функціонуванні державних інститутів.

Словаччина повинна була беззастережно прийняти й упровадити стандарти, за якими країни – учасниці ЄС існували впродовж десятиліть, не маючи можливості впливати на їх формування. Підтримку населенням вступу Словаччини до Європейського Союзу демонстрували висловлювання «за інтеграцію» або «проєвропейський». Але Словаччина не сприяла процесу інтеграції в ЄС; вона лише «прийняла» існуючі стандарти. Більшість проблем внутрішньої політики, Особливо в 1998–2002 рр., підпорядковувалися загальній меті інтеграції Словаччини в ЄС, бюрократичні виконавчі структури зосередилися головним чином на технічних аспектах

переговорного процесу й моніторингу поступової адаптації Словаччиною норм і стандартів ЄС.

Після того як Словаччина стала повноцінним членом ЄС, концепція європеїзації набула складніших контурів. Відтоді Союз став не лише політичним гравцем, а й ареною, де окремі держави-члени намагаються відстоювати власні інтереси. Іншими словами, Словаччина продовжує адаптуватися до внутрішнього середовища Союзу, але водночас вона отримала можливість впливати на формування цього середовища.

Публічні дебати щодо прийняття Конституції Європи стали першим справжнім випробуванням для Словаччини як учасниці переговорів з іншими державами – членами ЄС. З'їзд, присвячений майбутньому Європи, і наступна за ним Міжурядова конференція, що тривала із жовтня 2003 р. до червня 2004 р., були першою можливістю нових держав-членів, включно зі Словаччиною, виступати на одному рівні зі своїми партнерами.

Участь Словаччини в Міжурядовій конференції передвіщала потенційно скрутне становище Словаччини на політичній арені Союзу. У той час як процес вступу мав характер побудови переважно односторонніх відносин з державами-членами та інституціями ЄС, процес формулювання державних пріоритетів у рамках Міжурядової конференції поставив якісно нові вимоги до окремих політичних партій та міністерств. Водночас Словаччина опинилася у становищі потенційного партнера по коаліції або опонента інших держав – членів ЄС.

Під час роботи Міжурядової конференції вплив на поверхню до того небачений політичний конфлікт з питань ЄС серед партій правлячої коаліції. Різні точки зору щодо Хартії ЄС «Про фундаментальні права» розділили правлячу коаліцію на Християнський демократичний рух (ХДР), з одного боку, і Словацький демократичний та християнський союз (СДХС) та Альянс нового громадянина (АНГ) – з другого. Партія угорської коаліції (ПУК), у свою чергу, виступила за включення положення про права меншин безпосередньо до тексту Конституції ЄС. Крім того, стали очевидними істотні розбіжності між окремими міністерствами, наприклад Міністерство внутрішніх справ відхилило проект Договору в цілому. Кабінетові знадобилися три спроби, щоб 2 жовтня 2003 р. затвердити офіційну позицію Словаччини на Міжурядовій конференції.

Суперечливі думки і тривалі переговори стали частиною повсякденного життя кабінету коаліції, однак у контексті членства в ЄС вони набули для Словаччини відносної новизни. Як зазначалося,

досвід політичного представництва Словаччини, накопичений у процесі приєднання, був більш-менш механічним рухом по лінії, накресленій раніше; можливо, єдиним винятком були переговори щодо тривалості та змісту перехідного періоду. Але видається, що в наступні роки політичні й міністерські інтереси, очевидно, відіграватимуть дедалі важливішу роль у дискусіях щодо прийняття офіційної позиції Словаччини з питань, які розглядаються робочими групами та Радою міністрів ЄС.

Упровадження інтеграційної політики у процесі приєднання Словаччини з різною інтенсивністю вплинуло на функціонування гілок державної влади. Уряд став ключовим гравцем у переговорах стосовно умов приєднання до ЄС. Під час переговорів з ЄС у Словаччині сформувалася окрема еліта із вирішення справ ЄС. З іншого боку, треба розуміти, що у процесі вирішення питання про приєднання Словаччини члени внутрішньої «ЄС-еліти» діяли як окремі особи або елементи під егідою Міністерства закордонних справ або інших міністерств, а не як невід'ємна частина виконавчої влади. Крім того, домінуючі політичні гравці в уряді (наприклад політичні партії) у своїх офіційних заявах часто обмежувалися загальними фразами про підтримку вступу Словаччини до ЄС. Це була лише дискусія про майбутнє ЄС, яка свідчила про підвищення ролі політичних партій у формуванні позиції уряду щодо різних питань порядку денного ЄС.

Національна уряд Словацької Республіки прийняв закони, необхідні для вступу країни до ЄС; проте простір для дискусії щодо впровадження сумісних з ЄС стандартів був досить обмеженим, оскільки парламент лише прийняв уже існуючі директиви чи рекомендації. У формуванні його незалежної позиції в питанні євроінтеграції не було особливої потреби. Зв'язок парламенту з кабінетом міністрів обмежувався конкретними питаннями, пов'язаними передусім з прилаштуванням правової системи Словаччини до правової системи Союзу. І, нарешті, процес приєднання Словаччини передбачав мінімальні вимоги до якості судової влади, спроможність якої діяти в рамках правового простору Союзу буде фактично перевірений лише згодом.

З підписанням Словаччиною у квітні 2003 р. договору про вступ до ЄС вона одержала статус спостерігача в ЄС. На рівні виконавчої влади був запроваджений механізм координації для розробки інструкцій з роботи Комітету постійних представників (COREPER), який охоплює представників країн – членів ЄС у країнах Євросоюзу та їхніх заступників, а також розглядає їхні позиції під час обговорення в Раді ЄС.

Існуюча модель, у якій Міністерство закордонних справ є головним міжвідомчим координатором, ілюструє значення, яке відіграє еліта у процесі розробки пріоритетів країни щодо ЄС. Хоча така модель може мати свої переваги (наприклад досвід Міністерства та потенційний досвід ефективної комунікації на рівні державної бюрократії), нове становище Словаччини як повноцінного гравця ЄС уже передбачає активніше інституціональне включення принаймні на двох рівнях.

По-перше, цілком імовірно, що політичний конфлікт, який мав місце у процесі формулювання Словаччиною власних пріоритетів під час роботи Міжурядової конференції, спалахне з новою силою під час обговорення порядку денного окремих міністерств на рівні ЄС. Політики й політичні партії активніше втручатимуться у формування офіційної позиції країни на рівні виконавчої влади. Ураховуючи широту порядку денного ЄС (лише незначна частина якого стосується зовнішньої політики) та його потенційну політичну вибухонебезпечність, вельми сумнівно, що Міністерство закордонних справ у майбутньому виявиться здатним успішно координувати інтеграційну політику Словаччини.

По-друге, той факт, що з 1 травня 2004 р. країна брала безпосередню участь у формуванні законодавства ЄС, природно висуває питання про контроль членів виконавчої влади під час прийняття рішень Радою міністрів. Місце Словаччини серед органів ЄС, імовірно, зумовить потребу в ширшій та глибшій інституціоналізації інтеграційної політики країни, що активно задіє не лише різні державні структури, а й проникне в саму сутність виконавчої та законодавчої влади.

Інституціоналізація інтеграційної політики після вступу Словаччини до ЄС

Для розв'язання цієї проблеми парламент 24 червня 2004 р. Словаччини ухвалив конституційний закон про взаємне співробітництво Національної ради Словацької Республіки та уряду Словаччини стосовно питань, пов'язаних з ЄС (закон № 397/2004). Закон обмежує стосунки між виконавчою та законодавчою владою в галузі європейської інтеграції й зобов'язує кабінет та окремих представників виконавчої влади інформувати депутатів про законодавчі або політичні пропозиції Союзу. Водночас він дає парламентові повноваження щодо затвердження Словаччиною власної офіційної позиції

стосовно офіційних пропозицій ЄС. Парламент може також затвердити позицію країни щодо інших питань, пов'язаних з ЄС, якщо на це є вимога кабінету міністрів або принаймні 20% від загальної кількості депутатів. Офіційна позиція країни, затверджена парламентом, є обов'язковою до виконання для всіх членів кабінету міністрів у роботі з будь-якими інститутами ЄС. Однак якщо парламент не приймає запропонованої позиції протягом двох тижнів з моменту її подання або якщо він відмовляється від запропонованої позиції, не приймаючи водночас іншої, члени кабінету міністрів залишаються на початкових, вихідних позиціях. Під час вирішення питань в органах ЄС член кабінету може відступати від затвердженого положення країни тільки в крайньому разі, при цьому він зобов'язаний у своїх діях керуватися інтересами Словаччини. Крім того, він повинен негайно інформувати парламент про подібну ситуацію й надати належне обґрунтування своїм діям. У процесі підготовки офіційних позицій Словаччини члени уряду мають право просити парламент про внесення поправок до вже затверджених положень.

Законом передбачено також, що парламент може прийняти закон, доручивши одному зі своїх комітетів утвердження позицій країни. 24 серпня 2004 р. парламент прийняв постанову, згідно з якою Комітет з європейських питань матиме 11 членів, включаючи голову. Згодом парламент обрав Тібора Мікуша (РДС) на посаду голови Комітету, а також десятьох його членів, відповідно до принципу пропорційного представництва політичних партій. Закон, який набув чинності 1 серпня 2004 р., передбачає також, що «співпраця між парламентом і кабінетом відносно питань, пов'язаних з ЄС, регулюються законом». Станом на кінець 2004 р. парламент не прийняв такого закону; отже, взаємне співробітництво виконавчої та законодавчої влади 2004 р. полягало у формулюванні основних принципів, а не у визначенні точних правил співпраці.

До кінця 2004 р. лише один раз парламент використав право, яке зобов'язує членів кабінету виконувати вимоги цього закону. Це стосувалося питання про початок переговорів з Туреччиною щодо вступу до ЄС (про це йтиметься далі). Таким чином, було б неправильно говорити про скільки-небудь систематичну реалізацію нового конституційного закону. Він був використаний лише одного разу, коли в країні було прийнято позицію стосовно стратегічно важливих питань, котрі привернули увагу політиків, медіа та громадськості.

Безперервний процес підготовки офіційної позиції країни з питань ЄС перебуває під сильним впливом окремих гілок виконавчої влади, а політичні конфлікти щодо європейської інтеграції

відбуваються переважно між представниками уряду, а не між урядом і парламентом. З грудня 2004 р. у кабінеті міністрів щотижня обговорюється інформація про прийняті інструкції для представників Словаччини в COREPER у Брюсселі. З метою усунення міжвідомчих чи ідеологічних конфліктів окремих міністрів зобов'язали усно інформувати кабінет про офіційну позицію Словаччини перед обговоренням у відповідному органі Ради ЄС, а згодом – про результати таких обговорень.

Хоча члени Національних зборів мають право брати участь у процесі ухвалення позиції країни щодо питань, пов'язаних з ЄС, точна модель співпраці кабінету і парламенту в цьому питанні не буде введена в дію до 2005 р.³⁰ Отже, порядок денний щодо ЄС та пов'язані з ним інформаційні потоки у Словаччині контролюються передусім виконавчою владою. Крім того, навіть якщо згаданий закон буде прийнятий, парламент усе одно буде обмежений власним установчим і кадровим потенціалом. Таким чином, парламент міг би бути значним гравцем на полі інтеграційної політики Словаччини, але така перспектива видається віддаленою.

Вплив на зовнішню політику

Вступ до Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу 2004 р. став періодом утілення зовнішньополітичних пріоритетів Словацької Республіки після здобуття незалежності 1993 р., і водночас такий вступ став міжнародним визнанням завершення внутрішніх демократичних перетворень країни після падіння комуністичного режиму на межі 80-х і 90-х рр. та поділу Чехословаччини³¹. Членство в НАТО і ЄС перетворилося із цілей на інструмент зовнішньої політики Словаччини. Ключове завдання словацької дипломатії

³⁰ Uznesenie vlády Slovenskej republiky k návrhu mechanizmu prítvorbe stanovísk k legislatívnym návrhom Európskej komisie v podmienkach SR. – Bratislava : Úrad vlády SR, 2004.

³¹ Усі словацькі уряди з 1993 р. у своїх програмах заявляли, що членство в НАТО і ЄС є пріоритетом зовнішньої політики Словаччини. Тільки третій уряд В. Мечіяра діяв з порушенням заявлених пріоритетів у період з 1994 р. до 1998 р., що призвело до виключення Словаччини з першої хвилі розширення НАТО наприкінці 90-х рр. і викликало затримку (порівняно з іншими країнами Вишеградської групи) початку переговорів про вступ до ЄС. Докладніший аналіз див.: *Duleba Alexander, Bilčík Vladimír, Klavec Jozef, Korba Matúš. Influence of foreign-policy and security factors on the political regime // Szomolányi Soňa* (ed.). *Society and politics in Slovakia. Roads towards stability 1989–2004*. – Bratislava : Comenius University, 2005. – Part V. – P. 309–337.

після приєднання полягає в її здатності використовувати переваги членства в НАТО та ЄС як інструменту зовнішньої політики держави в цілях захисту державних інтересів Словаччини та інтересів її громадян. У справах, що стосуються країн – не членів Євросоюзу, словацька дипломатія в багатьох випадках може домогтися більшого в Брюсселі, ніж у столицях відповідних держав поза ЄС. У випадку Словаччини такий стан речей підтвердився, коли йшлося про країни Східної Європи та Західних Балкан, відносини з якими були пріоритетними для зовнішньої політики Словаччини після вступу до ЄС³².

Тим не менше, ця перспектива ще далека від визначеності. Стосовно шестирічного членства Словаччини в Північноатлантичному альянсі та Євросоюзі відомий словацький аналітик з питань зовнішньої політики і безпеки Томас Валасек зазначає: «Ми знали, що хочемо стати частиною Європейського Союзу і НАТО, але ми не думали, що саме ми хочемо там робити». Як і раніше, словацькій зовнішній політиці бракує бачення того, який ЄС і яку НАТО ми хочемо мати, а також того, як ми хочемо скористатися нашим членством у цих організаціях.

Як і інші нові країни-члени, Словацька Республіка після приєднання у 2004 р. впливає на формування порядку денного ЄС у доволі обмеженому форматі. За даними дослідження департаменту політичних наук Університету Коменського у Братиславі, у 2004–2009 рр. у 90% всіх спірних питань, які потребували правомірної більшості при голосуванні в Європейській Раді ЄС, нові держави-члени, як правило, підтримали рішення більшості. З іншого боку, є декілька винятків із правил, коли деякі позиції нових держав-членів, включаючи Словаччину, ішли всупереч рішенням, підтриманим більшістю країн ЄС. Наприклад, у 2008 р. Польща та Литва заблокували переговори щодо нової угоди між Європейським Союзом і Росією. Словаччина разом із чотирма іншими державами – членами ЄС не визнала незалежного статусу Косова й виявилася єдиною країною в євроні, що відмовилися надати Греції двосторонню позику. Дослідження департаменту політичних наук Університету Коменського доводить, що занепокоєння старих держав-членів

³² Під час конференції у березні 2004 р., присвяченій оцінці зовнішньої політики Словацької Республіки, прем'єр-міністр Мікулаш Дзурінда вперше публічно визначив відносини з Україною та країнами Західних Балкан як пріоритети зовнішньої політики Словаччини після вступу до НАТО і ЄС. Див.: Appearance of Prime Minister of Slovak Republic Mikuláš Dzurinda // *Brezáni Peter* (ed.). Foreign policy of Slovakia after NATO and EU accession. Starting points and strategies. 2003. – Bratislava : Research Centre of the Slovak Foreign Policy Association, 2004. – P. 11–17.

з приводу того, що процес прийняття рішень стане складнішим, виявилось марним³³.

Але водночас правильно й те, що нові держави-члени є пасивнішими учасниками процесу прийняття рішень у ЄС. Невеликий виняток становить «Східне партнерство», у створенні якого Польща (разом зі Швецією) брала активну участь, а також енергетична політика Євросоюзу в галузі ядерної енергетики – ураховуючи те, що Чеська і Словацька Республіки приймали Європейський ядерний форум, метою котрого було стимулювання дискусії про майбутнє атомної енергетики в ЄС та підготовка пропозиції щодо її подальшого розвитку³⁴. Але таких прикладів украй мало. Шість років членства в Європейському Союзі та Північноатлантичному альянсі говорять про те, що в основі зовнішньої політики Словаччини залишається стратегія, спрямована на використання односторонніх переваг від членства в цих інституціях. Словаччина є повноцінним і рівноправним членом НАТО і ЄС, але в неї, як і раніше, відсутнє бачення того, що саме вона прагне отримати від них, і водночас у неї недостатньо сили, щоб мати можливість активно впливати на політику обох організацій, ухвалювати рішення з ключових для ЄС і НАТО збалансованих питань і мати підтримку союзників з метою подальшого просування цих рішень.

Внутрішні дискусії експертів стосовно пріоритетів зовнішньої політики Словацької Республіки після вступу мали місце також і в період з 2002 по 2004 рр., коли було вже очевидно, що визначених цілей досягнуто і Словаччина стала членом Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору. Висновки дискусій можна знайти в публікації «Зовнішня політика Словаччини після приєднання до НАТО та ЄС», оприлюдненій науковим центром Словацької асоціації зовнішньої політики у 2004 р.³⁵

Під час дискусії експерти дійшли висновку, що після вступу пріоритети повинні формулюватися в руслі концепції міжнародної відповідальності Словаччини, і з цією відповідальністю повинна себе ототожнювати більшість політичних діячів і представників словацької громадськості. Означення пріоритетів після вступу як

³³ *Malová Darina et.* From Listening to Action? New Member States in the European Union. – Bratislava: Comenius University, 2010.

³⁴ *Ibid.* Див. також: Eastern EU members struggle to make voices heard // EurActiv.com, 2 June 2010. – <http://www.euractiv.com/en/enlargement/eastern-eu-members-struggle-make-their-voice-heard-news-494801>.

³⁵ *Duleba Alexander, Lukáč Pavol* (ed.). Foreign policy of Slovakia after NATO and EU accession. Starting points and strategies. – Bratislava : Research Centre of Slovak Foreign Policy Association, 2004.

«національних державних інтересів» було відхилене як застаріле, тому що відповідальність за міжнародну стабільність і процвітання визначалося як ключова характеристика зовнішньої політики Словаччини в період після вступу. Була поширена думка, що ключових національних державних інтересів Словаччини в міжнародних відносинах було досягнуто самим вступом до НАТО і ЄС. Після дебюту Словаччини у трансатлантичних структурах країна має навчитися використовувати їх як інструмент своєї зовнішньої політики, а у випадку ЄС також як інструмент внутрішньої політики. Хоча НАТО і ЄС наклали певні зобов'язання на нових держав-членів, обидві організації водночас надали більше можливостей країнам для вироблення власної думки про той внесок у загальну політику, який мають зробити нові держави-члени.

Основна місія НАТО і ЄС у міжнародних відносинах полягає у відповідальності за регіональну й міжнародну стабільність і процвітання, що реалізується через експорт поширених моделей і правил Союзу й Альянсу в менш стабільні й менш благополучні частини світу. Тому Словаччина опинилася перед проблемою формування власної міри відповідальності в рамках загальної політики ЄС і НАТО і взяття на свої плечі частини відповідальності цих інституцій у міжнародних відносинах. Іншими словами, одразу ж після приєднання стало очевидно, що Словаччина мала визначити своє місце в НАТО і ЄС. Водночас вона повинна була взяти на себе свою частину відповідальності в рамках цих організацій таким чином, щоб мати змогу обстоювати і власні національні інтереси. Уявлення про межі цієї відповідальності мало бути цілком конкретним і точним, включно з географічними умовами. При цьому така відповідальність має поділитися більшістю вітчизняних політичних і публічних діячів. Усі ці вимоги та умови повинні були знайти своє відображення в новій концепції словацької зовнішньої політики для періоду після приєднання.

Країни Західних Балкан і найбільший східний сусід Словаччини – Україна розглядалися як основна тема для словацької зовнішньої політики. Стосовно них були очевидними два основні моменти: 1) ці регіони є пріоритетним інтересом НАТО і ЄС, 2) Словаччина має тут власні життєво важливі інтереси. Тож, з одного боку, у відносинах з Україною та країнами Західних Балкан Північноатлантичний альянс та Європейський Союз можуть бути використані як інструменти зовнішньої політики Словаччини, з другого – Словаччина може взяти на себе частину відповідальності НАТО і ЄС.

Таким чином, теми та сфери міжнародних відносин, пов'язані із зазначеними двома моментами, могли стати керівними або

ключовими пріоритетами зовнішньої політики Словаччини. Ці пріоритети словацької зовнішньої політики вперше були визначені як головні тодішнім головою уряду Словаччини Мікулашем Дзуріндою в березні 2004 р.³⁶

Підтримка й розвиток регіонального співробітництва в рамках Вишеградської четвірки також належали до кола стратегічних пріоритетів Словаччини після приєднання до ЄС і НАТО³⁷. Разом із Чехією, Польщею та Угорщиною Словаччина має більше значення в рамках цих організацій. Водночас інтереси країн четвірки в регіоні Східної Європи та Західних Балкан дуже схожі. Регіональний формат Вишеградської групи примножує можливості кожної країни-учасниці, коли вони разом намагаються обстоювати власні інтереси всередині Євросоюзу й НАТО, а також під час просування своїх інтересів у двох ключових сусідніх регіонах – Східній Європі та на Балканах. Словаччина була палкою прихильницею підписання Декларації Вишеградської групи у Кромержижі 12 травня 2004 р., яка визначила такі пріоритети регіонального співробітництва у рамках четвірки: зміцнення регіональної ідентичності та співробітництва, координація політики в рамках ЄС і НАТО й загальний внесок у реалізацію політики цих інституцій стосовно країн Східної та Південно-Східної Європи³⁸.

Вплив кризи єврозони

Разом з важливими економічними вигодами та зміцненням політичного статусу Словаччини у ЄС, членство в єврозоні поставило перед урядом Івети Радічової, обраним у червні 2010 р., нові завдання. 3 травня 2010 р. попередній уряд країни на чолі з Робертом Фіцо (2006–2010) приєднався до рішення урядів єврозони про надання Греції 80 млрд євро у вигляді кредитів і 30 млрд євро від Міжнародного валютного фонду з метою скорочення дефіциту бюджету цієї

³⁶ Див.: *Brezáni Peter* (ed.) 2004, op. cit.

³⁷ Див.: *Lukáč Pavol, Strážay Tomáš*. Regional responsibility of Slovakia // *Duleba A., Lukáč P.* (ed.). Foreign policy of Slovakia after NATO and EU accession. Starting points and strategies. – Bratislava : Research Centre of the Slovak Foreign Policy Association, 2004.

³⁸ Декларація прем'єр-міністра Чеської Республіки, Угорської Республіки, Республіки Польща та Словацької Республіки про співробітництво країн Вишеградської групи після їхнього приєднання до Європейського Союзу. – <http://www.visegradgroup.eu/main.php?folderID=940&articleID=3939&ctag=articlist&iid=1>.

балканської країни. Словацький парламент, обраний у червні 2010 р., у серпні 2010 р. відмовився від участі Словаччини в наданні кредиту Греції (частка Словаччини становила би близько 800 млн євро). Виступаючи в парламенті, словацький міністр фінансів Іван Міклош розкритикував несправедливість порятунку багатших країн за рахунок бідніших, а також вказав на безвідповідальність політиків з держав євросони. «Я проти солідарності, якщо це солідарність між бідними і багатими, відповідальними та безвідповідальним, між платниками податків з банком власників і менеджерами», сказав він³⁹.

Водночас словацький парламент схвалив рамкову угоду про механізм кредитування від ЄС обсягом 440 млрд євро (Європейський фонд фінансової стабільності), прийняту після вибуху грецької боргової кризи, для підтримки будь-якої країни ЄС, котра може потребувати допомоги. Але Словаччина, частка якої у фонді порятунку становить майже 4,4 млрд євро, попередила, що здійснюватиме виплати лише в тому разі, якщо «ЄС значно посилить Програму стабільності та зростання й забезпечить її реалізацію». Словацький парламент своїм рішенням закликав до вироблення чіткого механізму керованого дефолту в країнах з безвідповідальною фіскальною політикою⁴⁰.

Однак рік потому, у жовтні 2011 р., коаліційному уряду Івети Радічової не вдалося досягти згоди щодо укріплення Європейського фонду фінансової стабільності через збільшення внеску Словаччини у фонд до суми 7,7 млрд євро. Одна із чотирьох партій коаліції, ліберальна SAS («Свобода і Солідарність») на чолі з Річардом Суліком, не підтримала відповідного проекту під час голосування в парламенті 12 жовтня 2011 р. Оскільки прем'єр-міністр Радічова поєднала голосування щодо фонду порятунку з довірою до її уряду, коаліція втратила більшість у парламенті. Опозиційна партія «Smer» на чолі з Робертом Фіцо погодилася підтримати уряд щодо внеску до Європейського фонду фінансової стабільності, проте за умови проведення дострокових парламентських виборів. 13 жовтня 2010 р. словацький парламент схвалив розширення фонду – разом з відповідним законодавством, котре визначало дату дострокових парламентських виборів (10 березня 2012 р.)⁴¹. Уперше в сучасній

³⁹ Цит. за: *Rettmann Andrew*. Brussels rebukes Slovakia over Greek u-turn. Euobserver, 12.8.2010. Available online: <http://euobserver.com/9/30610>.

⁴⁰ Slovak parliament rejects EU-IMF loan to Greece. EUbusiness, 11 August 2010. В мережі: <http://www.eubusiness.com/news-eu/slovakia-greece.5u7>.

⁴¹ Див.: *Hewitt Gavin*. Slovak rivals reach deal to back EU bailout fund // BBC, 12 October 2011. – <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-15271141>.

політичній історії Словаччини уряд зазнав серйозних проблем через внутрішні суперечки щодо виконання своїх зобов'язань, пов'язаних із членством у ЄС. Колишня опозиційна партія «Smer» упевнено виграла вибори в березні 2010 р. з 44,41% голосів, які забезпечили їй парламентську більшість (83 місця зі 150) у словацькому парламенті. Таким чином, уперше після здобуття незалежності в 1993 р. уряд Словаччини був сформований однією партією⁴².

Відтак, протягом 2010–2011 рр. позиція Словаччини полягала в актуалізації проблеми розв'язання боргової кризи у країнах еврозони в межах ЄС, уряди деяких країн котрого порушили встановлені правила і втратили контроль над дефіцитами своїх державних бюджетів. Головний аргумент словацьких лідерів полягав у тому, що в зоні евро мають бути прийняті нові правила, які допускали би банкрутство країн, при якому приватний сектор брав би на себе частку збитків. У червні 2011 р. під час саміту голів держав – членів ЄС у відповідь на нові прохання грецького уряду про додаткову допомогу головний аргумент Словаччини був розглянутий уважніше. Держави-члени, зокрема Німеччина, наполягали, що повторна допомога Греції повинна здійснюватися із залученням приватного сектора попри те, що кредитні рейтингові агентства розглядатимуть їхній борг як вибіркового дефолт⁴³.

Подальші події довели розумність позиції Словаччини щодо реформування еврозони. У грудні 2011 р. під час саміту ЄС був схвалений проект Договору про стабільність, координацію та управління в економічному і валютному Союзі, який набирає чинності 1 січня 2013 р. або раніше – за умови, що його буде ратифіковано принаймні дванадцятьма країнами еврозони⁴⁴. Договором запроваджується

⁴² Основним невдахою виборів березня 2012 р. є SDK? (Словацький християнський і демократичний союз) на чолі з екс-прем'єром Дзуріндою, діставши 6,09% голосів (11 депутатів) проти 15,4% голосів, які він отримав на виборах у червні 2010 р. Разом зі «Smer» і SDK достатню підтримку виборців для проходження в парламент отримали партії: Християнсько-демократичний рух (КДН) на чолі з Яном Фігелем – 8,82% (16 депутатів), «Звичайні люди та незалежні особистості» (Olano) – новостворена партія на чолі з Ігорем Матовічем – 8,55% (16 депутатів), Міст (MOST-HID) на чолі з Белою Бугаром – 6,89% (13 депутатів) і, нарешті, «Свобода і солідарність» (SAS) на чолі з Річардом Суліком – 5,88% (11 депутатів). Джерело: Štatistický úrad Slovenskej republiky. Офіційні підсумки березневих виборів 2012 р. в Інтернеті: http://volby.sk/sr/tab3_sk.html.

⁴³ EU, Greece agree on new austerity measures // RTE News, 24 June 2011. – <http://www.rte.ie/news/2011/0624/greece.html>.

⁴⁴ Текст документа в Інтернеті: <http://www.european-council.europa.eu/media/579087/treaty.pdf>.

низка правил, спрямованих на зміцнення бюджетної дисципліни у країнах єврозони за допомогою фіскальної домовленості, а також поліпшується координація економічної політики країн – членів ЄС. Попри те що Договір є результатом міжурядових рішень у єврозоні, він підсилює механізм Співтовариства у процесі ухвалення рішень у цій сфері, зокрема щодо керівної ролі арбітражного суду ЄС.

Договір уводить автоматичні санкції до країн-учасниць, які порушують фінансові домовленості стосовно дотримання дефіциту бюджету в межах 3% від ВВП та державного боргу в 60% ВВП за ринковими цінами. Ратифікація договору є умовою для надання з 1 березня 2013 р. державам – членам ЄС допомоги в рамках програми Європейського фонду фінансової стабільності⁴⁵.

Таким чином, країни – члени ЄС із валютою євро відіграватимуть вирішальну роль у подальшому розвитку економічної та валютної політики ЄС, яка зумовить функціонування єдиного ринку Євросоюзу й відповідних галузевих складових його політики. Саме це робить можливими експертні й політичні міркування в поточній проблематиці цієї структури щодо формування двошвидкісного ЄС, ідею якого було закладено економічним і валютним договором у грудні 2011 р.⁴⁶ Естонія, Словаччина і Словенія – єдині серед нових держав-членів, кому вдалося стати частиною першої швидкості ЄС. У будь-якому разі, ніхто не може сумніватися у вирішальному значенні благополуччя єврозони для майбутнього проекту європейської інтеграції, а також у тому, що Словаччина має значний вплив на подальший розвиток справ у ЄС.

⁴⁵ <http://www.european-council.europa.eu/media/579087/treaty.pdf>.

⁴⁶ Див.: *Piris Jean-Claude*. The Future of Europe. Two-Speed EU? // Notre Europe: Synthesis, 10 January 2012. – http://www.notre-europe.eu/uploads/tx_publication/JCPiris_FutureOfEurope_Synthesis_Jan2012.pdf.

§ 3. Європеїзація і «НАТО-їзація» Чехії: процес вступу та вплив членства

Vim Достал

Вступ до НАТО та Європейського Союзу означав серйозну зміну майже всієї державної політики Чеської Республіки.

Європеїзація державної політики – що оцінювати і як?

Дослідження розвитку чеської державної політики з 1989 р. охоплює різні аспекти. Одним з них, безумовно, буде європеїзація державного устрою, політичної діяльності та політичного підходу в періодизації розвитку державної політики Чехії⁴⁷. По-перше, перехідний період 1989–1992 рр., коли були переглянуті майже всі напрями державної політики, з'явилися нові її напрями (наприклад екологічна політика) і, не в останню чергу, були створені деякі зовсім нові установи, необхідні для їх реалізації. Сюди належали нові міністерства (Міністерство навколишнього середовища) і контроль за діяльністю центральних установ, зокрема Конституційного суду або Управління із захисту конкуренції. Спільною рисою цього періоду був широкий консенсус серед нової політичної еліти стосовно напрямів змін.

Другий період тривав з 1992 р. до 1998 р. Його можна описати як епоху конфліктної трансформації. Головні дебати в цей час точилися з приводу темпів і форми приватизації та важливості соціальної політики. Ці розбіжності розкололи найбільші політичні партії – ГДП (Громадянську демократичну партію) та соціал-демократів, що побічно вплинуло на інші сфери державної політики (у галузі охорони здоров'я, транспорту, науково-дослідну і т. ін.).

⁴⁷ *Balík Stanislav, Císař Ondřej. České veřejné politiky: úvod // Balík Stanislav, Císař Ondřej, Fiala Petr et al. Veřejné politiky v České republice v letech 1989–2009. – Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010. – S. 18–20.*

У 1998 р. з'явився новий виклик: тодішні переговори про вступ до Європейського Союзу. Таким чином, період 1998–2004 рр. можна визначити як епоху європеїзації чеської державної політики. Ми детально обговорюватимемо цей період і додамо деякі теоретичні й концептуальні основи. Водночас ми повинні чітко усвідомити, що тривалий і складний процес прийняття європейського законодавства впливає лише на певні напрями політики, тоді як важливе значення мали також інші переломні моменти, наприклад для оборонної політики таке значення мав вступ до НАТО. Політичні дебати стосовно цього процесу були обмежені, оскільки прийняття права ЄС було попередньою умовою для членства в ЄС, яке саме по собі було пріоритетом для всіх значущих чеських політичних партій.

В останній період, який триває з 2004 р., Чехія стала повноправним членом ЄС. Відтепер вона не лише зобов'язана імплементувати законодавство ЄС у національну систему права, а й може впливати на реальний процес формування регламентів і директив Євросоюзу. Крім того, конфлікт навколо напрямів державної політики має місце й на європейському рівні, головним чином політично – у Європейському парламенті, а також завдяки діяльності національних груп тиску й через державно-приватний та державно-громадський діалог в інших європейських установах (Європейській комісії, Раді ЄС та ін.).

Звернімося тепер до короткої теоретичної дискусії про європеїзацію та її наслідки. Європеїзація стала, мабуть, наймоднішою темою дослідження сучасної політичної науки, проте розглянемо лише основні поняття, які стосуються чеської державної політики, щоб простежити вплив європеїзації в Чеській Республіці.

Мабуть, найбільш цитоване визначення європеїзації твердить, що, це «процес, що включає, а) будівництво, б) дифузю і в) інституціоналізацію формальних і неформальних правил, процедур, політики парадигм, стилів, “способів ведення справ” і загальні переконання й норми, які вперше були визначені й закріплені у процесі політики ЄС, а потім включені до логіки внутрішнього (національного й субнаціонального) дискурсу, політичні структури та громадські вибори»⁴⁸. Можна виокремити два напрями в цій всеосяжній концепції: по-перше, висхідна європеїзація, коли національні інтереси представлені на європейському рівні, де вони піддаються процесам тлумачення, поширення та інституціоналізації. По-друге, низхідна європеїзація, коли ці правила, процедури та парадигми представлені у внутрішньодержавній політиці.

⁴⁸ Radaelli Claudio. The Europeanization of Public Policy // Featherstone Kevin, Radaelli Claudio (ed.). The Politics of Europeanization. – Oxford, New York: Oxford University Press, 2003. – P. 30.

Природно, що в чеській державній політиці в період 1998–2004 рр. домінував спадний принцип, оскільки не було необхідності узгодження законодавства. Тим не менше, починаючи з 2004 р. значно більше уваги на урядовому й неурядовому рівнях, приділяється висхідній європеїзації. Не тільки урядові представники мають своє місце в Раді ЄС, а й приватні компанії та неурядові організації зосереджуються на представленні інтересів на європейському рівні. Вони роблять це безпосередньо або використовують агреговану потужність конкретних лобістських груп, асоціацій та/або європейських (кон)федерацій.

На яких напрямках політики і в який спосіб позначився вплив ЄС і НАТО

Тепер, після розгляду деяких теоретичних аспектів європеїзації та формування державної політики, зосередьмося на аналітичній частині. Ми розглянемо, яка державна політика була порушена процесом європеїзації, а також у деяких випадках – процесом «НАТО-ізації». Крім того, ми коротко обговоримо форму та особливості тих змін, котрі відбулися до чи після вступу до ЄС.

Можливо, найпомітніші зміни стосуються економічної політики. Саме в її рамках реалізується більша частина європейської політики, яка стосується, зокрема, політики в галузі конкуренції, захисту прав споживачів, зовнішньої торгівлі та ін. Крім того, існування внутрішнього ринку Євросоюзу підвищило експортну орієнтацію чеської економіки. Економічна політика вигідна для членства в ЄС також завдяки політиці зближення, яка передбачає інвестиції в промислові інновації слаборозвинених чеських регіонів.

Право внутрішнього ринку Європейського Союзу також впливає на політику охорони здоров'я, в основному на витрати й доступність фармацевтичних продуктів. Крім того, система охорони здоров'я на європейському рівні зазнала втручань через вищі вимоги захисту прав споживачів. Деякі інвестиції в інфраструктуру охорони здоров'я були реалізовані за допомогою структурних фондів ЄС.

Сільськогосподарська політика пройшла через фундаментальні зміни після вступу до ЄС. Сільське господарство Чехії зобов'язане відповідати загальним європейським стандартам щодо якості харчових продуктів, й одночасно із забезпеченням права фермерів вимагати надання матеріальної допомоги з бюджету ЄС. На втручання держави в ринок сільського господарства з 2004 р. накладене табу. Проте конкурентоспроможність чеських фермерів залишається на

низькому рівні, оскільки європейська допомога фермерам відрізняється від допомоги в Чехії одноразовими виплатами, які отримують фермери в країнах Західної Європи.

У результаті європеїзації чеська регіональна політика також зазнала докорінних змін. До переговорів про приєднання такої політики де-факто не існувало або вона була настільки не значущою, що не могла виконувати своїх завдань. До пріоритетів реформ, які слід було провести до приєднання, належали децентралізація державного управління та створення регіональних політичних інструментів. Крім того, розподіл значних ресурсів зі структурних фондів почався вже в період підготовки до вступу. Ця структурна допомога після приєднання Чехії до ЄС значно зросла. Усі чеські регіони мають нині велику кількість ресурсів, управління якими вони використовують для реалізації своїх пріоритетів розвитку⁴⁹.

Європеїзація розпочала також докорінну трансформацію екологічної політики. Були запроваджені нові обмеження на охорону водних ресурсів, використання хімічних речовин і вплив на клімат. Крім того, об'ємні інвестиції в цих галузях стали можливими завдяки структурним фондам ЄС.

Вища освіта й наука були також європеїзовані. Як не парадоксально, зміни в системі вищої освіти були викликані діяльністю не ЄС, а Радою Європи, за якої почався так званий Болонський процес. З початком 2000-х рр. вища освіта, як і науково-дослідна діяльність, стали інтернаціональними. Обмін студентами, дослідниками та участь у різних науково-дослідних мережах стали нормою. Крім того, з 2007 р. Чеська Республіка будує чудову наукову інфраструктуру, яка фінансується переважно завдяки політиці зближення з Євросоюзом.

Транспортна політика потрапила під вплив європеїзації тільки в обмеженому обсязі. Частина чеської транспортної мережі нині є компонентом загальноєвропейської транспортної мережі. Відповідно, ці залізничні транспортні коридори та автомагістралі мають право на отримання субсидій з Фонду Євросоюзу.

Енергетична політика так само здійснюється відповідно до європейських стандартів. Причому з огляду на те, що вона є одним з головних пріоритетів Чеської Республіки, остання також істотно впливає на європейську енергетичну політику. Оскільки європейська енергетична політика розробляється головним чином з 2006 р., її вплив під час підготовки Чехії до вступу в ЄС був обмеженим

⁴⁹ *Dostal Vít. Regionální politika // Balík Stanislav, Císař Ondřej, Fiala Petr et al. Veřejné politiky v České republice v letech 1989–2009. – Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010. – S. 399–436.*

і майже непомітним. Тож енергетичну політику можна вважати особливим випадком. З іншого боку, зміни в соціальній політиці відбулися в основному в період підготовки до вступу. Вони стосувалися передусім мінімальних стандартів трудового законодавства та гендерної політики.

Адаптація фінансової політики стосувалася в основному забезпечення стабільності державних фінансів. Чеська Республіка має дотримуватися обмежень державного боргу і структурного дефіциту, як це визначено в Договорі про функціонування Європейського Союзу. Крім того, надання Чехії значних коштів з бюджету ЄС має велике значення для державних фінансів країни, оскільки майже всі проекти повинні фінансуватися з державного бюджету.

Зовнішня політика була європеїзована в багатьох аспектах, адже чеська зовнішня політика є частиною Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС і Чеська Республіка бере участь у багатьох зовнішньополітичних ініціативах ЄС. Зовнішня політика також залежить від вступу до НАТО, хоча набагато більшою мірою натовська тематика стосується політики безпеки та оборони. Вступ до НАТО заново визначив принципи політики оборони Чехії та сприяв радикальним реформам збройних сил. Політика безпеки, яка стосувалася в основному національних стандартів безпеки, також була реформована відповідно до вимог вступу в НАТО.

Останні, але не менш важливі напрями державної політики, які були європеїзовані лише в деяких, дуже обмежених, аспектах, – це, наприклад, інформаційна та культурна політика. Крім того, певні напрями політики розвивалися майже без впливу європеїзації, зокрема церковна політика, політика спорту чи політика в галузі освіти. У таблиці 1 представлена вся державна політика та рівні її європеїзації, а в деяких випадках – і «НАТО-ізації».

Таблиця 1

Рівень європеїзації державної політики

Напрями політики	Рівень європеїзації
Економічна політика	Дуже високий
Політика в галузі охорони здоров'я	Середній
Сільськогосподарська політика	Дуже високий
Регіональна політика	Дуже високий
Екологічна політика	Високий
Політика в галузі вищої освіти та науки	Середній
Транспортна політика	Середній

Продовження таблиці 1

Напрями політики	Рівень європеїзації
Енергетична політика	Середній
Соціальна політика	Середній
Фінансова політика	Середній
Зовнішня політика	Високий; середній рівень «НАТО-ізації»
Політика безпеки	Низький; високий рівень «НАТО-ізації»
Оборонна політика	Низький; дуже високий рівень «НАТО-ізації»
Інформаційна політика	Низький
Культурна політика	Низький
Освітня, спортивна, церковна політика	Дуже низький

Висновок

Інтеграція в НАТО і Європейський Союз означала глибокі зміни майже в усій чеській державній політиці. На завершення цього розділу ми можемо підсумувати заходи розвитку державної політики під впливом європеїзації та «НАТО-ізації» таким чином:

1. Вступ до НАТО і ЄС перебував під асиметричним впливом. Якщо членство в НАТО стосувалося змін у галузі безпеки, оборони та зовнішньої політики, то переговори про вступ до ЄС почали безперервний процес перетворення практично всієї державної політики.

2. Членство в ЄС обмежило можливості національного уряду у формуванні певних напрямів державної політики (економічної, аграрної та ін.). Таким чином, погляди Чехії на її (ре)формування мають конкурувати з пріоритетами інших двадцяти шести держав-членів.

3. З іншого боку, членство Чехії в ЄС відкрило нові можливості для чеських пріоритетів у державній політиці, які тепер можуть бути вперше визначені й інституціоналізовані на європейському рівні, а згодом включені у внутрішню політику Європейського Союзу загалом. Таким чином, позиція Чеської Республіки може переважати й забезпечити сприятливі умови для державних або приватних зацікавлених сторін Чехії.

4. Чеське членство в НАТО і Євросоюзі мало обмежений вплив на деякі сфери державної політики.

§ 4. Перспективи європейської інтеграції України

Олександр Дулеба, Владімір Білчік

Стратегічні рамки політики розширення ЄС

Східні сусіди Євросоюзу – це європейські країни. Це може вважатися просто банальним географічним фактом, але він пов'язаний з політичними проблемами, що стоять перед ЄС *удом*, тобто в самій Європі⁵⁰. Для розширеного Європейського Союзу ані Україна, ані Білорусь, ані Молдова не були й ніколи не будуть чужими країнами з погляду географії, історії або культури. Крім того, стратегічне значення, безпосередня фізична близькість, а також розмір цих країн є визначальними факторами, що відрізняють стосунки ЄС зі східними сусідами від його відносин з країнами Африки та Азії. Отже, східноєвропейські сусіди мають повне право подати заявку на членство відповідно до Статті 49 Договору про Європейський Союз⁵¹. Таким чином, у своїх стосунках з країнами Східної Європи, включно з Росією, ЄС має застосовувати певний «європейський» підхід, тобто підхід, заснований на інклюзивній політиці, що веде до об'єднання Європейського континенту. ЄС має на меті розширити сферу загальноприйнятих правил і стандартів на своїх східноєвропейських сусідів. Це не означає, однак, що всі європейські країни врешті-решт стануть членами ЄС.

Треба розуміти, що під терміном «об'єднана Європа» мають на увазі європейські демократії, які визнають єдині політичні цінності

⁵⁰ Див.: *Duleba A., Bilčík V. Towards a Strategic Regional Framework for the EU Eastern Policy. – Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2010; Duleba A., Bilčík V. Taking Stock of the Eastern Partnership in Ukraine, Moldova, Visegrad Four, and the EU. – Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2011.*

⁵¹ Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 // Official Journal of the European Union. – Vol. 50. – 2007. – December 17.

й застосовують єдині політичні та економічні принципи. Іншими словами, «об'єднана Європа» – це об'єднання чотирьох свобод на основі єдиних стандартів і правил. Дискурс у рамках ЄС, започаткований у контексті «турецької дискусії», тобто з приводу «теперішніх кордонів Європи», показує, що це обговорення насправді розуміється як полеміка про «майбутні кордони ЄС». Утім, ця досить заплутана дискусія веде в нікуди. Відповідь на запитання про «майбутні європейські кордони» або «що таке об'єднана Європа?», тобто «де вона починається і де закінчується?» має явно політичний характер. Відповідь на це запитання повинна бути надана *насамперед* європейськими країнами за межами ЄС і лише тоді – самим Європейським Союзом. Водночас ЄС, безумовно, не може відірватися від свого «загальноєвропейського» порядку денного, який був невід'ємною частиною цінностей та цілей Європи від самого початку процесу європейської інтеграції після закінчення Другої світової війни⁵².

Європейський Союз досить часто критикують за його численні недоліки з погляду тієї чи іншої політичної партії, критика лунає зсередини та/або зовні. Однак немає жодної іншої структури, яку можна було б назвати європейським проектом ХХІ ст. ЄС виявився здатним управляти одразу поглибленням і розширенням процесу європейської інтеграції шляхом нарощування території чотирьох свобод, функціонування законів і стандартів, удосконалення інституційної структури ЄС та процесу прийняття рішень. Поворотним моментом в історії Євросоюзу була політика розширення, яка стала частиною його зовнішньої політики. Приєднання 1980 р. трьох відносно бідних пост-авторитарних країн Південної Європи (Греції, Португалії та Іспанії) справило глибокий вплив як на інституційні рамки, так і фінансові механізми тоді ще Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). Така ситуація підштовхнула ЄЕС до пошуків нових інституційних рамок, котрі, зрештою, привели до укладення в 1993 р. Маастрихтського договору, який перетворив ЄЕС на Європейський Союз⁵³.

Велике розширення 2004–2007 рр. та ухвалення Лісабонського договору, який зміцнив інституційні рамки Євросоюзу, стали ознаками його спроможності до саморегуляції й водночас до тісніших зв'язків з державами навколо ЄС.

⁵² Див., напр.: Zielonka J. *Enlargement and the Finality of the European Integration* // Joerges Ch., Mény Y., Weiler J. H. H. (eds) / *What Kind of Constitution for What Kind of Polity? Responses to Joschka Fisher*. – Florence: The Robert Schuman Center for Advanced Studies at the European University Institute; Cambridge, MA: Harvard School of Law, 2000. – P. 151–162.

⁵³ Див., напр.: Laurent P. H., Maresceau M. (eds). *Deepening and Widening. The State of the European Union*. – Vol. 4. – Lynne Rienner Publishers, 1998.

Приєднання економічно менш розвинених і відносно бідних країн примусило Союз розробляти нові інструменти співпраці задля збереження політичної стабільності та економічного процвітання нових членів. Розширення надало також нового виміру зовнішній політиці ЄС. Євросоюз став ключовим міжнародним актором у Європі, «експортуючи» процвітання і стабільність у країни, які прагнули свободи й демократії. По-перше, він приніс стабільність і процвітання в Південну Європу (Грецію, Іспанію та Португалію) в 1980-х рр. По-друге, вступ до ЄС в останні десятиліття десяти посткомуністичних країн разом з Кіпром і Мальтою значно розширив межі Євросоюзу відносно Східної Європи. І, нарешті, на сьогодні ЄС є гарантом стабільності, миру й модернізації в країнах Західних Балкан⁵⁴. Іншими словами, *Південна Європа, Центральна Європа та Балкани стали частиною європейського інтеграційного проекту під назвою «Європейський Союз»*.

Проте ЄС не повинен обмежувати себе лише проектом європейської інтеграції, він також не повинен відмовлятися від ролі візаві щодо Східної Європи, так само як це було з Південною, Центральною та Південно-Східною Європою впродовж останніх трьох десятиліть. Попри те що ЄС у зовнішніх відносинах володіє досить обмеженим «арсеналом», він може експортувати свої закони і стандарти до своїх сусідів⁵⁵. Держави – члени ЄС можуть не погоджуватися стосовно різних міжнародних питань, наприклад щодо відносин зі східними сусідами чи Росією, однак у рамках Євросоюзу існує консенсус про необхідність стимулювання модернізації країн-сусідів за рахунок експорту своїх стандартів. Якщо будь-яка сусідня європейська країна хоче наслідувати ЄС на шляху модернізації, він усіляко сприятиме цій роботі. Саме про це йдеться в ініціативі ЄС «Східне партнерство», для цього разом з Росією розробляється проект «Партнерство задля модернізації». Обидва партнерства повинні мати кінцевою метою приєднання Східної Європи до європейського проекту.

⁵⁴ Для детального аналізу ЄС як «нормативної сили» в галузі міжнародних стосунків, а також у внутрішньоєвропейських справах див.: *Pace M. The Construction of EU Normative Power // Journal of Common Market Studies. – Vol. 45. – Issue 5. – 2007, December. – P. 1041–1064.*

⁵⁵ Див.: *Communication from the Commission: European Neighbourhood Policy Strategy Paper. – COM (2004) 373 final, European Commission. – May 12, 2004; http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf.*

«Східне партнерство»: розв'язка?

Основні проблеми та слабкі сторони проекту «Східне партнерство» випливають з безпідставного згортання існуючої політики. Європейський Союз повинен запропонувати своє бачення країн «Східного партнерства» із чіткою європейською перспективою. По завершенні перших років роботи «Східного партнерства» країни-партнери не перетворилися на демократичні держави з ринковою економікою. Крім того, дедалі більша кількість держав – членів ЄС стають менш відкритими до перспектив політичної асоціації та економічної інтеграції з країнами третього світу. Зростання ізоляціоністських тенденцій у ЄС у поєднанні з нещодавною економічною кризою євросони не створюють сприятливих умов для позитивної динаміки «Східного партнерства».

Утім, «Східне партнерство» має потенціал позитивного трансформаційного впливу на сусідів, але цей проект потребує чіткішого бачення. Після кількох років роботи було б неправильно назвати «Східне партнерство» провалом, адже воно є ініціативою, яка має довгострокові цілі й досі розвивається.

Якщо повноправне членство є надто віддаленими планами, країни «Східного партнерства» (у разі готовності) повинні отримати чітку відповідь стосовно перспективи асоційованого членства, яке виходить за межі лише короткострокового партнерства й певною мірою відтворює модель відносин ЄС з країнами Європейської економічної зони. Тому після набуття чинності Угодою про асоціацію та зону вільної торгівлі з Україною держава одержить той самий статус, що і країни, котрі уклали угоди з ЄС в межах Європейського економічного простору (ЄЕП), тобто Норвегія, Ісландія чи Ліхтенштейн. Експерти з країн ЄЕП можуть брати участь у роботі галузевих робочих груп ЄС як спостерігачі. Вони не мають права голосу, але можуть висловлювати своє бачення нового законодавства ЄС. Ми повинні розглянути можливість надання статусу спостерігача країнам «Східного партнерства», подібно до моделі співпраці з ЄЕП. Проект «Східне партнерство» має привести до створення «мережі» ЄС – країни «Східного партнерства», яка забезпечила би постійну взаємодію, зміцнення довіри та передбачуваність дій партнерів.

Україна була першою серед країн – учасниць «Східного партнерства», яка мала завершити переговори з Євросоюзом щодо узгодження тексту кількох частин Угоди про асоціацію в жовтні 2009 р. Однак навіть частину Угоди про асоціацію не можна узгодити, допоки процес переговорів щодо поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі, який є невід'ємною частиною Угоди про асоціацію,

не доведений до логічного завершення. Робоча комісія ще в жовтні 2009 р. мала розглянути галузеві розділи Угоди, присвячені інституційним, загальним та заключним положенням, політичному діалогу, реформам, політичній асоціації та співробітництву, конвергенції в галузі зовнішньої політики та безпеки, а також мали бути опрацьовані всі глави щодо економічного співробітництва (загалом 31 сегмент). Нарешті, у жовтні 2011 р. (рівно через два роки після узгодження галузевої частини Угоди про асоціацію) Євросоюзу та Україні вдалося завершити переговори щодо технічної частини угоди про зону вільної торгівлі.

З технічного погляду Україна стала першою серед країн «Східного партнерства», яка була спроможна опрацювати текст Угоди про асоціацію з ЄС, у тому числі угоду про зону вільної торгівлі, до кінця 2011 р. Загалом переговори між Євросоюзом та Україною щодо Угоди про асоціацію розтяглися на п'ять років (з березня 2007 р.). Однак досягнення домовленостей відбулося в політично невідповідний час, в основному через зростання політичної стурбованості Європейського Союзу у зв'язку з погіршенням внутрішньої ситуації в Україні. Більшість держав – членів ЄС, зокрема керівників інституцій Євросоюзу, були переконані, що судові процеси проти членів українського уряду на чолі з колишнім прем'єр-міністром України Юлією Тимошенко є політично вмотивованими. Іншими словами, ЄС був неготовий підписати Угоду про асоціацію з Україною, якщо Юлію Тимошенко не випустять з в'язниці. Якщо цього не станеться, під сумнів ставиться не лише підписання угоди, а й перспектива подальшої ратифікації угоди Європарламентом та національними парламентами 27 країн – членів ЄС. Нарешті, наприкінці 2011 р. Євросоюз увійшов у новий період запровадження інституційних реформ, спричинених борговою кризою зони євро. Таким чином, розгляд і підписання Угоди про асоціацію з Україною відкладаються на невизначений термін і, відповідно, не будуть занесені до переліку досягнень програми «Східного партнерства».

Утім, така ситуація є важливим уроком у процесі ведення переговорів щодо Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з Україною. Метою Європейської політики сусідства / «Східного партнерства» від початку було надання допомоги країнам-партнерам у здійсненні реформ відповідно до стандартів і політики ЄС. Тому успіх «Східного партнерства» варто вимірювати не назвами підписаних угод, а передусім кількістю та якістю реформ, запроваджених у країнах-партнерах.

Факти свідчать, що колишній План дій ЄПС у 2005–2009 рр. запровадив в Україні більше реформ, ніж порядок денний «Східного

партнерства», який вважався основним інструментом реалізації політики ЄС у 2009 р.⁵⁶ Можна стверджувати, що ця ситуація склалася під впливом того, що український уряд, сформований після президентських виборів у 2010 р., виявився менш активним, ніж попередній «помаранчевий».

Український уряд виявився також менш підготовленим до запровадження галузевих реформ, узгоджених під час переговорів щодо Угоди про асоціацію, введення яких гальмувалося відсутністю угоди про зону вільної торгівлі. І навпаки, важелі впливу ЄС на український уряд були послаблені в питанні реалізації галузевих реформ, оскільки Угода про асоціацію не може набути чинності без підписання угоди про зону вільної торгівлі. Ми вважаємо, що через концентрацію зусиль на підписанні нових угод ефективність існуючих інструментів реалізації програми «Східного партнерства» була підірвана.

Порядок денний асоціації, розроблений як новий інструмент реалізації програми «Східного партнерства» на заміну колишньому Плану дій, не може бути застосований повною мірою в інституційних рамках «Східного партнерства», якщо Угода про асоціацію не набуде чинності. Крім того, зростаючий розрив у часі між підписанням галузевої частини Угоди про асоціацію з Україною в жовтні 2009 р. та угоди про зону вільної торгівлі в жовтні 2011 р. піддає сумніву необхідність одночасного узгодження обох документів. Таким чином, принцип неподільності підписання галузевої частини Угоди про асоціацію та угоди про зону вільної торгівлі спричинив уповільнення динаміки реалізації проекту «Східного партнерства», тим більше що Україна є провідною країною цього проекту.

Аналогічна ситуація може скластися з переговорами щодо угод про асоціацію з Вірменією, Грузією та Молдовою. Що ж стосується України, то невизначеність, яка зберігається у зв'язку з підписанням Угоди та її ратифікацією Євросоюзом, і надалі підриватиме потенціал «Східного партнерства» як інструменту сприяння процесові реформ в Україні. Якщо програма «Східного партнерства» не сприяє запровадженню реформ у країнах-партнерах, це означає, що її діяльність утрачає сенс.

Загалом Європейський Союз потребує більшої гнучкості у своїх практиках, з тим щоб розведення в часі підписання галузевої частини Угоди про асоціацію та угоди про зону вільної торгівлі повернуло втрачену динаміку проекту «Східного партнерства». Зрештою,

⁵⁶ Див.: *Tyshchenko Yu. Ukraine // Duleba A., Bilčík V. (eds). Taking Stock of the Eastern Partnership in Ukraine, Moldova, Visegrad Four, and the EU. – Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2011. – P. 10–58.*

Азербайджан (не будучи членом СОТ) продовжує вести переговори щодо угоди про асоціацію, хоч і не може вести переговори стосовно угоди про зону вільної торгівлі, не кажучи вже про підписання угод про асоціацію з кількома південними сусідами без попереднього підписання угод про зону вільної торгівлі. Чому галузева частина угод про асоціацію між Євросоюзом і східними країнами-партнерами не може вважатися такою, що введена в дію одразу після її затвердження? Це сприятиме посиленню впливу ЄС на процес запровадження реформ у країнах «Східного партнерства» шляхом посилення основного інструменту реалізації програми, наприклад «Порядку денного» у випадку України або «Плану дій» у випадку інших країн ініціативи. Уроки, з якими зіткнулися партнери під час ведення переговорів Україна – ЄС, мають бути засвоєні, якщо «Східне партнерство» планує найближчими роками повернути собі статус ефективного проекту.

На шляху до підписання угоди про ЄЕП?

Щоб прискорити укладення угоди про асоціацію (та угоди про зону вільної торгівлі) з країнами-партнерами і подолати негативний вплив суттєвих затримок з реформами у країнах «Східного партнерства», Європейський Союз міг би сприяти зміцненню договірних відносин між ЄС та країнами-партнерами: по-перше, шляхом трансформації галузевої частини угоди про асоціацію в договірну угоду і, по-друге, через укладання галузевих угод. Безвихідна ситуація з Україною після п'яти років переговорів щодо Угоди про асоціацію вимушує переосмислити логіку Європейської політики сусідства / «Східного партнерства», починаючи від самого початку 2004 р.⁵⁷

Згідно з документами Європейського Союзу стосовно «Східного партнерства», зокрема щодо ЄПС з 2004 р., метою «Східного партнерства» є надання допомоги країнам у процесі демократизації та модернізації відповідно до стандартів ЄС. Оскільки політика ЄПС / «Східного партнерства» здійснюється в руслі політики розширення Євросоюзу, однак при цьому не забезпечує фактичного членства в ЄС, прогрес «Східного партнерства» залежить від добровільних рішень відповідних країн-учасниць щодо політичної та законодавчої гармонізації з ЄС. Межі політичної волі країн «Східного партнерства» у подальшому та глибшому наближенні до законодавства ЄС

⁵⁷ Communication from the Commission: European Neighbourhood Policy Strategy Paper // COM (2004) 373 final, European Commission. – Brussels: May 12, 2004. – http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf (accessed on November 15, 2011).

варіюються через різні політичні вподобання урядів країн «Східного партнерства» та їхні різні суспільно-політичні культури. Ось чому План дій, як ключовий інструмент реалізації Європейської політики сусідства в період між 2004 р. і 2009 р. (у випадку України з 2009 р. – Угоди про асоціацію), був, по суті, політичним, а не договірним документом.

Успіх політики розширення Європейського Союзу в минулому був наслідком характеру його відносин з країнами-кандидатами, заснованих на принципі обов'язкового наближення до стандартів ЄС з метою набуття членства у спільноті. Такий принцип не спрацьовує у випадку застосування політики партнерства та/або сусідства. «Східне партнерство» розглядається як пропозиція країнам-партнерам, які мають обрати для себе прийнятне з того, що може запропонувати ЄС. Утім, на наш погляд, усе ще існують певні можливості зміцнення як відносного, так і обов'язкового моментів у стосунках ЄС із країнами-партнерами в рамках «Східного партнерства». Причому чим сильніше виражені договірний характер та умовність цих стосунків, тим краще для ЄС – з погляду здатності Союзу просувати реформи та модернізацію на його околицях. Якщо це і є метою функціонування програми «Східного партнерства», ЄС має реформувати її таким чином, щоб її політика базувалася на елементах договору та взаємних умов. Нинішня ситуація з Україною показує, що пропозиції «Східного партнерства» 2008 р. щодо Угоди про асоціацію та про зону вільної торгівлі видаються занадто амбітними для країн-партнерів. Іншими словами, ми повинні думати про можливості зміцнення договірних відносин між ЄС та країнами-партнерами через прийнятні «гостьові» угоди.

На додаток до Плану дій на 2004 р. Європейський Союз запропонував своїм сусідам набір галузевих інструментів на час президентства Фінляндії (друга половина 2006 р.) та Німеччини (перша половина 2007 р.). Ідея розробки галузевих інструментів для співпраці в рамках ЄПС була заснована на пропозиції Німеччини стосовно «ЄПС-Плюс»⁵⁸. Європейська Комісія повідомленням від 4 грудня 2006 р.⁵⁹ закликала до створення тематичних блоків Європейської

⁵⁸ Див.: *Duleba A., Najšlová L., Benč V., Bilčík V.* The reform of the European Neighbourhood Policy: tools, institutions and a regional dimension. – Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2008. – <http://www.sfpa.sk/sk/publikacie/monografie-a-zborniky/?nrok=2008> (accessed on November 15, 2011).

⁵⁹ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on strengthening the European Neighbourhood Policy // Commission of the European Communities. – 2006. – December 4. COM(2006)726 final.

політики сусідства, тобто регіональних і галузевих рамок співпраці для взаємодії ЄС із країнами Європейської політики сусідства. У Повідомленні йшлося також про те, що існує нагальна потреба в укладанні багатосторонніх угод між Євросоюзом та країнами ЄПС, особливо в енергетичному і транспортному секторах. У Повідомленні припускалося, що шлях до досягнення вказаної домовленості пролягає через розширення Договору про енергетичне співтовариство за рахунок країн ЄПС, які на той момент були готові прийняти відповідне галузеве законодавство ЄС. Таким чином, Повідомлення Європейської Комісії заклало основи розробки регіональної політики ЄС та співробітництва в рамках «Східного сусідства».

Ще одним новим елементом ЄПС після оприлюднення Повідомлення стало надання можливості її учасникам брати участь у програмах та займати місця в установах Європейського Союзу. Комісії були надані повноваження щодо розробки суспільних програм для країн ЄПС, які являють собою якісно новий інструмент Європейської політики сусідства, що виходить за межі її початкової концепції, вираженої у відомій заяві колишнього президента Комісії Романо Проді: «Усе, окрім установ». Країни ЄПС, спроможні взяти участь у соціальних програмах Євросоюзу, повинні отримати доступ до відповідної політики співтовариства.

Нову формулу політики сусідства Європейський Союз запропонував у 2006–2007 рр. тим партнерам по ЄПС, які були готові вийти за межі Плану дій. Політику можна стисло охарактеризувати як «договірні галузеві відносини, засновані на двох основних принципах: обов'язковому наближенні до відповідного галузевого законодавства ЄС і доступі до галузевих програм та установ ЄС». Попри те що в наступних документах Євросоюзу запропонований інструмент «ЄПС-Плюс» не зветься «галузевою угодою», доступ до його спільних програм і установ був можливий за умов, що країни ЄПС укладуть відповідні галузеві угоди та/або протоколи.

Таким чином, Європейський Союз вийшов на новий, вищий рівень Європейської політики сусідства, який розширює рамки первісного визначення «все, окрім установ». Перший рівень ЄПС передбачає, що діалог з політичних та галузевих питань між ЄС та країнами ЄПС відповідає Плану дій (або у випадку України з 2009 р. – Угоді про асоціацію), котрий являє собою політичний документ, що не має прямих наслідків як для країн ЄПС, так і для ЄС. Протокол щодо наближення країн ЄПС до програм та/або установ Союзу означає, що відповідний галузевий діалог має бути оформлений шляхом підписання угоди. Очікування установ Євросоюзу та держав-членів полягає в тому, що наближення до законодавства Європейського

Союзу й доступ до його інституцій урешті-решт створить спільний галузевий простір між ЄС та країнами Європейської політики сусідства та/або обумовить свого роду «галузеву інтеграцію» в ЄС. Незалежно від регіонального поширення галузевої інтеграції ЄС може застосувати принцип «галузеві інтеграції» з окремими країнами-партнерами, укладаючи «гостьові» галузеві угоди.

Проте запропонована шведсько-польською ініціативою 2008 р. концепція «Східного партнерства» замінила існуючий секторальний підхід, розроблений упродовж 2006–2007 рр., на амбітну концепцію «єдиної та великої» угоди про асоціацію / угоди про зону вільної торгівлі. Останні три роки продемонстрували уповільнення темпів упровадження галузевих реформ у країнах-партнерах, в Україні ж договірний процес опинився у глухому куті. Ми стверджуємо, що галузеві угоди не суперечать шляху, запропонованому концепцією «Східного партнерства» і, зокрема, переговорам про всеосяжну міжсекторальну угоду в рамках Угоди про асоціацію. Якщо країна-учасниця «Східного партнерства» демонструє істотний прогрес у конкретній галузі, їй має бути запропоноване підписання певної галузевої угоди на додаток до угоди про асоціацію, яка являє собою перелік термінів виконання домовленостей щодо розвитку певного галузевого поля країни – учасниці «Східного партнерства». Якщо країна-партнер демонструє здатність і бажання рухатися вперед у конкретних секторах, їй має бути запропонований перехід до вищого галузевого рівня у відносинах з ЄС. Після того як переговори щодо угоди про асоціацію будуть завершені, галузеві угоди можуть стати невід'ємною частиною угоди про асоціацію.

Якщо рівень нормативної бази певного сектора країни-партнера наблизиться до рівня відповідної бази Європейського Союзу, цій країні має бути запропоноване підписання галузевої угоди, а ЄС має відкрити свої установи країні-партнеру, як це було у випадку підписання договору щодо Європейської економічної зони з Норвегією, Ісландією та Ліхтенштейном. Країни ЄЕП можуть виходити на внутрішній ринок і брати участь у відповідних програмах та установах ЄС, хоч і без права голосу. Країни ЄЕП, представлені в інститутах Євросоюзу своїми експертами, мають право коментувати будь-яку нову законодавчу ініціативу ЄС на ранній стадії її підготовки.

Можливість укладення галузевої угоди з Європейським Союзом повинна бути надана тільки тим країнам, які цілковито погоджуються й демонструють значний прогрес на шляху зближення з відповідними галузевими нормами ЄС. На фінальній стадії укладення галузевої угоди країна-партнер може отримати статус спостерігача в інститутах Євросоюзу.

Країни-учасниці «Східного партнерства» мають отримати прозорі й чіткі критерії, які визначатимуть їхнє місце стосовно ЄС. Статус спостерігача, запропонований європейською політикою «ЄПС-Плюс» та отриманий після підписання галузевої угоди, має стати основною ідеєю в рамках «Східного партнерства», а також показником ступеня прихильності ЄС до своїх східних сусідів і навпаки. Існує також можливість у майбутньому перетворення угод, підписаних у межах програми «Східного партнерства», на угоди на кшталт ЄЕП, що дадуть країнам «Східного партнерства» змогу отримати статус спостерігача. Ми віримо, що трансформація політики програми «Східного партнерства» за викладеним сценарієм допоможе Україні вийти з політичного глухого кута у відносинах з ЄС і в такий спосіб «перезапустити» процес її європейської інтеграції.

§ 5. Європейська інтеграція України: мотивація, наслідки та перспективи

Олександра Шаповалова

У все ще незавершеній пострадянській трансформації України європейська інтеграція відіграє значну роль, хоча й відмінну від тієї, що спостерігалась у випадку Словаччини та інших країн Центральної та Східної Європи. Якщо для цих країн євроінтеграція була провідною структурною силою, що направляла їхнє просування шляхом внутрішніх та зовнішніх перетворень до чіткої та своєчасно визначеної мети, для України вона все ще видається довгостроковою віддаленою ідеальною перспективою з обмеженими практичними наслідками та суперечливими шансами на втілення. Одним словом, якщо для країн Центральної та Східної Європи євроінтеграція стала імперативом, для України вона залишається опцією, хоча й дуже привабливою. Її цінність не є абсолютною, а варіюється залежно від внутрішнього та міжнародного контекстів.

Такий стан речей виник внаслідок складної взаємодії різноманітних чинників, що походять як від природи українського перехідного процесу, так і від особливого характеру міжнародного оточення, в якому оперує Україна і яке радикально відрізняється від того, в котрому діяли країни Центральної та Східної Європи. Недостатній прогрес України на шляху європеїзації великою мірою можна пояснити недоліками й викривленнями в її суперечливій моделі демократизації. Але він є також наслідком концептуально амбівалентної та недостатньо збалансованої політики Євросоюзу в пострадянському просторі й нестійкої конфігурації позицій та інтересів великих сил у цьому просторі.

Від самого початку європейські лідери проводили чітке розмежування між країнами Центральної та Східної Європи та колишніми республіками Радянського Союзу⁶⁰, застосовуючи різні політичні підходи до двох груп держав. І що найпримітніше: якщо перша група викликала в європейських еліт почуття політичного зобов'язання та

⁶⁰ *Delcour L.* Shaping the post-Soviet Space? : EU policies and approaches to region-building. – Burlington: Ashgate, 2011. – 187 p. (28–29).

власної історичної відповідальності завдяки уявленню про «спадщину Ялти», то друга група аналогічних почуттів не породжувала⁶¹. Тому майже десятиліття після розпаду СРСР модель стабілізації нових незалежних держав шляхом європеїзації майже не застосовувалася. І навіть коли невдовзі після розширення ЄС на Схід і драматичних подій усередині деяких із цих держав зазначена модель стабілізації нарешті з'явилася на порядку денному її масштаб та механізм реалізації не відповідав реальним потребам і викликам, які стояли перед цими державами. У результаті для України європеїзація стала радше каталізатором, ніж головною рушійною силою внутрішніх перетворень⁶².

Щоб зрозуміти причини недостатнього прогресу України на шляху європейської інтеграції, потрібно ретельно розглянути внутрішні чинники, пов'язані з політикою ЄС, та геополітичні фактори, що впливають на механізм прийняття рішень в Україні та визначають шлях розвитку, яким іде держава.

Внутрішні чинники – між ідентичністю та економікою

Видається парадоксальним, що держава, яка десятиліттями голосно проголошує свої європейські амбіції, може так відставати в питанні відповідності європейським нормам і стандартам. Але цей парадокс зникає, якщо поглянути на витоки європейського вибору України та на її зовнішню політику загалом.

Що відрізняє Україну та інші пострадянські держави від країн Центральної та Східної Європи у справі внутрішніх перетворень, так це насамперед той факт, що тоді як останні мали лише повернутися від однієї ідеологічної системи до іншої, історично більш властивої для них, то перші були вимушені передусім стверджувати власну державність і визначити свою національну й політичну ідентичність.

У цьому сенсі перехід – це, напевно, не найвлучніший термін для позначення процесу, який розгорнувся в Україні в перше десятиліття після набуття незалежності, оскільки ці державні атрибути потрібно було створювати з нуля. Таке «створення України» здійснювалося гетерогенною елітою, яка складалася переважно з колишніх

⁶¹ *Dangerfield M.* Belarus, Moldova and Ukraine: In or Out of European Regional International Society? // *The Journal of European Integration*. – 2011. – Vol. 33, No. 2. – P. 215–233. (228).

⁶² *Börzel T. A.* When Europe hits ... beyond its borders: Europeanization and the near abroad // *Comparative European Politics*. – 2011. – Vol. 9, No 4/5. – P. 394–413. (409).

радянських функціонерів разом з кількома ідеалістами, котрі мали доволі обмежений вплив і туманне уявлення про те, як країна має торувати свій шлях до стабільного й ефективного демократичного врядування. Якими б не були їхні походження та ідеологічні уподобання, усі групи українського правлячого класу сходилися в інтерпретації суверенітету України, як їхнього власного необмеженого контролю за економічними й політичними багатствами держави, які вони мали захистити від зазіхань з боку будь-яких зовнішніх сил.

У такому контексті *зовнішня політика набула двох головних функцій для виникаючої української еліти*: по-перше, утвердження новоствореної української політичної ідентичності та встановлення для цього відповідних міжнародних механізмів, а по-друге, уникнення будь-якого зовнішнього втручання у виключну внутрішню «заповідну зону». Ці дві функції породили дві різні й до певної міри розбіжні логіки прийняття рішень, які можна умовно позначити як **логіка ідентичності** та **логіка економіки**. Оскільки обидві вони виникли зі специфіки внутрішньополітичних процесів, зовнішня політика України виявилася замкненою в хитросплетіннях внутрішніх політичних змагань за владу й тому позбавленою чіткого стратегічного бачення й навіть реалістичної оцінки зовнішнього середовища. Саме цей складний баланс різних внутрішніх акторів та їхніх інтересів і дав поштовх до формулювання так званого європейського вибору України, ототожненого зі вступом до Європейського Союзу.

Як і в інших пострадянських країнах, українські внутрішні трансформації відбувалися шляхом утілення двох процесів – демократизації та приватизації. Якщо перший з них приніс небагато безпосередніх негайних результатів, то другий призвів до вельми швидких і відчутних наслідків у вигляді становлення великих бізнес-комплексів, чиї власники (так звані олігархи) швидко постали в ролі впливових гравців на українській політичній арені. Завдяки цьому **економічна реструктуризація швидко наздогнала й поглинула політичну лібералізацію українського суспільства**, тоді як політичні партії та групи тиску виявилися нездатними структурувати політичну конкуренцію й задовольнити потреби громадян у представництві своїх інтересів у рамках парламентських інституцій, які, у свою чергу, не були спроможні реально впливати на рішення уряду та президента⁶³. Примітно, що цей процес відбувався практично без заперечень з боку зовнішніх сил і навіть нечасто привертав їхню увагу. Європейський Союз не

⁶³ *Di Quirico R.* The prospects for democratization in the European Union post-Soviet neighbours: An overview // *Comparative European Politics*. – 2011. – Vol. 9, No 4/5. – P. 444.

ініціював регіонального форуму для обговорення перехідних проблем країн СНД, як він зробив це в регіоні Південного Середземномор'я⁶⁴, залишаючи вільний простір для потворних побічних продуктів «дикого капіталізму».

Цей процес мав подвійний ефект. З одного боку, він призвів до злиття інтересів політичного правлячого класу з інтересами ключових бізнесових гігантів, з другого – уповільнив, а зрештою й зупинив структурування українського політичного простору за соціально-економічними критеріями, поглиблюючи натомість його поділ за культурно-історичною лінією Схід – Захід. Не дивно, що за таких умов внутрішні дебати в Україні зосередилися головним чином навколо питань національної та політичної ідентичності, нерозривно пов'язаних з вибором конкретної суспільної моделі й зовнішньополітичної орієнтації. Зближення з Росією чи із Заходом постало як центральне питання для української зовнішньої політики, причому ця дилема формулювалася в абсолютних, взаємовиключних термінах. Однак гарячі дискусії щодо вектора зближення за логікою ідентичності затьмарили собою питання форм такого зближення за логікою економіки. Українська політична та бізнесова еліти не були налаштовані на те, щоб ділити з будь-ким свій контроль та вплив, і шукали таких механізмів зближення з провідними силами, які могли б гарантувати їм власні позиції.

Інша річ, якої вкрай потребував український правлячий клас – це легітимність в очах як внутрішньої, так і міжнародної громадськості. Забезпечити її міг тільки загальний і привабливий проект, який вписував би триваючі зусилля з розбудови української державності в головний тренд політичних трансформації на Європейському континенті, не викликаючи при цьому прямого спротиву з боку міжнародних партнерів і маючи незначні безпосередні наслідки для внутрішньополітичної конфігурації.

У цьому контексті європейський вибір у 90-ті рр. постав як ідеальний базовий дискурс для міжнародного позиціонування України, а також для вироблення компромісу між різними сторонами у внутрішніх дебатах з питань ідентичності. Серед інших зовнішньополітичних опцій європейський курс видавався найменш антагоністичним, оскільки не провокував відкритого зіткнення з Росією, порівняно з варіантом вступу до НАТО, і викликав відверто позитивне сприйняття в українського населення. Його зручність для української еліти походила також від того факту, що самопроголошений європейський вибір не накладав жорстких зобов'язань

⁶⁴ *Delcour L. Shaping the post-Soviet Space? : EU policies and approaches to region-building. – Burlington: Ashgate, 2011. – P. 34.*

і таким чином розглядався як чудове «маловитратне» розв'язання ідентифікаційних та геополітичних дилем України. Європейська інтеграція швидко стала для Києва заміником стратегічного бачення й конкретним проектом державного будівництва, а утвердження європейської ідентичності було піднесене до рівня фундаментальної мети його зовнішньої політики.

Але в українському розумінні утвердження європейської ідентичності означає передусім отримання формального визнання власної здатності стати членом Європейського Союзу на підставі історичних, культурних і геополітичних особливостей та явної спорідненості з європейськими цінностями, продемонстрованої під час «Помаранчевої революції». Ці цивілізаційні й геополітичні джерела мотивації дещо відрізняються між собою у сенсі оцінки базової мети європейського проекту⁶⁵, але вони збігаються в «атрибутивному» способі мислення, за яким європейськість є певним різновидом атрибуту, чи маркування, котре може бути присвоєне державі раз і назавжди. Тобто, подібно до Росії, Україна хоче, щоб її визнали європейською державою *ipso facto*, а не в результаті конвергенції з якимись нормами, тоді як для ЄС європейська ідентичність «не є функцією потрапляння в належні географічні, історичні або культурні спільноти, але натомість є обов'язковим політичним вибором, таким, що визначається обставинами часу й волею народів, залучених до прийняття рішень»⁶⁶. Із цієї причини позитивне тлумачення невизначених з погляду фінальної мети пропозицій Євросоюзу давно стало частиною української стратегії у відносинах з ЄС⁶⁷.

Ця розбіжність в інтерпретації є головним джерелом напруженості у відносинах Україна – ЄС, оскільки вона стосується не лише бюрократичних структур та еліт, а й передусім громадськості, особливо української⁶⁸. Необхідність підтверджувати, здавалося б, очевидний факт, що Україна є органічною частиною Європи, часто

⁶⁵ Більш детальний виклад українського бачення Європи з цивілізаційної та геополітичної точок зору представлений у статті: Шерр Дж. Україна, Росія, Європа // Національна безпека та оборона. – 2012. – № 4–5. – С. 70–72.

⁶⁶ Tonra B. Identity Construction through the ENP: Borders and Boundaries, Insiders and Outsiders // The European Neighbourhood Policy in Perspective / R. Whitman, S. Wolff (eds.). – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. – P. 59.

⁶⁷ Sasse G. The ENP and the EU's Eastern Neighbours: Ukraine and Moldova as Test Cases // The European Neighbourhood Policy in Perspective / R. Whitman, S. Wolff (eds.). – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. – P. 181–205. (189).

⁶⁸ Європейський проект та Україна: монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова [та ін.]. – К.: НІСД, 2012. – С. 82.

розцінюється як несправедливе й упереджене ставлення до України з боку ЄС. Це поглиблює розчарування в європейській ідеї та применшує готовність українських громадян рухатися далі на шляху впровадження європейських стандартів, утверджуючи у громадськості скептичне уявлення про те, що, незалежно від кроків України на цьому шляху, ЄС усе одно сприйматиме її як аутсайдера. І що найважливіше: ця тенденція загрожує послабити легітимність європейської інтеграції для українського суспільства, тим більше в умовах, коли уряд послідовно критикує механізми східної політики ЄС (Європейську політику сусідства та «Східне партнерство») як неспроможні надати бажану перспективу членства, і таким чином сприяє зниженню легітимності всього процесу нормативної конвергенції, яку пропагують ці механізми, що не менш важливо для досягнення прогресу в інтеграції до Євросоюзу⁶⁹.

Із цього «конфлікту інтерпретацій» випливає парадоксальна дуалістичність євроінтеграційної мотивації України: якщо європейський курс, пов'язаний зі зближенням і вступом до ЄС завжди користується значною підтримкою, то практичні механізми й вимоги, необхідні для наближення до ЄС, є предметами суттєвої критики й недовіри як штучні перепони, сконструйовані для того, щоб тримати Україну подалі від ЄС. Таке розмежування політичного і практичного вимірів євроінтеграційної мотивації України систематично не помічається Брюсселем, який переконаний у тому, що проголошення євроінтеграційних амбіцій має апіорі означати не менш серйозну налаштованість на імплементацію норм ЄС. Стикаючись із недостатньою готовністю впроваджувати ці норми, європейські лідери закономірно ставлять під сумнів справжність і щирість європейських устремлінь України загалом, розглядаючи їх як дещо більше, ніж елемент складної української тактики геополітичного балансування. Таке взаємне нерозуміння є істотним чинником, який обмежує європейську інтеграцію України.

Інший фактор походить від економічної логіки в зовнішній політиці України, яка майже не була задіяна в дискусії щодо європейського вибору. Ураховуючи, що європейський курс став специфічним ендогенним продуктом внутрішніх дебатів навколо питань ідентичності, український правлячий клас не дуже охоче заглиблювався в питання поза межами зовнішньої проекції обраної моделі ідентичності, дивлячись на неї радше з геополітичної та цивілізаційної

⁶⁹ Barbé E., Costa O., Herranz A., Natorski M. Which rules shape EU external governance? Patterns of rule selection in foreign and security policies // *Journal of European Public Policy*. – September 2009. – Vol. 16, No. 6. – P. 834–852.

точок зору, ніж з економічних позицій⁷⁰. У цьому світлі зовсім не дивно, що власна цінність європейської інтеграції як такої послідовно ігнорувалась українськими посадовцями, а її наслідки для внутрішньої економічної та політичної організації тривалий час не потрапляли в центр уваги. Ось чому перший український підхід до євроінтеграції можна охарактеризувати як політично вмотивований і здебільшого **інструментальний**, оскільки з його допомогою українська еліта прагнула вирішити власні тактичні завдання скоріше, ніж зробити внесок у реалізації кооперативного проекту заради миру і стабільності в Європі.

Таке розмежування логіки ідентичності та логіки економіки в зовнішній та євроінтеграційній політиці України означало, що тоді як європейський дискурс пронизував внутрішнє й міжнародне позиціонування України, готовність правлячого класу вдатися до реструктуризації чинної системи управління не зростала, і навіть необхідність цього ледве усвідомлювалася. Громадськість та уряд були схильні розглядати європейський вибір як геополітичну солідаризацію, а не як вибір на користь кардинального «наведення ладу у власній оселі»⁷¹, і практично не усвідомлювали тих викликів, з якими вони можуть зіткнутися при внутрішній проекції своїх європейських устремлень. Тому Україна не приділяла значної уваги важливості виконання договірних зобов'язань перед ЄС⁷². Лише на етапі започаткування Європейської політики сусідства на порядку денному з'явилися деякі наслідки інтеграції до ЄС для української політичної та економічної системи (повною мірою вони не фігурують в українському публічному просторі й донині).

Таким чином, не менш визначальним в українському випадку виявився часовий фактор. На відміну від країн Центральної та Східної Європи, європейська інтеграція перетворилася на чинник у внутрішній трансформації України лише на тій стадії, коли найвагоміші адаптації та облаштування вже відбулися, а новий тип відносин між державою та суспільством уже був сформований та

⁷⁰ *Langbein J., Wolczuk K.* Convergence without membership? The impact of the European Union in the neighbourhood: evidence from Ukraine // *Journal of European Public Policy*. – 2012. – Vol. 19, No. 6. – P. 863–881. (867).

⁷¹ *Wilson A., Popescu N.* Russian and European neighbourhood policies compared // *Southeast European and Black Sea Studies*. – 2009. – Vol. 9, No. 3. – P. 324.

⁷² *Wolczuk K.* Ukraine and its relations with the EU in the context of the European Neighbourhood Policy // *Ukraine: Quo Vadis?* (edited by Sabine Fischer) // *EU Institute for Security Studies Chaillot Papers*. – February 2008. – No. 108. – P. 91.

консолідований з усіма недоліками, типовими для пострадянського розвитку. Від України вимагається перебудувати систему управління, яка вже була адаптована та більш-менш функціональна, попри серйозні недоліки й вади.

У цій ситуації євроінтеграційна трансформація є не первинною, а, радше, вторинною, такою, що спонукає до втілення іншої моделі інституційних і соціальних взаємозв'язків, які тільки-но пройшли болісний процес пострадянської реструктуризації. Але якщо пострадянська трансформація могла бути зведена до вибіркового незначних адаптацій, то «пост-пострадянська» трансформація, орієнтована на євроінтеграцію, висуває набагато амбітніші виклики, які не можна адекватно подолати без демонтажу існуючої системи.

Парадоксально, що, попри поширення авторитарних тенденцій в українській політиці, ця система є надзвичайно хиткою й надмірно залежить від особистої лояльності. Навіть незначне зрушення може спричинити її кризу, що робить майже неможливим реформування її лише в окремих сегментах. Але *оскільки потенційні наслідки демонтажу існуючої системи як для бізнесу, так і для населення залишаються невизначеними, уряд не схильний розпочинати масштабні реформи, намагаючись натомість обійтися обмеженим облаштуванням деяких інституцій і секторальних політик.* Як показує досвід, коли в українського уряду вистачає політичної волі, він здатен запровадити й утвердити належні зміни, але за відсутності сильної мотивації або тиску ключовою моделлю прийняття рішень є вирахування співвідношення витрат і переваг, яке навряд чи може стати гарним імпульсом до радикальної системної трансформації.

Ці особливості розмежування логіки ідентичності та логіки економіки повною мірою проявляються в інституціональному вимірі відносин Україна – ЄС. Переговори з європейськими інституціями від української сторони ведуться невеликою групою посадовців, котрі мають повноваження брати якнайбільші зобов'язання, зокрема щодо нормативної конвергенції, що може мати суттєві наслідки для внутрішньої ситуації в Україні, без особливих обмежень з боку тих українських акторів, які несуть найбільші витрати з адаптації до норм ЄС⁷³. Ця група керується єдиною загальною метою, а саме – забезпечити якнайбільший рівень зближення з ЄС. Але коли справа доходить до виконання цих зобов'язань, включається інша логіка – логіка збереження переваг, які надає існуюча

⁷³ Langbein J., Wolczuk K. Convergence without membership? The impact of the European Union in the neighbourhood: evidence from Ukraine // Journal of European Public Policy. – 2012. – Vol. 19, No. 6. – P. 870.

система українським політичним та бізнесовим колам. Саме інтереси внутрішніх акторів у практичних сферах державної політики скоріше, ніж прагнення до членства або тип політичного режиму, спрямовують процес інкорпорації та впровадження норм ЄС і виступають причиною нестійкого і здебільшого вибіркового прогресу України в нормативній конвергенції з ЄС⁷⁴.

Водночас чим міцніше європейський вибір укорінювався в українське позиціонування й чим більший пріоритет йому надавався, тим більшої структурної ваги набував він для зовнішньої політики України й тим більше неочікуваних, але далекосяжних наслідків він мав. Тривале дотримання європейського дискурсу призвело до формування безумовної некритичної конформістської позиції України щодо ЄС, коли завчасне погодження з політикою ЄС, якою б вона не була, позбавляє Київ багатьох його переговорних переваг у взаємодії з брюссельською бюрократією.

Крім того, пріоритетність європейської моделі розвитку сприяла виникненню значних очікувань в української громадськості й заклала підвалини для становлення активних проєвропейських груп у громадянському суспільстві. Якими б слабкими вони не були і якими б обмеженими ресурсами не володіли, вони генерують чіткий суспільний дискурс, здійснюючи тиск на уряд в напрямі впровадження норм ЄС і ставлячи в такий спосіб легітимність урядового курсу в залежність від відповідності задекларованому європейському курсу. Цей тиск не є всеосяжним, адже більшість верств суспільства досі не обізнана ані з характером реформ, потрібних для просування євроінтеграції, ані з можливими перевагами, які можуть принести ці реформи для цих верств конкретно, але все одно цей тиск серйозно впливає на перебіг української внутрішньополітичної дискусії.

Більше того, поширення нормативного підходу Європейського Союзу на східне сусідство з ініціюванням ЄПС та «Східного партнерства» сприяло подальшому підвищенню значення внутрішнього контексту для відносин Україна – ЄС⁷⁵, а звідси й підвищенню ставок під час прийняття внутрішньополітичних рішень не лише з погляду логіки ідентичності, а й логіки економіки. У міру того, як з боку Євросоюзу були запропоновані конкретні стимули й установлені порядок їх надання, українській владі доводиться брати до уваги як витрати на адаптацію до норм ЄС, так і можливі втрати від

⁷⁴ Langbein J., Wolczuk K. Convergence without membership? The impact of the European Union in the neighbourhood: evidence from Ukraine. – P. 865.

⁷⁵ Gänzle S. EU Governance and the European Neighbourhood Policy: A Framework for Analysis // Europe-Asia Studies. – December 2009. – Vol. 61, No. 10. – P. 1730.

відсутності адаптації. У такому контексті дедалі важче поставити під сумнів доцільність прийняття та імплементації норм ЄС, особливо коли в осяжній перспективі немає значущих альтернатив.

Ці міркування не дають змоги констатувати, що європейська інтеграція перетворилась на імператив української політики, але вони демонструють, як сконструйований пріоритет європейської інтеграції продукує важливі, хоча й нецілеспрямовані структурні ефекти та обмеження для внутрішньої й зовнішньої політики України, причому ці ефекти не можна знівелювати чи подолати без деконструкції цього пріоритету як такого або деконструкції безпосереднього зв'язку між європейською ідентичністю України та зближенням з Європейським Союзом. Оскільки жодна політична сила не видається готовою реконструювати цей пріоритет, не маючи придатного альтернативного проекту, європейська інтеграція залишається незворотним орієнтиром для України, роль якого не може применшити, не кажучи вже відкинути, без значних репутаційних утрат жодний український уряд. Однак ця роль не позбавлена певного відтінку амбівалентності, оскільки вона все ж таки підпадає під вплив внутрішньої кон'юнктури, особливо тенденцій у межах правлячої команди.

Ситуація виглядає ще хиткішою, якщо взяти до уваги той факт, що Європейський Союз усе ще не є самостійним гравцем на українській політичній арені й розглядається переважно як зовнішня сила, котра нав'язує ззовні умови відносин і нормативні стандарти без належного врахування іманентних властивостей українського суспільства. Таке бачення підкріплюється особливостями дискурсу ЄС щодо України: його представники публічно висловлюють чіткі позиції лише в питаннях, які безпосередньо стосуються Євросоюзу. У всіх інших випадках погляд ЄС озвучується українськими учасниками – чи то урядовими структурами, чи то політичними партіями, чи то громадськими організаціями. Звісно, вони формують дискурс щодо європейської інтеграції з огляду на власні потреби, подаючи іноді доволі викривлену картину політики ЄС у східному сусідстві.

Спектр українських учасників цього процесу можна дуже умовно поділити на дві групи: першій, численнішій групі прихильників євроінтеграції притаманна ідеалізація європейської моделі, тоді як друга група радикальних супротивників усіяко прагне применшити придатність цієї моделі для України. В обох випадках уявлення про європейську інтеграцію, яке проектується на українську громадськість, є далеким від точності та об'єктивності й варіюється від абсолютної підтримки до тотальної критики. Будучи доволі типовою рисою політичної дискусії, така тенденція суттєво впливає на

динаміку української громадської думки щодо ЄС. За відсутності неупередженої інформації з першоджерела, українські громадяни оцінюють європейську інтеграцію в полярній перспективі як виключно позитивне чи виключно негативне явище. І чим далі утверджена кореляція між європейською ідентичністю України та її наближення до ЄС не підтверджуються в політичній площині, тим скептичнішим є ставлення українців до Євросоюзу, а підтримка євроінтеграційного курсу повільно, але неухильно знижується⁷⁶.

Не дивно, що під час обговорення фундаментальних питань розвитку й реформування Української держави євроінтеграція фігурує лише у спорадичний спосіб. Європейська модель подекуди згадується в дискусії з окремих питань, але радше в загальному вигляді як певний взірець, ніж із повним розумінням усіх особливостей та механізмів її функціонування. Іноді українські офіційні особи посилаються на європейський досвід або напряду пояснюють ті чи інші рішення вимогами Євросоюзу, щоб зробити їх більш прийнятними й легітимними для громадян, але це не гарантує, що те, що пропагується під європейськими гаслами, справді відповідає стандартам ЄС. Зазвичай українські політики більше хвилюються через те, якою може бути реакція Європейського Союзу на деякі їхні кроки, ніж через те, наскільки державна політика відповідає нормам і правилам ЄС.

Таким чином, допоки Євросоюз не стане повноправним і незалежним гравцем на українській політичній арені й не запропонує конкретних рішень важливих питань замість загальних рекомендацій з вибіркового аспектів, у яких він має власні інтереси, цю тенденцію не можна буде обмежити чи подолати, а її вплив сприятиме розширенню до критичної межі існуючого ментального розриву між суспільствами України та ЄС, що є серйозним тягарем для відносин Україна – ЄС. Але найважливіше, що для ЄС надзвичайно не бажано входити до української політичної арени в ролі адвоката певних політичних сил та асоціюватися з внутрішньополітичною боротьбою у країні. Це матиме ще гірші наслідки для іміджу ЄС та європейської інтеграції в очах українського суспільства.

Підводячи підсумок, слід визнати, що *внутрішні фактори визначають суперечливий характер європейської інтеграції України*. Ця суперечливість походить від відносно відокремленості логіки ідентичності й логіки економіки в основі зовнішньополітичної мотивації України, при тому що перша диктується, з одного боку, природою внутрішньої дискусії щодо національної та політичної

⁷⁶ Teurtrie D. Union européenne ou Russie : le dilemme ukrainien // Outre-Terre. – 2012. – № 32. – P. 347–353. (349).

ідентичності України, а з другого – геополітичними й безпековими міркуваннями, а друга – логіка економіки – зосереджена на співвідношенні вигравів і витрат з погляду різних внутрішніх акторів.

Європейський вибір постав головним чином у рамках логіки ідентичності як зовнішньополітична стратегія, яка дала змогу одночасно відтворити українську націю як належну до європейської спільноти й закласти підвалини для такого курсу на зближення із Заходом, який не сприймався б як антагоністичний щодо Росії.

Утім, ця стратегія майже не мала зв'язку з економічною логікою, а її наслідки для внутрішньої владної конфігурації в країні почали даватися взнаки лише із започаткуванням процесу нормативно обумовленого зближення з Євросоюзом. Попри важливі наслідки, до яких уже призвів самопроголошений пріоритет європейської інтеграції для українського політичного простору, вплив ЄС на внутрішні процеси в Україні залишається нижче бажаного рівня. Європейський Союз може посилити позитивні тенденції та сприяти їхньому домінуванню в довгостроковій перспективі⁷⁷, але такий сприятливий результат не є гарантованим і залежить від стану та міцності української економічної та адміністративної систем. Однією з вагомих причин такого стану речей є неадекватно низька присутність Європейського Союзу в українському публічному полі, що тягне за собою утвердження викривленого, якщо не відверто неправдивого бачення європейської інтеграції в українській громадській думці. І вочевидь, це не єдиний приклад того, як політика ЄС насправді сприяє підтриманню та зміцненню власних суперечностей української політики, фактично ускладнюючи досягнення власних цілей.

Політика Євросоюзу – обмежена конструкція з неоднозначними результатами

Політика Європейського Союзу щодо України розвивалася поступово від обмеженої співпраці й допомоги до залучення та нормативної конвергенції. Широке коло ендогенних та екзогенних факторів впливало на зростання ролі України на політичному порядку денному ЄС, але поворотним моментом у цьому сенсі, поза

⁷⁷ *Solonenko I.* The EU's 'transformative power' beyond enlargement: the case of Ukrainian democratization // The University of Birmingham European Research Institute. European Research Working Paper Series. – 2007. – № 21. – P. 51. – <http://www.download.bham.ac.uk/govsoc/eri/working-papers/wp21-solonenko.pdf>.

сумнівами, стало розширення Євросоюзу на Схід у 2004 р. та процеси, якими супроводжувалася його підготовка.

Вирішальний вплив розширення проявився в наближенні кордонів ЄС до простору СНД і завдяки цьому – у підвищенні актуальності питань стабілізації цього простору для власної безпеки Євросоюзу. **Відносини з Україною завжди розглядалися в Євросоюзі передусім у контексті формування бажаної конфігурації простору СНД і встановлення партнерських зв'язків з провідними його акторами.** Україна разом з Росією та, до певної міри, Казахстаном уважалися важливою опорою стабільності в СНД, що яскраво проявилось у структурі угод про партнерство та співробітництво, розроблених та укладених із більшістю країн СНД у першій половині 1990-х рр.⁷⁸ Рівень політичного діалогу, установлений у цих угодах, проводив диференціацію між країнами СНД, надаючи недвозначний пріоритет тим із них, котрі становили ядро, навколо якого найвірогідніше могла утворитися нова структура регіонального управління. На етапі укладення угод про партнерство та співробітництво європейські лідери розраховували на те, що пострадянський простір у той чи інший спосіб залишиться більш-менш консолідованою спільнотою зі збереженням ключових соціально-економічних зв'язків та новою регіональною політичною будовою, можливо з інтеграційним компонентом.

На етапі розширення така перспектива видавалася вочевидь нереалістичною. Росія виявилася нездатною, а Україна – неготовою відігравати роль регіональних стабілізаторів, а простір СНД загалом увійшов у тривалу смугу фрагментації та конфліктної динаміки. За подібних умов і з перспективою перетворення країн СНД на безпосередніх сусідів, Європейський Союз у 2003 р. виступив з ініціативою «Ширша Європа», яка закладала підвалини для того, що згодом перетворилося на Європейську політику сусідства. Стабілізація прилеглих регіонів залишалася квінтесенцією обох програм, але цього разу ЄС довелося мати справу з аморфною групою держав з невеликою внутрішньою схильністю до інтеграції, нестабільними гібридними політичними режимами й недостатньою адміністративною спроможністю. Інша проблема, з якою зіткнувся Євросоюз, полягала у відновленій Росії, котра більше не хотіла миритися з підпорядкованою роллю й чинила опір впливові Заходу, подекуди відкрито його заперечуючи. Відмова Росії брати участь у ЄПС, з одного боку, відкрила оперативний простір для одностороннього визначення Євросоюзом параметрів цієї політики, але з другого – серйозно

⁷⁸ *Delcour L. Shaping the post-Soviet Space? : EU policies and approaches to region-building. – Burlington: Ashgate, 2011. – P. 29.*

ускладнила становлення ЄПС як ініціативи, не скоординованої з Росією, що не відповідало інтересам останньої.

У такому контексті відносини з Україною, яка проголошувала далекоюсяжні європейські устремління, постали як єдина основа стабілізаційних зусиль ЄС у просторі, яий згодом постав як Нова Східна Європа. Україна видавалася гарним варіантом для перетворення на регіональний полюс стабільності, для поширення моделі європеїзації за взірцем країн Центральної та Східної Європи. Але при виробленні своєї стратегії щодо України та інших східноєвропейських країн Євросоюз допустив **дві концептуальні помилки**, які лягли тягарем на всю конструкцію ЄПС та обтяжують її й донині.

Перша з них походить від того, що ЄС прийняв євроінтеграційні амбіції України як даність, ігноруючи глибинні витоки їх проголошення і триваючу інерцію окремої, майже ізольованої, економічної логіки внутрішньої системи управління. Брюссель очікував, що європейські прагнення України стануть рушійною силою для спрямування внутрішнього розвитку в бажане русло та забезпечення необхідних трансформаційних ефектів. Але в міру того, як в українському випадку була задіяна нормативна конвергенція, виявилось, що офіційно проголошена й політично зумовлена мотивація не означала автоматично загальної відданості всіх внутрішніх акторів. Подолати цю прогалину шляхом здійснення тиску та підвищення ставок для української еліти не видається оптимальним способом, адже тиск породжує опір і взаємні закиди, особливо коли фінальна мета не визначена.

Друга помилка пов'язана з першою та походить від суперечливого характеру розширення ЄС на Схід. Хоча розширення широко рекламувалося як безумовний успіх, воно було проведене зі значними недоліками, які не можна ігнорувати. Включення нових членів із Центральної та Східної Європи відбулося без попередньої їх соціалізації та належного засвоєння ними політичної та стратегічної культури ЄС. Їхня європеїзація, успішна в сенсі генерування бажаних ефектів демократичної стабілізації та примирення, виявилася доволі поверховою в мотиваційному плані. Євросоюз досить пізно відкрив, що він прийняв групу егоїстично налаштованих держав, схильних оцінювати європейську інтеграцію з погляду її конкретних переваг як у політичному, так і в економічному вимірі. І навряд чи можна дивуватися тому, що, голосно заявляючи про свою європейську ідентичність, уряди країн Центральної та Східної Європи не цураються демонструвати відвертий євроскептицизм, а іноді й чинити опір ключовим рішенням ЄС.

Ці помилки розширення повною мірою проявляються у відносинах з Україною. **Чітко визначені переваги та масштабне тривале залучення є тими складовими, які забезпечили успіх розширення, і саме їх відсутність в українському випадку робить європейську інтеграцію України надзвичайно складною справою.**

Оскільки ЄПС була змодельована на базі механізму розширення⁷⁹, вона успадкувала більшість його підходів та інструментів. Передусім вона зберегла нормативний підхід, іманентно властивий зовнішній політиці ЄС⁸⁰, який уже довів свою придатність під час розширення. Утім, це не єдині причини надання Євросоюзом переваги цьому підходу в ЄПС. Нормативна конвергенція є гарним засобом переведення відносин з третіми країнами з площини політичного торгу у площину завчасного визначення нормативних зобов'язань, що робить такі країни об'єктами політики ЄС⁸¹.

Справді, ЄПС структурована в такий спосіб, щоб перетворити сусідні країни скоріше на об'єкти політики ЄС, ніж на рівноправних партнерів⁸². Але, на відміну від кандидатів із Центральної та Східної Європи, східноєвропейські країни не є предметами всеосяжного залучення з боку ЄС – головна відповідальність за процес конвергенції, так само як і витрати на неї, лягають на уряди цих країн. ЄС стимулює у своєму сусідстві не стільки повномасштабну системну трансформацію, скільки облаштування механізму управління в окремих галузях шляхом поступової секторальної інтеграції задля створення кумулятивного ефекту, який, можливо, в майбутньому приведе до трансформації внутрішньої та зовнішньої політики сусідніх держав⁸³. Отже, обсяг і завдання зусиль із європеїзації в ЄПС є на порядок нижчими, ніж у випадку розширення. Представники ЄС відкрито визнають, що найкращим варіантом для ЄПС та «Східного партнерства» є модель Європейського економічного простору, члени якого є цілковито інтегрованими до внутрішнього ринку ЄС, представлені в деяких агенціях та органах ЄС, але не беруть

⁷⁹ *Kelley J.* New Wine in Old Wineskins: Promoting Political Reforms through the New European Neighbourhood Policy // *Journal of Common Market Studies*. – 2006. – Vol. 44, No. 1. – P. 29–55.

⁸⁰ *Manners I.* Normative Power Europe: A Contradiction in Terms // *Journal of Common Market Studies*. – 2002. – Vol. 40, No. 2. – P. 235–248.

⁸¹ *Bechev D.* Of power and powerlessness: The EU and its neighbours // *Comparative European Politics*. – 2011. – Vol. 9, No 4/5. – P. 425.

⁸² *Tonra B.* Identity Construction through the ENP: Borders and Boundaries, Insiders and Outsiders // *The European Neighbourhood Policy in Perspective* / R. Whitman, S. Wolff (eds.). – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. – P. 66.

⁸³ *Ibidem.*

участі в діяльності європейських інституцій. Як висловився один аналітик, «на кону в асоціативній фазі “Східного партнерства” стоїть питання, чи залишиться Україна ізольованою й недорозвинутою північною Молдовою, чи перетвориться на східну Норвегію, ключового партнера ЄС у сенсі цінностей та енергетики, але не повноправного члена»⁸⁴.

Центральною рушійною силою процесу нормативної конвергенції є принцип *обумовленості*, представлений як надання певних винагород в обмін на прогрес у виконанні попередньо встановленого обсягу вимог, пов'язаних головним чином з упровадженням правил і стандартів Євросоюзу. На перший погляд, цей принцип є доволі однозначним і навіть дещо механістичним за своєю суттю, але його застосування в українському випадку зіткнулося з низкою концептуальних і практичних перепон. Перша з них постала на початковій стадії його запровадження у відносинах Україна – ЄС. Річ у тому, що до України принцип обумовленості не застосовувався аж до 2005 р. Це навряд чи може здивувати, враховуючи, що ЄС не мав особливих стимулів, які він міг би надати Україні. Європейський Союз не вдавався також ані до будь-яких процедур моніторингу, ані до складання певних графіків чи інструкцій щодо впровадження угод про партнерство і співробітництво чи до будь-якої іншої програми реформ⁸⁵. Це відображало цілі політики ЄС у просторі СНД у 1990-ті рр., які вимагали не значної політичної присутності, а радше підтримки проголошених реформ, основним інструментом якої виступала технічна допомога⁸⁶.

Це означає, що, по-перше, відносини Україна – ЄС розвивалися навколо двостороннього, переважно економічного торгу, не обмеженого попередніми обов'язковими нормативними вимогами, а по-друге, цей торг відбувався скоріше виходячи з існуючого стану речей, ніж із перспективи бажаних майбутніх трансформацій, не часто вступаючи в суперечність із внутрішньою економічною логікою, становлення якої відбувалося в той період.

Цей формат взаємодії на початковій стадії заклав підґрунтя для відносин загалом і сформував ставлення та звички української еліти у відносинах з Євросоюзом. Змінити ці звички відповідно до засад принципу обумовленості виявилось доволі складним завданням.

⁸⁴ Jackson B.P. A Turning Point for Europe's East // Policy Review. – 2010. – No. 160. <http://www.hoover.org/publications/policy-review/article/5292>.

⁸⁵ Solonenko I. External democracy promotion in Ukraine: the role of the European Union // Democratization. – August 2009. – Vol. 16, No. 4. – P. 716.

⁸⁶ Delcour L. Shaping the post-Soviet Space? : EU policies and approaches to region-building. – Burlington: Ashgate, 2011. – P. 37.

Якщо в риторичі Україна, на відміну від Росії, не висловлювала серйозних заперечень проти застосування цього принципу й ролі реципієнта нормативних вимог ЄС, на практиці ця перспектива не викликала великого ентузіазму в українських урядовців. Вони розглядали перехід до обумовленості головним чином як переговорний інструмент, а оскільки на початковому етапі ЄПС механізм обумовленості не був чітко визначений, вони очікували, що він надасть більше можливостей для політичного наближення України до євроінтеграційної спільноти. Ці очікування значно зросли після «Помаранчевої революції», яка позначилася певним сплеском тріумфалізму в української та європейської громадськості.

Крім труднощів у сприйнятті, обумовленість у відносинах Україна – ЄС страждала від недосконалої й незбалансованої структури. На етапі ініціювання ЄПС жоден із трьох компонентів – можливі винагороди (стимули), обсяг упровадження норм Євросоюзу, відповідний даним стимулам, разом з критеріями оцінки, та процедура надання згаданих винагород – не були чітко визначені. Однією з причин цього була необхідність дати поштовх *процесу* нормативної конвергенції, а не отримати *результат* у формі нових інтеграційних структур із сусідами. Зближення із сусідніми країнами саме по собі не є ключовою метою політики ЄС, а, скоріше, інструментом стимулювання необхідних реформ⁸⁷. Інша причина полягала в незавершеній конструкції ЄПС. Ця політика була (і залишається) політикою, яка виробляється безпосередньо в процесі реалізації, її конфігурація кристалізувалася поступово, методом проб і помилок, у складному поєднанні інтересів комунітарних інститутів ЄС, держав-членів та країн-партнерів. Останні намагалися впливати на формування ЄПС, власноруч заповнюючи концептуальні прогалини у політиці ЄС. Український приклад є доволі красномовним у цьому плані: Київ небезуспішно намагався «завантажити» до структури ЄПС, а згодом і до «Східного партнерства» власні преференції, особливо ті, які стосуються компонента стимулів.

Стимули є найбільш проблемною ланкою механізму обумовленості в рамках ЄПС. Вони завжди перебували у фокусі уваги як Євросоюзу, так і країн-партнерів. Така надмірна увага до питання стимулів пояснюється двома причинами. По-перше, країни-партнери, зацікавлені у швидкому включенні до спільного простору ЄС, систематично акцентують потребу в амбітних і гарантованих стимулах для просування процесу реформ. По-друге, європейські функціонери,

⁸⁷ Шаповалова О. І. Політичний діалог Україна – ЄС // Зовнішня політика України – 2010: стратегічні оцінки та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці. – К. : ВД «Стилос», 2011. – С. 157.

зі свого боку, перебуваючи під враженням явного успіху розширення, схильні переоцінювати роль стимулів, будучи переконаними, що достатньо надати гарний стимул урядам країн-партнерів для того, щоб вони набули належної мотивації до автоматичного проведення бажаних реформ. До того ж, недооцінюючи обумовлені ідентичністю джерела мотивації східноєвропейських країн, європейські столиці навряд чи мали реалістичне уявлення про те, які стимули справді можуть спонукати правлячі класи пострадянських країн до фундаментальних трансформацій⁸⁸.

У принципі, існують чотири типи стимулів, які ЄС може запропонувати третім сторонам: 1) членство, 2) доступ до внутрішнього ринку й поширення чотирьох свобод, 3) участь у програмах та агентствах ЄС, 4) доступ до структурних фондів та інших форм допомоги. Більш узагальнено їх можна поділити на **організаційне, регуляторне і транзакційне включення**. Перша форма стосується участі у процесі прийняття рішень у рамках спільних інституцій на різних рівнях і з різними ступенями впливу, друга – міри інкорпорації норм ЄС, а третя – доступу до спільних просторів ЄС⁸⁹. З усіх згаданих стимулів лише членство поєднує всі три форми включення та потенційно може забезпечити найпотужніший імпульс реформам заради наближення до ЄС. До сьогодні членство як таке не стоїть на порядку денному відносин Україна – ЄС, натомість у центрі уваги перебуває питання, чи здатна Україна взагалі стати членом Євросоюзу незалежно від її прогресу на шляху демократичних і ліберальних реформ? Як це не парадоксально, відмовляючи Україні в самій ідеї членства, ЄС разом з тим має високу зацікавленість у підтриманні євроінтеграційних амбіцій України й усталення її європейської орієнтації, не в останню чергу для посилення власного політичного статусу та впливу у Східній Європі. Саме ця потреба в підтриманні інтеграційного ентузіазму України становить основу дебатів щодо перспективи членства України в Євросоюзі. Але хоча ця потреба є загальновизнаною в межах співтовариства, доцільність надання Україні перспективи членства досі є яблуком розбрату між членами ЄС, деякі з них чинять активний опір її наданню, навіть у завуальованій формі.

⁸⁸ *Christou G.* European Union security logics to the east: the European Neighbourhood Policy and the Eastern Partnership / *G. Christou* // *European Security*. – 2010. – Vol. 19, No. 3. – P. 421.

⁸⁹ Ця класифікація заснована на концептуальних моделях теорії зовнішнього управління, див.: *Lavenex S.* Concentric circles of flexible «EUropean» integration: A typology of EU external governance relations // *Comparative European Politics*. – 2011. – Vol. 9, No 4/5. – P. 372–393; *Gänzle S.* EU Governance and the European Neighbourhood Policy: A Framework for Analysis // *Europe-Asia Studies*. – December 2009. – Vol. 61, No. 10. – P. 1715–1734.

Таким чином, Європейському Союзу потрібно вигадати інший, менш жорсткий механізм включення східних сусідів. У той час як регуляторне включення є найбільш бажаним з точки зору ЄС, організаційне і меншою мірою трансакційне включення також сприймаються досить стримано. Установлення оптимального балансу між цими формами включення складає базову проблему у відносинах ЄС із сусідами. У випадку відносин з Україною ця проблема звучить таким чином: *як забезпечити якнайширше регуляторне включення з помірним трансакційним і мінімальним організаційним включеннями?* При цьому українська еліта розв'язує протилежну проблему: як домогтися якнайглибшого трансакційного та організаційного включення без прямої залежності від регуляторної конвергенції?

У цій розбіжності інтеграційних завдань єдиним елементом, у якому сходяться обидві сторони, є **трансакційне включення**, тобто участь у спільних просторах Європейського Союзу, хоча навіть у цьому аспекті їхні інтереси різняться. Брюссель допускає, що включення України до окремих інтеграційних проектів ЄС може мати позитивний ефект і надати серйозні переваги і для самого Євросоюзу, але ідея повного зняття бар'єрів для все ще нестабільної України викликає істотні побоювання, сформовані під впливом переважно глибоко вкорінених негативних стереотипів стосовно пострадянської країни. Ця ситуація дає поштовх іншій розбіжності – у бажаних формах трансакційного включення.

Зі всіх спільних просторів Європейського Союзу особливий інтерес для України становлять три: *по-перше, внутрішній ринок ЄС із його чотирма свободами, по-друге, Шенгенська зона та свобода пересування і, по-третє, спільний ринок енергоресурсів*, який усе ще перебуває на стадії формування. У цьому контексті можна згадати спільні транспортний, освітній та культурний простори, але вони відіграють не таку суттєву роль для політичної конфігурації цих відносин. На початковій стадії ЄПС існувало чітке розуміння того, що тією чи іншою мірою перспектива включення до спільних просторів ЄС має виступати головним стимулом для України, але конкретний ступінь такого включення ще потрібно було узгодити. Показово, що замість базової лібералізації торгівлі, яка зазвичай була першим кроком на шляху до інтеграції в Євросоюз, ЄПС заснована на включенні країн-партнерів до спільного ринку ЄС, що є набагато більш комплексною й довготерміною справою⁹⁰. Відтак, остаточна версія ініціативи «Ширша Європа» містила ключовий стимул – поширення

⁹⁰ *Dangerfield M.* Belarus, Moldova and Ukraine: In or Out of European Regional International Society? // *The Journal of European Integration*. – 2011. – Vol. 33, No. 2. – P. 215–233. (229).

на сусідні країни спільного ринку ЄС та його регуляторних практик. Згодом у документах ЄПС було прописане менш конкретне формулювання щодо «деякої участі у внутрішньому ринку»⁹¹.

«Східне партнерство» сприяло конкретизації стимулів, проголосивши, що країни-партнери можуть розраховувати на отримання угод про асоціацію разом із поглибленою і всеосяжною зоною вільної торгівлі, візову лібералізацію з можливістю в довгостроковій перспективі перейти до безвізового режиму та приєднання до Європейського енергетичного співтовариства. Але Брюссель вочевидь не мав повномасштабної стратегії поступального запровадження й надання цих стимулів⁹², хоча багато важливих питань потрібно було з'ясувати вже під час переговорів чи на етапі імплементації. Одним з таких нез'ясованих питань був обсяг норм ЄС, які Україна мала інкорпорувати задля створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі.

Разом з тим, навіть за наявності певних форм трансакційного включення, «Східне партнерство» характеризується розривом між широким колом транспонованих норм і невеликими можливостями організаційного включення до структур ЄС. Воно засноване на більш опосередкованих організаційних каналах, репрезентованих паралельними багатосторонніми інституційними механізмами на регіональному рівні⁹³. Єдиним механізмом, який дає Україні змогу напряму брати участь у діяльності органів ЄС, є підписаний у 2010 р. Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Євросоюзом про Рамкову угоду між Україною і ЄС про загальні принципи участі України в програмах Співтовариства, але практична участь у таких програмах потребує попередніх переговорів у кожному окремому випадку.

Інша суперечлива особливість принципу обумовленості у відносинах Україна – ЄС походить від браку автоматичності у процесі переході до нових форм відносин, визначених як стимули. Запровадження кожного нового етапу в цьому процесі відбувається на основі політичного рішення ЄС, що залишає багато можливостей для

⁹¹ *Sasse G.* The ENP and the EU's Eastern Neighbours: Ukraine and Moldova as Test Cases // *The European Neighbourhood Policy in Perspective* / R. Whitman, S. Wolff (eds.). – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. – P. 181–205. (181).

⁹² *Korosteleva E.* The Eastern Partnership Initiative: A New Opportunity for Neighbours? // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – March 2011. – Vol. 27, No. 1. – P. 8.

⁹³ *Lavenex S.* Concentric circles of flexible «EUropean» integration: A typology of EU external governance relations // *Comparative European Politics*. – 2011. – Vol. 9, No 4/5. – P. 387.

того, чого Євросоюз прагнув уникнути, – політичного торгу. Ця обставина пояснює низьку ефективність принципу обумовленості у відносинах Україна – ЄС набагато краще, ніж недостатня чіткість стимулів. Відіграючи певну роль на секторальному мезорівні, обумовленість практично відсутня на політичному макрорівні⁹⁴. Жоден з базових політичних механізмів у відносинах Україна – ЄС не став результатом попереднього виконання чітко визначеної низки нормативних вимог, а, радше, був продуктом складного торгу між Україною та ЄС, з одного боку, та всередині самого Євросоюзу між різними групами його членів – з другого. Звичайно, у процесі узгодження таких компромісів ураховувався і ступінь імплементації Україною норм ЄС, але, як правило, це був лише один з багатьох аргументів під час перемовин, тож автоматичності між нормативним прогресом та політичним зближенням не спостерігалось.

Крім не надто вдалої структури обумовленості, велику роль у незадовільному просуванні України на шляху євроінтеграції відіграє незбіжність політики ЄС та українського внутрішнього контексту⁹⁵. У відносинах, що базуються на обумовленості, внутрішній контекст є первинним середовищем, у якому відбувається нормативна конвергенція, і ключовою змінною, котра визначає цей процес і, у свою чергу, визначається ним⁹⁶. Від самого початку Європейській політиці сусідства була притаманна суперечливість між цілями та інструментами політики ЄС, з одного боку, та політичними преференціями і внутрішніми структурами управління країн-партнерів – з другого⁹⁷. Її важко назвати неочікуваною, адже ЄПС розроблялася й упроваджувалася радше у відповідь на власні очікування Євросоюзу, ніж його сусідів⁹⁸.

Вплив ЄС на політику будь-яких третіх держав залежить, з одного боку, від місця євроінтеграції загалом та конкретного інтеграційного механізму в політичній мотивації місцевих еліт, а з другого – від співвідношення запропонованої Євросоюзом програми

⁹⁴ *Casier T.* To Adopt or Not to Adopt: Explaining Selective Rule Transfer under the European Neighbourhood Policy // *European Integration*. – 2011. – Vol. 33, No. 1. – P. 44.

⁹⁵ *Solonenko I.* External democracy promotion in Ukraine: the role of the European Union // *Democratization*. – August 2009. – Vol. 16, No. 4. – P. 722.

⁹⁶ *Sasse G.* The ENP and the EU's Eastern Neighbours: Ukraine and Moldova as Test Cases // *The European Neighbourhood Policy in Perspective* / R. Whitman, S. Wolff (eds.). – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. – P. 200.

⁹⁷ *Delcour L.* Shaping the post-Soviet Space? : EU policies and approaches to region-building. – Burlington: Ashgate, 2011. – P. 78.

⁹⁸ *Delcour L., Tulmets E.* Pioneer Europe? The ENP as a Test Case for EU's Foreign Policy // *European Foreign Affairs Review*. – 2009. – Vol. 14. – P. 522.

реформ та пріоритетів місцевих еліт. Що стосується першого пункту, то не складно побачити, що, в той час як для української влади європейська інтеграція займає високе місце серед політичних пріоритетів (якими б не були вигоди цього), ЄПС і «Східне партнерство» викликають набагато менший ентузіазм. У своїй риторичі українські посадовці іноді навіть протиставляють курс на європейську інтеграцію «Східному партнерству» як два окремі шляхи. Угода про асоціацію викликає позитивніші почуття, хоча менші за євроінтеграцію як таку.

Щодо мотивації, то цілком очевидно, що налаштованість уряду (або її відсутність) є основною рушійною силою для просування й утілення європейського курсу. Три ключові фактори визначають мотивацію уряду до здійснення реформ, потрібних для наближення до ЄС, а саме: кореляція пріоритетів ЄС і національного уряду, потенційні витрати на такі реформи і здатність утвердити їх, попри опір інших внутрішніх гравців.

Питання кореляції пріоритетів має центральне значення в цьому сенсі, беручи до уваги, що відповідальність за весь процес цілковито лежить на уряді⁹⁹. Реформи проводяться не у вакуумі, вони мають заздалегідь визначені графік і завдання. Коли трансформації, стимульовані Євросоюзом, резонують з власною програмою уряду, виникає синергетичний ефект, здатний пом'якшити інші, менш сприятливі фактори. В інших випадках утворюється хиткіший баланс, коли євроінтеграційні пріоритети реалізуються або разом з пріоритетами уряду, або протиставляються їм.

У відносинах Україна – ЄС синергетичного ефекту ще треба набути. ЄС намагається фокусувати увагу на питаннях і секторах, які становлять інтерес для нього. Такий селективний, якщо не фрагментарний, підхід ґрунтується на доволі поверховому ставленні до процесу реформування загалом: **Брюссель часто задовольняється бажаними законодавчими змінами, не турбуючись особливо про їхнє впровадження й наслідки для українського суспільства.** Таким чином, питання, які просуваються Євросоюзом, не завжди становлять квінтесенцію урядової політики й не розглядаються як такі, що потребують негайної уваги, тим більше, якщо ці питання видаються занадто обтяжливими з погляду витрат. Ураховуючи, що обсяг трансформацій, котрі має здійснити Україна, є набагато ширшим за ті, які здійснили країни Центральної та Східної Європи, витрати на них є на порядок вищими й не завжди полегшуються допомогою з боку ЄС.

При цьому в українському випадку особливо примітна очевидно недостатня спроможність уряду подолати опір інших впливових

⁹⁹ *Delcour L., Tulmets E. Pioneer Europe? The ENP as a Test Case for EU's Foreign Policy // European Foreign Affairs Review. – 2009. – Vol. 14. – P. 517.*

внутрішніх гравців, навіть тоді, коли є однозначна чітка налаштованість на проведення конкретної реформи. Як зазначалося вище, адміністративна система України є надзвичайно хиткою, побудованою на неформальних ієрархіях, у яких персональна лояльність іноді забезпечує більший вплив, ніж формальні повноваження. Завдяки злиттю інтересів політичного та бізнесового класів український уряд є дуже залежним від підтримки великого капіталу, який контролює ключові економічні об'єкти. Більше того, ситуація ускладнюється через сильну гетерогенність та роз'єднаність української політичної еліти, яка складається з різних кланів та груп з власними політичними та економічними інтересами. Шлях до встановлення оптимального балансу між цими групами, який давав би адміністративному апарату змогу більш-менш стабільно функціонувати, часто лежить через складний торг, у якому головним інструментом досягнення компромісу виступає задоволення економічних інтересів цих груп.

Можливості, які пропонує ЄС у рамках «Східного партнерства», надають додаткові переваги лише деяким із внутрішніх груп впливу, тоді як значна їх частина може понести суттєві втрати в разі, якщо євроінтеграційні реформи втіляться в життя. Це провокує латентний спротив цим реформам без публічного відкидання європейського вибору, а шляхом кулуарних кроків, спрямованих на відтермінування реформ у конкретних галузях. А в ситуації вибору між зовнішніми пріоритетами і стабільністю правлячої команди українські політики схильні віддавати перевагу останній опції, якими б не були наслідки для проголошеного інтеграційного курсу. **Оскільки консолідація правлячої команди ґрунтується радше на подібних компромісах між інтересами, ніж на спільному програмному баченні, європейська інтеграція залишається на узбіччі української внутрішньої політики.**

Це цілком підтверджує думку про те, що прагнення до членства не визначає результату процесу гармонізації та застосування правил ЄС; він радше залежить від внутрішньої конфігурації акторів, витрат на адаптацію в конкретних галузях та характері механізмів, які застосовує ЄС для стимулювання змін¹⁰⁰. Кореляція пріоритетів і шляхів проведення реформ має узгоджуватися в кожному окремому випадку з належним урахуванням впливу внутрішніх акторів та їхніх інтересів. Але Європейський Союз не надто налаштований на те, щоб утягуватися в закулісні домовленості, надаючи натомість

¹⁰⁰ Langbein J., Wolczuk K. Convergence without membership? The impact of the European Union in the neighbourhood: evidence from Ukraine // Journal of European Public Policy. – 2012. – Vol. 19, No. 6. – P. 864.

перевагу тактиці здійснення додаткового й часто контрпродуктивного тиску на український уряд.

По суті, ЄПС являє собою не стільки повномасштабну програму реформування країн-партнерів, скільки засіб посилення впливу різних груп внутрішніх акторів шляхом надання їм можливостей використовувати інструменти ЄПС для просування секторальних реформ¹⁰¹. Але в українському випадку їй бракує як орієнтованих на реформи внутрішніх груп впливу, так і достатніх інструментів для посилення їхньої спроможності проводити реформи. Усі ці аргументи говорять про те, що «Східне партнерство» не є потужним засобом в умовах української внутрішньої політики, і навіть у разі посилення у вигляді перспективи членства воно навряд чи значно підвищить трансформативну силу ЄС¹⁰².

У підсумку можна сказати, що **донедавна політика ЄС щодо України демонструвала стійку динаміку зростання вимог та очікувань від України, які не були підкріплені належною оцінкою українських політичних реалій та дієвими практичними механізмами.** Якщо для країн Центральної та Східної Європи інтеграція та реформи виступали двома сторонами однієї монети, то в Україні інша ситуація. Тому, функціонуючи у фрагментарний незбалансований спосіб на тлі сильної внутрішньої опозиції, різні механізми ЄС здійснюють певний вплив, який, утім, найчастіше не призводить до сталого процесу нормативної конвергенції¹⁰³. В умовах епізодичного залучення з боку ЄС, недостатнього ентузіазму українського уряду та браку організаційних та ідейних ресурсів в українських неурядових структур для мобілізації значної частини суспільства, імплементація норм ЄС просувається нерівномірно й відбувається головним чином у тих випадках, коли уряд серйозно налаштований на здійснення необхідних змін, а опір внутрішніх акторів є незначним. Такий нерівномірний прогрес у внутрішній трансформації зумовлює доволі помірний баланс між конвергенцією та зближенням, причому цей баланс міг би цілком улаштувати всі зацікавлені сторони, якби не складний геополітичний контекст, який підвищує ставки в українській грі, а з ними – і потенційну ціну поразки для обох сторін.

¹⁰¹ *Emerson M.* Just Good Friends? The European Union's Multiple Neighbourhood Policies // *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs.* – 2011. – Vol. 46, No. 4. – P. 57.

¹⁰² *Börzel T. A.* When Europe hits ... beyond its borders: Europeanization and the near abroad // *Comparative European Politics.* – 2011. – Vol. 9, No 4/5. – P. 409.

¹⁰³ *Langbein J., Wolczuk K.* Convergence without membership? The impact of the European Union in the neighbourhood: evidence from Ukraine // *Journal of European Public Policy.* – 2012. – Vol. 19, No. 6. – P. 878.

Геополітичний контекст – на шляху до нормативної конкуренції

Вироблення східної політики Європейського Союзу збіглося з розбудовою його суб'єктності у сфері зовнішньої політики та безпеки, що залишило серйозний відбиток на її структурі, зумовлений геополітичним контекстом у Східній Європі.

Якщо на початку європейські столиці були налаштовані розглядати пострадянський простір крізь призму майбутньої регіональної інтеграції та утримувалися від прямого втручання в його справи, то із часом присутність Євросоюзу в цьому просторі зростає. Це зростання зумовили два політичні процеси: по-перше, сек'юритизація нового східного сусідства завдяки розширенню на Схід, а по-друге, перетворення статусу ЄС у Східній Європі на важливу складову його геополітичного впливу на Європейському континенті та його роль як самостійного політичного актора. *Це означало, що ЄС розпочав одностороннє утвердження власних позицій у цьому просторі, поставши як незалежний атрактивний центр, здатний конкурувати з іншими провідними потугами.* Звичайно, таке перетворення не відбулося одномоментно, але його поступове здійснення викликало ключові зрушення в геополітичному контексті євроінтеграційного курсу України.

Як уже згадувалося, привабливість європейського вибору для української еліти не в останню чергу зумовлювалася його неконфронтаційною з геополітичної точки зору природою. Європейська інтеграція видавалася чудовим розв'язанням українських геостратегічних проблем саме тому, що вона не закривала інших опцій та не унеможлиблювала співробітництво з іншими провідними силами, водночас прив'язуючи Україну до західної спільноти. Це переважним чином відповідало справжньому стану речей і засадам політики ЄС. Явної несумісності між механізмами співпраці з ЄС та Росією не було. На початку 2000-х Євросоюз навіть майже не заперечував проти участі України у проекті Спільного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном, хоча із започаткування нормативного зближення між Україною та ЄС були закладені очевидні передумови для виникнення такої несумісності в майбутньому¹⁰⁴.

Чим глибше Євросоюз залучався до східноєвропейських справ, тим ширшим ставав простір для суперечностей. Відмова Росії брати

¹⁰⁴ *Dragneva R., Dimitrova A. Patterns of Integration and Regime Compatibility: Ukraine Between the CIS and the EU // The CIS, the EU and Russia: the challenges of integration / K. Malfliet, L. Verpoest, E. Vinokurov (eds.). – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007. – P. 171–201.*

участь у ЄПС сама по собі являла собою тривожний сигнал, оскільки означала не тільки відмову окремої країни підлягати нормативному впливу з боку ЄС, а й заперечення цього підходу до пострадянського простору загалом. Розбіжності між політикою ЄС та Росії в просторі СНД заклали підґрунтя для напруженості між ними з огляду на приховану конкуренцію між поширенням нормативного порядку денного ЄС та інструментами силової політики Росії¹⁰⁵. Це також зумовило зростання взаємної недовіри, коли кожна потуга почала розглядати дії іншої як спрямовані на підрив власних позицій.

Поворотний пункт у цьому плані настав після подій 2008 р., коли рішення саміту НАТО в Бухаресті й наслідки російсько-грузинської війни фактично кардинально зменшили роль НАТО в геополітичній конфігурації Східної Європи¹⁰⁶. Це вилилось у передачу Євросоюзу головної відповідальності за стабілізацію цього простору разом із функціями зі зміцнення демократії, які до того виконувала НАТО, через що Росія розглядала Альянс як головного конкурента в пострадянському просторі. З переходом до ЄС тієї політичної ролі, яку в цьому регіоні традиційно виконували НАТО і США¹⁰⁷, інтеграційна спільнота не могла уникати тих самих дилем щодо власної геополітичної ролі та її значення для інших провідних потуг та їхніх інтересів у Східній Європі. Однак ЄС навряд чи був готовий до відповіді на них.

Під впливом кількох старих і нових членів Європейський Союз дозволив утягнути себе у гру геополітичного балансування східно-європейських держав, які, відповідно до їхнього геополітично мотивованого уявлення про європейську інтеграцію, розглядали ЄС як протизвагу домінуванню Росії. Ризики такого балансування були давно відомі європейським столицям, але ті не мали готових рецептів того, як уникнути пасток, породжених балансуванням у Східній Європі, жертвою яких стала НАТО. А мета посилення власних позицій у цьому просторі заради подальшого зміцнення ЄС-центричної структури Європейського континенту призвела до нівелювання ризиків прямого протистояння з Росією. З ініціюванням «Східного

¹⁰⁵ *Freire M. R.* Triangulating Power: Russia, Europe and the United States Security Policies and Interests Projection in a Globalizing World // *International Order in a Globalizing World* / Stivachtis Y. A. (ed.). – London: Ashgate Publishing, 2007. – P. 76.

¹⁰⁶ *Jackson B. P.* A Turning Point for Europe's East // *Policy Review*. – 2010. – No. 160. <http://www.hoover.org/publications/policy-review/article/5292>.

¹⁰⁷ *Judah B., Kobzova J., Popescu N.* Dealing with a Post-BRIC Russia // *European Council on Foreign Relations Report No 44*. – November 2011. – P. 14. http://ecfr.eu/content/entry/dealing_with_a_post_bric_russia.

партнерства» Євросоюз розпочав рух до екстерналізації Росії в цьому просторі. Багатосторонній вимір «Східного партнерства» явно розглядається у Брюсселі як можливість для регіону об'єднатися під проводом європейської інтеграції й у такий спосіб розірвати зв'язок із Росією¹⁰⁸.

Два фактори сприяли тимчасовому стримуванню негативних ефектів цієї тенденції. По-перше, паралельне просування «перезавантаження» в діалозі Росії із Заходом. До кінця 2010 р. «Східне партнерство» розвивалося на тлі розробки амбітних пропозицій щодо поліпшення відносин Росії із Заходом, у тому числі відносин Росія – ЄС. Для останніх найбільш далекосяжною ініціативою став так званий Мезеберзький процес, спрямований на утворення Ради з питань безпеки Росія – ЄС на рівні міністрів закордонних справ. Але внутрішні суперечності всередині ЄС щодо доцільності такого проекту разом з гальмуванням придністровського врегулювання, яке виступало ключовим випробуванням для безпекового співробітництва Росії з Євросоюзом у спільному сусідстві, призвели до відтермінування цієї ініціативи на невизначений строк. Ураховуючи повільний прогрес переговорів з вироблення нової угоди та недостатній політичний зміст Партнерства для модернізації, ЄС і Росія мають нині мало спільних механізмів, які становлять достатній інтерес для обох партнерів, щоб зв'язати їх у рамках кооперативного проекту й не допустити переходу до конкуренції у Східній Європі.

По-друге, донедавна конкуренція між Росією та Євросоюзом зберігала досить асиметричний характер. Якщо ЄС пропагував свій нормативний підхід, то Росія покладалася на підтримання традиційних політичних зв'язків з елітами східноєвропейських держав, поширення контролю за їхніми ключовими економічними об'єктами та здійснення тиску у високочутливих галузях.

Якою б мінливою не була ця асиметрія, вона залишала для сусідніх держав, зокрема України, достатній оперативний простір для реалізації своєї балансувальної тактики, не втрачаючи при цьому переваги від співпраці з іншими провідними потугами. Ані двостороннє партнерство з Росією, ані добровільна нормативна конвергенція з ЄС не накладали незворотних зобов'язань, які могли б позбавити можливостей співробітництва з іншим атрактивним центром.

У міру того, як ініційований Росією інтеграційний проект із Білоруссю та Казахстаном набуває змісту з істотним нормативним компонентом, асиметрія конкуренції між Росією та ЄС у просторі

¹⁰⁸ Korosteleva E. Change or Continuity: Is the Eastern Partnership an Adequate Tool for the European Neighbourhood? // International Relations. – 2011. – Vol. 25, No. 2. – P. 254.

сусідства розмивається, відкриваючи шлях до прямого зіткнення між двома окремими, хоча й не рівноцінними нормативними й економічними режимами – повною та всеосяжною зоною вільної торгівлі та Митним союзом.

Російські офіційні особи всюди підкреслюють, що гармонізація стандартів у Митному союзі базуватиметься на стандартах ЄС задля того, щоб стимулювати зближення двох союзів. Але визначальним є не питання ступеня відмінності між нормативними засадами двох організацій, а питання того, як їхні провідні потуги конструюють і підтримують розрив між ними. Однак відсутність політичного діалогу між Росією та Євросоюзом щодо цих конфліктогенних питань означає, що конфігурація простору Великої Європи формуватиметься навколо практичних сфер взаємозалежності між усіма зацікавленими сторонами, тобто «на непевному ґрунті економіки, торгівлі, трубопроводів та віз»¹⁰⁹.

Ці тенденції становлять серйозний виклик європейській інтеграції України. Чим політизованішою є нормативна конвергенція з ЄС і чим більше вона розглядається як ставка в конкуренції провідних сил у Східній Європі, тим складніше Києву просуватися цим шляхом. У такому контексті здатність європейської інтеграції забезпечувати оптимальне рішення для фундаментальних геополітичних дилем України знижуватиметься, і це є не меншою проблемою для досягнення прогресу, ніж недостатня мотивація внутрішніх акторів.

Напівпериферійне положення України на Європейському континенті не можна подолати за допомогою обмежених функціональних механізмів, якими насправді є повна та всеосяжна зона вільної торгівлі та Митний союз. Жодна із цих опцій не є цілком придатною для того, щоб знизити, не кажучи вже про те, щоб усунути двозначність геополітичного становища України. І це пояснює, чому однозначний вибір між ними, який диктують провідні потуги, є по суті хибним вибором, який скоріше ускладнює, ніж сприяє стабілізації та модернізації українського суспільства.

Це також є не меншою проблемою для Євросоюзу: застосування нормативних засобів для зміщення геополітичного балансу неминуче призводить до екстраполяції існуючих політичних розривів на нормативний рівень. Цей шлях є абсолютно протилежним тому, котрий уособлює європейська інтеграція, у якій деполітизація відносин членів-засновників у головній конфліктогенній галузі – енергетиці – передувала переходу до радикально нових форм

¹⁰⁹ *Jackson B.* The European Union Goes East // Policy Review. – 2011. – No. 166. <http://www.hoover.org/publications/policy-review/article/73166>.

міждержавної консолідації. Таким чином, Євросоюз не може просуватися шляхом інтегрування сусідів, не знайшовши відповіді на їхні (та власні) політичні виклики. Фактично ж це завдання полягає в установленні правильного стійкого балансу між структурами політичної асоціації, динамікою функціональної інтеграції, нормативною конвергенцією та організаційним включенням¹¹⁰.

Висновки

У цьому розділі доводилося, що європейська інтеграція України стримується передусім особливостями її внутрішньої політичної та економічної структури, хоча недоліки політики ЄС та мінливий геополітичний контекст Східної Європи також несуть свою частку відповідальності за поточний стан речей. Пострадянські трансформації України породили гібридну, але дуже нестабільну систему управління, яка хоча й імітує демократичні процедури та проявляє ознаки політичного плюралізму, проте насправді зберігає ключові ознаки вертикальної ієрархічної адміністративної машини. Удаваний плюралізм української політики є далеким від справжнього плюралізму різних сегментів українського суспільства. Він відображає лише плюралізм різних груп впливу та бізнес-груп, які задовольняють власні інтереси в тандемі з політичним класом. Фрагментація залишається ключовою характеристикою як суспільства, так і еліти України.

Не дивно, що в такому середовищі європейська інтеграція України наражається на суттєві труднощі. Справжньою проблемою є те, чи може європейська інтеграція стати протидією структурним дефектам української демократії. Інтеграція без належної трансформації може викликати ще більш негативні наслідки, ніж її відсутність, а суто нормативні й інституційні адаптації навряд чи зможуть забезпечити таку трансформацію. ЄС не може запропонувати Україні готових рішень у розбудові окремої внутрішньої моделі управління, їй потрібно віднайти їх власноруч. А порядок денний трансформації Української держави є набагато ширшим за програму, яку містять спільні документи відносин Україна – ЄС.

Нині складно визнати, що Україна пройшла належну трансформацію, щоб бути готовою нести відповідальність і витрати, пов'язані з інтеграцією до ЄС. Подвійна логіка зовнішньої політики України

¹¹⁰ *Lavenex S. Concentric circles of flexible «European» integration: A typology of EU external governance relations // Comparative European Politics. – 2011. – Vol. 9, No 4/5. – P. 390.*

все ще зберігається. «Свобода рук» у внутрішній політиці й цілковита незалежність від зовнішніх гравців залишаються ціннішими для української еліти за будь-який зовнішній пріоритет, що яскраво демонструється на прикладі нещодавнього призупинення процесу фіналізації Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Для правлячої команди забезпечення нейтральності європейських столиць щодо свого внутрішнього курсу недвозначно переважає перспективу швидкого підписання Угоди¹¹¹.

Що стосується значення цієї Угоди як такої, то його складно оцінити завчасно. За своєю політичною природою це – відкрита угода на перспективу, завданням якої є надати поштовх процесів системної конвергенції з попередньо визначеним рядом *acquis* ЄС, тоді як конкретні наслідки цього процесу залежать від того, як обидві сторони зможуть скористатися новими можливостями. Не меншою мірою вони залежатимуть від геополітичного контексту у Східній Європі, який може стати ключовим фактором, що впливатиме на процес конвергенції. Наскільки ця Угода зможе встановити належні умови для деполітизації та зниження тиску в первинних сферах, які становлять спільний інтерес, настільки вона буде здатна спричинити позитивні зрушення в конфігурації інтересів провідних потуг у Східній Європі. В інших випадках, якщо вона виявиться новою перешкодою на шляху становлення кооперативних механізмів за участю всіх зацікавлених сторін, її ефективність неодмінно знизиться.

ЄС та Україна мають велику спільну місію – принести стабільність і добробут у Східну Європу й на весь Європейський континент. Посадовці з обох сторін мають постійно мати на увазі це стратегічне бачення континентального масштабу і зробити його наріжним каменем двосторонніх відносин. Тільки у випадку, коли європейська інтеграція України стане невід’ємною частиною стратегії, спрямованої на формування кооперативної архітектури Європи, вона матиме гарні шанси на успіх як у внутрішньополітичному, так і в зовнішньополітичному вимірах.

¹¹¹ *Teurtrie D. Union européenne ou Russie : le dilemme ukrainien // Outre-Terre. – 2012. – № 32. – P. 352.*

Післямова

У цій книзі викладені результати дослідження українських, словацьких, чеських та польських політологів. Книга була підготовлена й видана Інститутом зовнішньої політики Дипломатичної академії України, а саме дослідження стало можливим завдяки сприянню Вишеградського фонду, Фонду Фрідріха Науманна в Україні та Білорусі та організаційній підтримці Фонду «Східного партнерства» (Польща). Метою цього наукового проекту було дослідження тенденцій та особливостей перебігу трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах та визначення можливостей НАТО і Європейського Союзу в модернізації України.

Найважливішим аспектом дослідження стало з'ясування причин повернення до авторитаризму та відхилення від демократичної європейської траєкторії розвитку деяких посткомуністичних країн, зокрема України. Результати дослідження показали, що сутність цієї проблеми полягає в економічній та соціальній базі суспільства, яке сформувалось у результаті номенклатурних революцій в умовах переходу від комуністичних режимів до так званого «пострадянського капіталізму». Рушійною силою його розвитку став трансфер-клас. Тож важливою складовою цього проекту було дослідження природи трансфер-класів і того політичного режиму, який цей клас збудував на руїнах комуністичної системи.

Не менш важливим завданням, поставленим перед собою авторами книги, був пошук шляхів подолання авторитаризму й визначення тих кроків і заходів, потрібних для повернення чи відновлення стабільної демократії. Але головне завдання цього дослідницького проекту полягало в прогнозуванні наслідків таких трансформацій як для України та її сусідів, так і для країн європейської спільноти. Результати дослідження дали змогу зробити висновки про те, що в Україні трансформаційні процеси, пов'язані з переходом від авторитаризму до демократії та ринкової економіки, мають набагато складніший і суперечливіший характер, ніж ті, що відбулися у країнах Центральної Європи. Складність і відмінність трансформаційних процесів в Україні після розпаду Радянської імперії та комуністичної системи полягала в тому, що перед нею в один і той самий історичний період постали одразу чотири історичні завдання:

створення власної незалежної держави, формування української нації, проведення ринкових економічних реформ і встановлення демократичного політичного режиму.

Рушійною силою трансформаційних перетворень в Україні та країнах Центральної Європи були різні мотивації. У країнах Центральної Європи в основу цих процесів були покладені європейські демократичні цінності. Революція в Україні, як і перетворення на пострадянському просторі у 90-х рр., а відтак і отримання державного суверенітету, базувалися не на цінностях, а на патерналістських настроях суспільства й номенклатурних інтересах. Домінування в українському суспільстві соціального популізму й патерналістських настроїв значно ускладнює формування в державі демократичного режиму і є досить сприятливою умовою для відтворення авторитаризму. Таким чином, якщо в Україні демократичні перетворення були пов'язані з формуванням інститутів політичної влади й мали інструментальний характер, то в країнах Центральної Європи вони базувалися на європейських демократичних цінностях.

Інструментальний характер демократичних перетворень був необхідний передусім самій комуністичній номенклатурі, яка в умовах неефективності комуністичної системи прагнула отримати у приватну власність економічні та природні ресурси країни і власність на політичну владу. Державний суверенітет, як і поняття нації, для української партійної номенклатури цінністю не були. Утілення ідеї державного суверенітету України місцева номенклатура розглядала як інструмент привласнення влади й економічних ресурсів, розміщених на її території, незалежно від союзного керівництва в Москві. Тож якщо трансформаційні процеси у країнах Центральної та Східної Європи можна вважати революціями демократичних цінностей, то в Україні в 1991 р. відбулася номенклатурна революція.

У той час як для більшості країн Центральної та Східної Європи головним гаслом трансформаційних перетворень було «повернення в Європу», для провладної еліти України таке гасло не стояло на порядку денному, а можливості та завдання, які при цьому мали бути вирішеними, не видавалися їй актуальними. Що стосується копіювання західної моделі суспільств, то така модель для чинної влади в Україні виявилася загалом неприйнятною з багатьох економічних та політичних мотивів. Євроатлантична інтеграція не лише не стала важливим аспектом трансформаційних перетворень в Україні, а навпаки, вона фактично розколола суспільство на її прихильників і супротивників. Повернення в Європу та пов'язані із цим рухом можливості звільнення від радянської окупації, зменшення впливу Росії, ствердження державного суверенітету, демократії та процвітання не стали суттєвою мотивацією до прискорення трансформаційних

процесів для влади й суспільства в Україні, порівняно з країнами Центральної Європи.

У цьому сенсі трансформаційні процеси в Україні краще порівняти не з подібними процесами в Центральній Європі, а в країнах «третього світу», яким властивий постколоніальний перехід. Він поєднує в собі вади неокolonіалізму й імперіалізму, через які Україна розглядається російським суспільством та його політичним класом одночасно і як російська колонія, і як російська периферія.

Таким чином, за двадцять років Україна не змогла подолати основних проблем і вирішити основні завдання постколоніального перехідного періоду. Брак у керівників держави політичної волі до проведення радикальних економічних реформ призвів до того, що у країні виникло сприятливе середовище для відтворення колоніальної залежності у формі неокolonіалізму.

На цій підставі подолання неокolonіалізму можна було би вважати основним мотивом для прискорення трансформаційних процесів у напрямі формування соборної української нації, єдиної та сильної Української держави та європейської інтеграції. Проте парадокс полягає в тому, що українці не вважають себе колонізованим народом. Більше того, велика частина соціуму, яка мешкає у східних та південно-східних регіонах України, тяжіє до «русского мира», ідентифікуючи себе не з європейським чи українським, а з російським чи євразійським цивілізаційним простором.

Тож до основних рис авторитарного режиму в Україні, подібного до інших авторитарних режимів на пострадянському просторі, можна віднести зрощення бізнесу і влади, відсутність націєтворчих процесів, персоналізацію влади, слабкість державних інститутів та громадянського суспільства. До відмінностей варто зарахувати антиукраїнську антинаціональну природу політичного режиму в Україні. Подібна відмінність існує й у сусідній Білорусі, де Олександр Лукашенко вибудував свій тоталітарний режим на радянській – «совковій» – антинаціональній антибілоруській основі, практично знищивши національні підвалини ідентичності білорусів.

Що ж до інших авторитарних режимів на пострадянському просторі, чи то в Росії, чи то у країнах Центральної Азії та Кавказу, то вони, навпаки, використовують національно-етнічні та релігійні чинники як засіб соціальної мобілізації для легітимізації цих режимів.

Феномен антинаціональної спрямованості авторитарних режимів в Україні та Білорусі пояснюється не лише тим, що їхні лідери В. Янукович та О. Лукашенко за національністю – білоруси, а й глибшими соціально-культурологічними та економічними підвалинами. Очевидно, що для встановлення свого режиму О. Лукашенко обрав

радянську модель суспільства й держави сталінського типу з потужним репресивним апаратом, пристосувавши її до сучасних умов.

Таким чином, авторитаризм в Україні, на відміну від Словаччини, зміцнюється не на тлі національної інтеграції чи націоналізму, а, подібно до Білорусі, на тлі національної дезінтеграції, денационалізації та трансформації України в «Малоросію».

Звичайно, в Україні, як і у Словаччині, процеси мають еволюційний характер, на підставі чого експерти виокремлюють два історичні періоди таких трансформацій: період 90-х рр. і сучасний, що почався у 2000-х рр. Протягом цих двох періодів як в Україні, так і у Словаччині спостерігалися різні осі соціальних трансформацій та конфліктного протистояння. У Словаччині впродовж двадцятилітньої історії її державної незалежності спостерігалася трансформація осі соціальної диференціації від авторитарно-ліберальної до соціально-економічної та до етнокультурної складової.

В Україні також присутні ці три головні осі трансформаційних процесів. Проте в різні історичні періоди вони мали різну, відмінну від ситуації в Словаччині, домінанту. У 90-ті рр. спрямованість політичного процесу в Україні, як і в інших пострадянських країнах, характеризувалася двома ключовими тенденціями: стабілізацією та адаптацією. Як еліта, так і більша частина суспільства були зацікавлені у стабілізації суспільно-політичної ситуації після розпаду Радянського Союзу. Важливість адаптації полягала в тому, що більшість суспільства була не готова до нових умов, тим більше до радикальних соціальних змін. Посткомуністична еліта також не була зацікавлена у змінах, оскільки намагалася зберегти владу.

Головною домінантою конфлікту в Україні, як і у Словаччині, у першій половині 2000-х рр. була соціально-економічна диференціація. Різниця ж між словацькою та українською ситуаціями полягає в тому, що у Словаччині цей конфлікт виник після падіння авторитарного режиму, а в Україні – до його появи. Пояснюється це тим, що у Словаччині авторитаризм виник на ідеологічній основі націоналізму, пов'язаній з отриманням державного суверенітету. Україна ж отримала державний суверенітет у результаті номенклатурної революції, основним мотивом якої були політико-економічні інтереси старої номенклатури, а не ідеологія.

Безумовно, що така деформація демократичних норм безпосередньо відбилася на зовнішньополітичних стосунках України. Одним з основних завдань зовнішньої політики України, особливо у відносинах з європейськими структурами, зокрема з Радою Європи, Європейським Союзом, НАТО та їхніми членами, стала апологетика такої деформованої в бік авторитаризму політичної системи країни. Поступово зовнішня політика України почала переорієнтовуватися

з національних інтересів, які вона мала просувати на міжнародній арені, на обслуговування потреб кланово-олігархічних угруповань і правлячої олігархічної еліти. Починаючи з 2000 р., основні зовнішньополітичні зусилля країни були спрямовані на виправдання легітимності й поліпшення іміджу керівництва країни, подолання політичної недовіри, яка склалася у європейських країн щодо України як суб'єкта євроінтеграційних процесів, зняття претензій європейських структур щодо порушення прав людини, утисків засобів масової інформації та переслідування незалежних журналістів в Україні.

За такої ситуації зовнішньополітичний вектор визначався не національними інтересами країни, а дешевими енергоресурсами для енерговитратних сегментів важкої промисловості та невибагливими зовнішніми ринками. Саме ці два чинники й визначають пріоритетність російського вектора для зовнішньої політики В. Януковича. Цей самий сегмент економічних інтересів змушує В. Януковича повертатися до багатовекторної політики часів Л. Кучми, яка передбачає пошук збуту металургійної продукції на ринках Росії, ЄС, США, Китаю та інших регіонів світу. Це саме змушує В. Януковича говорити про економічне співробітництво з ЄС та стратегічне партнерство з США. Що стосується відкритості власного ринку, то тут превалюватиме тенденція до ізоляціонізму, формальне слідування духу неприєднання та позаблоковості.

Що стосується суто політичних та гуманітарних аспектів такої «малоросійської» зовнішньої політики, то вона спрямована на закріплення авторитарного режиму, переформатування України в «малоросійський проект» і входження не в європейський, а в російський цивілізаційний і мовно-культурний простір.

Підводячи підсумок, слід визнати, що внутрішні фактори визначають також суперечливий характер європейської інтеграції України. Ця суперечливість походить від відносної відокремленості логіки ідентичності й логіки економіки в основі зовнішньополітичної мотивації України. При цьому перша диктується, з одного боку, природою внутрішньої дискусії щодо національної та політичної ідентичності України, а з другого – геополітичними та безпековими міркуваннями. Друга ж логіка зосереджена на співвідношенні виграшів та витрат з точки зору різних внутрішніх акторів.

А в ситуації вибору між зовнішніми пріоритетами і стабільністю правлячої команди українські політики схильні віддавати перевагу останній опції, якими б не були наслідки для проголошеного інтеграційного курсу. Оскільки консолідація правлячої команди ґрунтується скоріше на подібних компромісах між інтересами, ніж

на спільному програмному баченні, європейська інтеграція залишається на околиці української внутрішньої політики.

Швидкий і мирний характер переходу країн Центральної Європи від комуністичних авторитарних режимів до демократії зумовлювався насамперед тим, що ці перетворення були безпосередньо пов'язані з європейською та євроатлантичною інтеграцією. Членство в НАТО забезпечило цим країнам не тільки незворотний характер демократичних реформ, а й унеможливило повернення авторитаризму в посткомуністичний перехідний період. По-перше, приєднання до НАТО змусило владні еліти країн – кандидатів на членство прийняти умови й узяти на себе зобов'язання членства, пов'язані з утвердженням демократичних стандартів і сповідуванням демократичних цінностей. Тим елітам, які відповідали цим вимогам, надавалася всіляка підтримка з боку Альянсу. По-друге, і це головне, Альянс через свої механізми здійснював стримуючу функцію щодо монополізації трансфер-класами влади і власності в посткомуністичних країнах. Процес приєднання до НАТО та ЄС дав можливість цим країнам компенсувати відсутність консолідованої еліти й масової підтримки широких соціальних верств населення. Сама ж ідея членства в НАТО та ЄС стала предметом консолідації цих еліт.

Україна втратила можливість такої зовнішньої підтримки демократичних процесів принаймні на певний історичний період. Очевидно, що НАТО та ЄС у процесі свого розширення враховували якісно іншу соціальну базу країн пострадянського простору. Завданням цих організацій була не інтеграція пострадянських країн у європейський цивілізаційний простір чи євроатлантичний безпековий простір, а недопущення відтворення нового радянського чи російського союзу, який би мав антизахідну спрямованість, тобто – повернення в Союз.

Україна мала шанс долучитися до НАТО, та еліта України залишається ще занадто сильно советизованою та колонізованою. Отже, потрібен певний історичний проміжок часу, впродовж якого Україна має подолати тягар минулого радянського ладу і створити необхідні передумови для повернення в Європу. Складність цього процесу не дає можливості копіювання чи перенесення західної моделі суспільства й політичного ладу на українське тло, як це зробили країни Центральної Європи протягом 1990–2000-х рр.

Модель, якої потребує Україна, має враховувати цю її історичну, ментальну й геополітичну специфіку. Очевидно, що сама Україна має пройти друге коло трансформацій від авторитаризму до демократії, якщо вона хоче залишитися незалежною суверенною державою і зберегтися як повноцінна українська нація.

Наукове видання

**Трансформаційні процеси
у країнах Вишеградської групи
та Україні:
порівняльний аналіз**

За ред. Г. М. Перепелиці

Редактор О. Бондаренко
Технічний редактор І. Риндюк
Художній редактор І. Пилипенко

Підп. до друку __. __. 2013 р. Формат 70x100/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBookC.
Ум. друк. арк. 23,1. Об.-вид. арк. 21,4.
Замовл. № ____-13. Наклад 300 прим.

ТОВ Видавничий дім «Стилос»
04080, Київ-80, вул. Набережно-Лугова, 5, к. 30. Тел.: (044) 428-72-50, 417-42-39.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)